

T.C
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HACI BEKTAŞ-I VELİ'DE
KUR'AN ANLAYIŞI**

Emrah DİNDİ

Danışman
Doç. Dr. Hüseyin YAŞAR

İZMİR - 2006

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Hacı Bektaş-ı Veli’de Kur’an Anlayışı**” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

31 /07 / 2006

Emrah DİNDİ

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü' nün/...../..... tarih vesayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'ninmaddesine göre Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi Emrah DİNDİ'nin "**Hacı Bektaş-ı Veli'de Kur'an Anlayışı**" konulu tezi incelenmiş ve aday/...../2006 tarihinde, saat' da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezinolduğuna oy.....ile karar verildi.

BAŞKAN

ÜYE

ÜYE

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ FORMU

Tez No:

Konu Kodu:

Üniv. Kodu

Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tez Yazarının
Soyadı: **DİNDİ**

Adı: **Emrah**

Tezin Türkçe Adı: **Hacı Bektaş-ı Veli'de Kur'an Anlayışı**

Tezin Yabancı Dildeki Adı:

Tezin Yapıldığı

Üniversitesi: **Dokuz Eylül Üniversitesi** Enstitü: **Sosyal Bilimler Enstitüsü** Yıl: **2006**

Diğer Kuruluşlar:

Tezin Türü:

Yüksek Lisans:

Dili: **Türkçe**

Doktora:

Sayfa Sayısı: **XV+184**

Tıpta Uzmanlık:

Referans Sayısı: **210**

Sanatta Yeterlilik:

Tez Danışmanınının

Ünvanı: **Doç. Dr.**

Adı: **Hüseyin**

Soyadı: **YAŞAR**

Türkçe Anahtar Kelimeler:

İngilizce Anahtar Kelimeler:

- 1- Kuran
- 2- Hacı Bektaş Veli
- 3- İnanç
- 4- İbadet
- 5- Tasavvuf

- 1- Koran
- 2- Hacı Bektash-ı Valî
- 3- Belief
- 4- Pray
- 5- Mysticism

Tarih:

İmza:

Tezimin Erişim Sayfasında Yayınlanmasını İstiyorum

Evet

Hayır

ÖZET

Alevilik-Bektaşilik kökleri Orta Asya'ya dayanan Tasavvufi bir gelenektir. Asya'da ve Anadolu'da Türk kitlelerini, inanç, ibadet, dünya ve evren anlayışında derinden etkileyen bu hareket, günümüzde de etkisini hala devam ettirmektedir. Nevar ki başlangıçta tamamen Kur'an ve Sünnet merkezli bir tasavvufi hareket olan Alevilik-Bektaşilik sonraları, özellikle de 16. yüzyıl ve sonrası dönemde dini nasları anlama ve yorumlamada farklı bir çizgiye kaymıştır. Dinin zahiri yorumunu değil de Batını/özünü esas alan bu kitle, geçmişte dini teklifleri dışlamak ve hafife almakla suçlanmışlardır. Günümüzde de aynı din yorum geleneği devam ettirilmektedir. Dinin özünün esas olduğu düşüncesiyle zahiri sembolleri hafife almakla suçlanan bu gurubun, dini kimlik ve kökenlerinin tartışılmaya başlanması ve yabancı din ve kültür öğeleriyle içeriğinin doldurulup, tanımlanması problemin boyutlarını ortaya koymaktadır.

Biz, bir akımın dini anlama ve yorumlama yöntemini ortaya koymanın en iyi yolunun, kendi kurucusunun fikirlerini ele almak olduğunu düşünerekten Hacı Bektaş Veli'nin temel eserlerinde, Kur'an'ı anlama ve yorumlama yöntemini klasik tasavvufi yorum çizgisinde ele almaya çalıştık. Genel olarak hayatı, Kur'an anlayışı ve yorum yöntemi, İtikat ibadet ve muamelatla ilgili üç bölümde ele aldığımız bu çalışmada, Hacı Bektaş Veli'de dini nasların zahiri yorumu dışlanmamakla birlikte, gerçekte tasavvufi yorum geleneğinde olduğu gibi Kur'an'ın Batını / işari anlamının esas alındığı görülmektedir.

Netice olarak geçmişteki olumsuzluklar ve günümüzde Alevilik-Bektaşiliğe farklı köken arama çabaları bir tarafa bırakılıp, temel kaynakları ön yargıdan uzak bir biçimde ele alınacak olursa, Alevilik-Bektaşiliğin, dinin şeklini dışlamadan özünü esas alan geçmişteki tasavvufi akımın Anadolu Türklüğü'ndeki bir uzantısı olduğu ortaya çıkacağı kanaatindeyiz.

ABSTRACT

Alawite-Bektashism is a Sufi tradition that has roots in Central Asia. This movement which influences beliefs, worship, world, and cosmic view of Turkish populations in Asia and Anatolia, has a strong effect in our modern times. However, Alawite-Bektashism, in its origins, a Sufi movement with focuses of Koran and Sunna, in particular after 16th century and later, has become a different way for understanding and commenting on religious dogmas. That mass that based on esoteric essence of religion, not its apparent remarks, previously has been accused of refutation and disdain of established religious observances. Religious identity and origins of that group which been accused of apparent symbols, and to be based on essence of religion, has began to discuss recently. Also, using foreign religious and cultural elements to fill its essence and to gain a definition shows the difficulty of the problem.

Thinking the best way of a tariqa's religious understanding and comment is to deal with its own guide (or "Pir"), we try to study the method of understanding and commenting of Koran in great works of Hacı Bektaş Veli with classical Sufism's commenting (turuq) way. In the study which consists of three chapters –life generally, Koran understanding and commenting method, and creed, worship and observances- indeed, we based on Koran esoteric/notified meaning as Sufi commenting tradition while not excluding apparent remarks of religious dogmas within works of Hacı Bektaş Veli.

Consequently, if we eliminate the previous negative attitudes and current efforts to find some different origins for Alawite-Bektashism, and study fundamental resources without prejudice, we believe former Sufi tradition, which based on essence of religion without excluding its form, can be understood as an appendage of such tradition within Anatolian Turks.

ÖNSÖZ

Tasavvufi bir düşünce ve bir tarikat olan Alevilik-Bektaşilik, İslam'ın değişik algılanış biçimlerinden biridir. İslam'ın Türk duyu ve düşüncesiyle yoğrulmuş Horasan'da doğup, Anadolu'da pişen, zamanla diğer İslamî ekollerin gelişimine paralel olarak ortaya çıkmış ve kendine has inanç, ibadet, dünya ve evren anlayışı geliştiren bir İslamî disiplin haline gelmiştir. Başlangıçta Kur'an ve Sünnet'e dayalı tasavvufî bir düşünce ve hayat tarzı olan Alevilik-Bektaşilik 15. ve 16. yüzyılda Batini, Hurufî, Şii tesirlerle mevcut İslamî tasavvuf anlayışından farklı bir çizgide yer almaya başlamıştır. Bu gelişmelerin tabii bir sonucu olarak erken dönemde Sünnî tasavvuf geleneğinde başlayan, zahiri din anlayışı ile batini din telakkisi tartışmaları, topluma hâkim zahiri din ulemasıyla, dinin özünü temsil ettiğini söyleyen Alevi-Bektaşiler arasında 16. yüzyıl sonrası dönemde görülmeye başlamıştır.

Bu zahiri ülema ile tasavvuf ehli arasında tartışma ve zıtlaşmanın siyasi, sosyal ve ekonomik nedenleri yanında temelde itikat, ibadet ve muamelatla ilgili Kur'an ve dini nasslara yaklaşım ve yorumlama biçimi rol oynamaktadır. Dini nassların zahiri/lafzi yorumunu esas alan ülema, dinin mana ve maksadını (özünü) esas alan Alevi-Bektaşileri dini teklif ve yasakları iskat ve ibahiyyecilikle suçlarken bunlar da zahiri esas alan ulemayı dini ruh ve özden yoksun olmakla kuru şekilcilikle suçlamışlardır. Bu suçlama ve ithamlar tarihte tartışmaları da aşarak zaman zaman kısımlara da neden olmuştur.

Dini nassların zahiri ve batini algılanışına yönelik bu tartışmalar, günümüzde de dini nassların şekline bağlılığın esas olduğunu ileri süren Sünnî kesim ile şeklin yanında asıl olanın dinin ruhu olduğunu benimseyen Alevi-Bektaşiler arasında da devam etmektedir. Bu noktada bir uzlaşmaya varabilmek için Kur'an'ın algılanış biçimiyle ilgili klasik Alevi-Bektaşî kaynakların araştırılması büyük bir önem arz etmektedir. Bu tür çalışmaların bu gün Alevi-Bektaşilerin Yahudi, Hıristiyan, Budizm, Mazdeizm, Manihaizm, Zerdüştlük ve Yunan ve Eski Anadolu din ve öğeleriyle doldurulmaya ve hatta etnik bakımdan ayrıştırılmaya çalışıldığı bir dönemde, gerçek İslami çizgilerinin ortaya konulmasının yanında, Türk toplumunun muhtaç olduğu birlik, beraberlik, karşılıklı anlayış ve iş birliğini oluşturmada büyük katkısı olacağı kanaatindeyiz. Ayrıca Alevi-Bektaşî klasiklerinde Kur'an vurgusunun, Kur'an'ı yorumlayış tarzlarının İslam tasavvufi tefsir ve yorum geleneği

çerçevesinde ele alınması Alevi-Bektaşilerin inanç kimliklerinin ortaya konulmasına da yardımcı olacaktır.

Araştırılıp ortaya konulması gerçekten önemli olan böylesi bir konunun genel olarak İslam düşüncesi, özel olarak da Alevi-Bektaşî disiplini için büyük bir hizmet olacağı şeklinde hocam Doç. Dr. Hüseyin Yaşar'ın genel kanaatinden hareketle bu çalışmayı üstlenmiş bulunmaktayım.

Araştırmamız boyunca, tez konusunun tespitinde, tezi baştan sona tesbit edip bu şekle gelmesinde büyük yardımları geçen değerli hocam Doç. Dr. Hüseyin Yaşar'a, kıymetli zamanlarından fedakârlık yaparak tezi okuyup çok değerli eleştiri ve düzeltmelerde bulunan kıymetli ilim ehli Prof. Dr. Ömer Dumlu'ya, Doç Dr. Bülent Ünal'a ve emeği geçen herkese teşekkürü bir borç bilirim.

Emrah DİNDİ

İzmir 2006

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.s.	: Aleyhisselam
Bkz.	: Bakınız
böl.	: Bölüm
Bsk.	: Baskı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
d.	: Doğum
D.E.A.D.	: Diyanet Eğitim Araştırma Dergisi
D.E.Ü.İ.F.D.	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
D.İ.A.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h. no.	: Hadis numarası
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İ.F.A.V.	: İlahiyat Fakültesi Araştırma Vakfı
İ.Ü.E.F.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
İst.	: İstanbul
Ktp.	: Kütüphane
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
md.	: Madde
Nşr.	: Neşr
ö.	: Ölüm
s.	: Sahifesi
T.A.	: Türk Ansiklopedisi
T.A.B.N.	: Türkiye’de Aleviler Bektaşiler Nusayriler
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Tah.	: Tahkik
Tas.	: Tashih
Ter.	: Tercüme
Thz.	: Tarihsiz
U.B.V.A.S.	: Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
y. y.	: Yayın yeri yok
Yn.	: Yayınları/Yayınevi

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	III
TUTANAK.....	IV
Y.Ö.K DÖKÜMANTASYON MERKEZİ TEZ VERİ FORMU.....	V
ÖZET.....	VI
ABSTRACT.....	VII
ÖNSÖZ.....	VIII
KISALTMALAR.....	X

GİRİŞ

I- ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI.....	1
II- ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	1
III- ARAŞTIRMANIN PLANI VE KAYNAKLARI.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

HACI BEKTAŞ VELİ'NİN HAYATI

I- HAYATI.....	4
A)Doğumu ve Ölümü.....	4
B)Soyu.....	6
C)Evliliği.....	7
D)Tarikat Silsilesi ve Eğitimi.....	9
E)Anadolu'ya Gelişi.....	11
II- HACI BEKTAŞ'IN ÇAĞDAŞLARIYLA VE DİĞER TASAVVUFİ	
AKIMLARLA OLAN İLİŞKİLERİ	12
A)Hacı Bektaş ve Ahmet Yesevi.....	13
B)Hacı Bektaş ve Mevlana.....	14
C)Hacı Bektaş ve Yunus Emre.....	14
D)Hacı Bektaş'ın Yeniçerilerle olan İlişkileri.....	15
E)Hacı Bektaş'ın Baba İlyas ve Babailerle Olan İlişkileri.....	17
F)Hacı Bektaş'ın Diğer İtikat Sistemleriyle Olan İlişkisi.....	18

III- ESERLERİ

A)Makalat.....	19
B)Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniye.....	20
C)Besmele Tefsiri.....	20
D)Fevaid.....	20
E)Vilayetnâme.....	21
F)Hacı Bektaş'ın Nasihatleri	21
G)Şathiye.....	21
H)Fatıha Tefsiri.....	22
I)Üssu'l-Hakika ve Hurde-Nâme	22

İKİNCİ BÖLÜM

HACI BEKTAŞ VELİ'NİN KUR'AN ANLAYIŞI VE YORUM METODU

I- KUR'AN ANLAYIŞI.....	23
A)İlahi Kelam Olarak Kur'an.....	23
B)Kur'an'ın Mana ve Muhteva Yönüyle Kapsamı.....	24
X)Diğer Kutsal Kitaplar ve Kur'an.....	27
Δ)Kur'an ve İnsan.....	28
E)Kur'an ve Amel.....	30
II - HACI BEKTAŞ VELİ'NİN KAYNAKLARI	
A)Kur'an ve Hadis Kaynakları.....	31
B)Diğer Kaynakları.....	33
III -YORUM YÖNTEMİ	35
A) RİVAYET YÖNTEMİ.....	37
1. Kur'an'ın Kur'an'laTefsiri.....	37
2. Kur'an'ın Sünnetle Tefsiri.....	39
3. Kur'an'ın Sahabe Kavliyle Tefsiri	41
4. Kur'an'ın Tabiun ve Diğer Selef Âlimlerin Görüşleriyle Tefsiri	44
5. Horasan Erenlerinin Sözleriyle Kur'an Yorumu.....	45
6. Kaynağı Belli Olmayan Nakillerle Kur'an' Yorumu	47
7. Nüzul Sebepleri ile Kur'an Yorumu.....	48

8. İsrailiyyat ile Kur'an Yorumu.....	52
a) Âdem'in Yaratılışı.....	53
b) Havva'nın Yaratılması	55
c) İnsanın Nutfeden Yaratılışı.....	56
d) Bazı Kıssalarla İlgili İsrailiyyat	58
e) Bazı Ayetlerle İlgili İsrailiyyat	59
B) DİRAYET YÖNTEMİ.....	62
1. Luğavi (dilsel) Yorumlar.....	63
2. Lafzı, Manaya Delaleti Açısından Yorumlama	64
3. Bazı Mantıksal Çıkarımlarla Ayetleri Yorumlama.....	67
4. Umum ve Husus Yönünden Ayetleri Yorumlama.....	68
5. Kelami Konularla İlgili Ayetlere Yaklaşımı	71
a) Rü'yetu'llah (Allah'ı görme) Meselesi.....	71
b) Bazı Müteşabih Ayetlere Yaklaşımı.....	73
c) Allah'ın Zat ve Sıfatlarıyla İlgili Ayetlere Yaklaşımı.....	73
d) İman ve Amel İlişkisine Yaklaşımı.....	76
6. Hikâyelerle Ayetleri İzah	78
7. Şiirlerle Ayetleri Yorumlama.....	80
C) İŞARI YÖNTEM.....	83
1. İnsanla İlgili Antropomorfist (Teşbihi) Yorumlar.....	84
2. Kıssalarla İlgili İşari Yorumlar	88
3. Tabiatla İlgili Ayetlere İşari Yorumlar.....	91
4. Mutasavvıflardan Nakillerle Ayetlere İşari Yorum.....	93
5. Hurufi yorumlar	94
6. Farklı Ayetlere İşari Anlamlar.....	97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HACI BEKTAŞ VELİ'NİN İNANÇ ve İBADET KONULARINA

YAKLAŞIMI

I- İMANLA İLGİLİ KONULAR	99
A)Allah'ın Varlığı ve Sıfatları.....	101

1. Vahdet-i vücûd.....	103
2. Allah ve İnsan.....	106
B)Melek ve Şeytan.	111
C)Kitap	115
D)Peygamberler ve Risalet.....	120
1. Hz. Peygamber.....	122
2. Hz. Peygamber ve Mucize.....	125
3. Velayet ve Veliler	127
E)Kıyamet ve Ahiret.....	137
F)Kaza ve Kader.....	141
II- İBADET VE MUAMELATLA İLGİLİ KONULAR	145
A)Şekil ve İçerik Açısından İbadetler.....	145
1. Namaz.....	147
a) Daimi Namaz.....	149
b) Namaz ve Diğer İbadetlerin Yapılış Gayesi.....	152
c) Günümüzde Namaz Anlayışı.....	153
d) Abdest.....	155
2. Oruç.....	157
3. Hac.....	159
4. Zekât
.....	163
B)Bazı Haram ve Helaller.....	164
SONUÇ.....	167
BİBLİYOGRAFYA.....	170

GİRİŞ

I- ARAŞTIRMANIN KONUSU ve AMACI

Araştırmamızın konusunu Hacı Bektaş Veli'nin Kur'an anlayışı, Kur'an-ı anlama ve yorumlama biçimi oluşturmaktadır.

İslami disiplinlerin hepsinde olduğu gibi Alevilik-Bektaşilikte de Kur'an ve Sünnet temel kaynakları oluşturmaktadır. Bu iki temel kaynak, Alevi-Bektaşî klasiklerinde öyle bir aşkla işlenmiştir ki Kur'an'sız, ayetsiz ve hadissiz bir düşünce yok denecek kadar azdır. Ancak günümüz Alevi-Bektaşîlerin on üçüncü yüzyıl Bektaşîliğinden uzaklaşmış oldukları ve kendilerinin de zaman zaman Kur'an'ın toplatılması, tertibi, muhtevası ve özellikle de yorum şekliyle ilgili Sünni Kur'an anlayışından farklı bir söylem içinde olmaları Alevi-Bektaşîlerin Kur'an ve İslam'ın neresinde oldukları, dini kimlik ve kökenlerinin ne olduğu tartışmasını ortaya çıkarmıştır. Biz buna binaen, Alevi-Bektaşîlerin Piri Hacı Bektaş Veli'nin ahlaki sisteminin temelindeki Kur'an vurgusunu, onu anlama ve yorumlama biçimini ele aldık. Bu çerçevede çalışmamızın temel amacının, Hacı Bektaş Veli'nin eserlerindeki fikirlerin, Kur'an bağlantısını ve bu bağlamda onun Kur'an'ı anlama ve yorumlama metodunu tarafsız bir gözle incelenmesi olduğunu söyleyebiliriz.

II- ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Geçmişte ve günümüzde Alevilik ve Bektaşilik Türk İslam toplumunu derinden etkileyen dini ve toplumsal bir mesele olmuştur. Bu özelliğini bugün de devam ettirmektedir. Bu bakımdan Alevi-Bektaşî varlığını inkâr mümkün değildir. Ancak geçmişte özellikle de 16. yüzyıl sonrası dönemde mülhit, zındık, olarak nitelenmeleri ve günümüzde de bu topluluğun Kur'an ve İslam'ın neresinde olduğunun tartışılması Alevi-Bektaşî anlayışının İslamî olup olmadığı problemini gündeme getirmiştir. Bunların İslam'a aykırı olduğu iddiasının temelinde yatan faktörlerin başında, dinin temel nass'ları olan Kur'an ve hadisi anlama ve yorumlama yöntemleridir. Günümüzde de Alevi-Bektaşîlerin Kur'an ve İslam'ın hakiki manalarına (batını anlamlar) uydukları söylemi, bu durumda Alevi-Bektaşîlerin tarikat babaları Hacı Bektaş Veli'nin Kur'an'a bakış açısını, onu anlama ve

yorumlama yönteminin kapsamlı bir araştırmaya tabi tutulmasının zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Böyle bir araştırma yapılmadığı takdir de Alevilik-Bektaşiliğin İslamî olup olmadığı tartışmalarının ve bunun Türk İslam toplumundaki olumsuz etkilerinin önünü almanın mümkün olmadığı görülmektedir. Hele özellikle de Alevi-Bektaşî kavramlarının içeriğinin Türk İslam geleneğinden kopartılıp, Yahudi, Hıristiyan, Şamanizm, Budizm, Zerdüştlük, Manihaizm, Mazdeizm, Hellenizm, Eski Anadolu ve Yunan din ve kültürleriyle doldurulmaya, heretik ve heterodoks kabul edilmeye çalışıldığı bir dönemde bu tür çalışmalar daha da önem arz etmektedir. İşte ele aldığımız bu konu Hacı Bektaş Veli’de Kur’an düşüncesini, onu anlama ve yorumlama yöntemini ortaya koymanın yanın da günümüz Alevi-Bektaşîlerin de Kur’an algısına ışık tutacağı kanaatindeyiz.

III- ARAŞTIRMANIN PLANI VE KAYNAKLARI

Bu Araştırmamızda Alevi-Bektaşî düşüncesi ve Kur’an anlayışı bir bütün olarak değil de sadece Hacı Bektaş Veli’ye atfedilen, Makalat (Haz. Esad Coşan), Makalat-ı Gaybiyye ve Kelimat-ı Ayniye (Haz. Gazi Üniv. Türk Kült. Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi), Besmele Tefsiri (Haz. Rüştü Şardağ), Fevaid (Haz. Baki Öz) ve Vilayetname (Haz. Abdulkaki Gölpınarlı) adlı beş temel eser çerçevesinde ele aldık.

Araştırmamızın asıl yapısını oluşturan Kur’an anlayışı bölümünde Hacı Bektaş Veli’nin Kur’an algısı, ayetleri anlama ve yorumlama yöntemini, sufizmin çizgisinde yer almaktadır. Mutasavvıflardan yaptığı nakillerle ayetlere ışık tutarken kullandığı kaynaklar arasında olan es-Sülemi ve el-Kuşeyri gibi ünlü mutasavvıfların temel eserleri olan “Hakaiku’t-Tefsir” ve “Letaifu’l-İşarat”ı esas aldık. Hacı Bektaş Veli’nin ayeti ele alış biçimi, ayete getirmiş olduğu yorum ve rivayet benzerlikleri varsa bu eserlerden vermeye çalıştık. Ancak bu iki temel eserle sınırlı kalmayarak zaman zaman diğer rivayet, dirayet tefsir kaynaklarında ve tasavvufi eserlerde görülen benzeri yorum ve yaklaşımları da ortaya koyduk.

Ayrıca araştırmamızda bu eserlerde temellenen 16. yüzyıl öncesi Alevi Bektaşiliği esas aldık. Ancak özellikle iman ve ibadetle ilgili bölümlerde 16. yüzyıl yazılı kaynakları olan buyruklar ve çağımızda Alevi - Bektaşî geleneği üzerine yazılmış kaynaklarda yer alan düşünce ve bakış açıları da benzerlik ve farklılıklarıyla

birlikte vermeye çalıştık. Ayrıca Hacı Bektaş Veli’de benzeri tasavvufi kavram ve düşünceler yer yer ünlü mutasavvıflarda ve günümüzdeki tasavvufi eserlerde göstermeye gayret ettik.

Araştırmamızda geçen tüm ayetleri dipnotlarda verdik. Metindeki mealleri ise Ali Özek başkanlığında altı kişilik bir komisyonun çıkarmış oldukları meali esas aldık. Hadislerden de ulaşabildiklerimizi, gerek hadis külliyatında gerekse de meşhur mutasavvıflardaki kullanımlarıyla birlikte zengin dipnotlarla vermeye çalıştık. Genelde tasavvufi eserlerde kullanılan bu hadisler konumuzu aşar düşüncesiyle sıhhat dereceleri hakkında bir araştırmaya gitmedik.

Araştırmamız üç ayrı bölümden oluşmaktadır;

Birinci bölümde, genel hatlarıyla Hacı Bektaş Veli’nin hayatı, çağdaşlarıyla ve diğer tasavvufi akımlarla olan ilişkileri ve eserlerini ele aldık.

İkinci bölümde, Hacı Bektaş Veli’nin Kur’an anlayışı, eserlerinde kullandığı kaynaklar, rivayet, dirayet ve işari yorum yöntemlerini ele aldık.

Üçüncü bölümde, Hacı Bektaş Veli’nin inanç, ibadet ve muamelatla ilgili konulara yaklaşımını göz önünde bulundurduk.

BİRİNCİ BÖLÜM

HACI BEKTAŞ VELİ'NİN HAYATI

I- HAYATI

Horasan'ın Nişabur kentinde şeyh Amet'in kızı Hatem Hatun ve Seyyid Sultan İbrahim Sani'den dünyaya gelen, asıl adı Mehmet (Muhammed), mahlası Bektaş olan¹ Hacı Bektaş'ın hayatı ile ilgili bilgi ve belgelerimiz yok denecek kadar azdır, var olanlar da gerçek ile taban tabana zıt menkıbelerle örülüdür. Onun doğumu, yetişmesi ve Anadolu'ya kadarki hayatı hakkında güvenilir belgeler maalesef yok denecek kadar azdır. Bu bakımdan hayatının o dönemi ile ilgili söylenenler menâkıpnâmeler ve dolaylı belge ve rivayetlerden derlenmiş genellemelerdir.² Dolayısıyla mevcut belgelerdeki bilgi farklılıklarından dolayı onun doğum ve ölüm tarihleri, Anadolu'ya ne zaman geldiği, evli olup olmadığı, Osmanlılarla-Yeniçeri ocağı ile bir bağlantısının olup olmadığı ve Türk mü yoksa Hz. Ali soyundan mı geldiği hususunda görüş birliğine varılamamıştır.

A) Doğumu ve Ölümü

Hacı Bektaş'ın doğum ve ölüm tarihi ile ilgili kaynaklarda iki farklı yaklaşım vardır. Birincisi, (606/1209-1210) yıllarında doğduğunu, 63 yaş yaşayıp (669/1270-1271) tarihinde vefat ettiğini³, ikincisi de (646/1248) yıllarında doğup, (680/1281)

¹ Vilâyetname'de "Bektaş" isminin ebeveyni tarafından verildiği belirtilmiş (Vilâyetname, (Haz: Abdülbaki Gölpınarlı), İnkılab Kitabevi, Nurgök Matbaası, İst. 1958, s. 4), Ancak onun asıl isminin "Muhammed", "Bektaş"ın ise lakab olduğu belirtilir. (Gelibolulu Mustafa Ali Efendi, Kitabü't-Tarihi'l-Kühü'l-Ahbar, (Haz. Komisyon), Kayseri, 1997, I, Kısım, I. s. 90; Abdulkadir Sezgin, Hacı Bektaş Veli ve Bektaşilik, Kültür Bakanlığı Yn. , Ankara, 1990, s. 19; Cavit Sunar, Melamilik Bektaşilik, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Vakfı Yn. 1975. s. 36. Hacı Bektaş Veli, Makalat (Haz. M. Esat Coşan, Seha Nşr. Ankara, thz. (İnceleme böl.), s. XXI.

² Ethem Ruhi Fığlalı, Türkiye'de Alevilik Bektaşilik, Selçuk Yn. İst.1991, s.136. Ethem Ruhi Fığlalı-Mehmet Aydın, Milli Bütünlüğümüz ve Hacı Bektaş Veli, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yn. Ankara, 1997, s. 6

³ Hacı Bektaş'ın (ö. 1270-71) tarihinde kesin vefat ettiğini ileri süren kaynaklara bkz. Ahmet Eflakî, Hacı Bektaş'ın Mevlana'nın (ö. 1273) çağdaşı olduğunu, (Menâkıbu'l-Ârifin, (Çev. Tahsin Yazıcı), M.E.B. , 2. Bsk. Ankara, 1954, I, s. 371-72, 481-82.); Vilâyetname, Mevlana'nın, Seyyid Mahmut Hayrani'nin (ö. 1268) çağdaşı olduğunu (Hacı Bektaş Veli, Velâyetname, 49, 50, 70, 93, 28-29, 84-85.); Esad Coşan, Hacı Bektaş halk kütüphanesi 14-15 no'lu yazmada (d. 606/1209) tarihinde doğduğunun, 63 yaş yaşadığının ve 119 no'lu Vilâyetname'de (ö. 669/1270) aynı doğum-ölüm ve yaş sınırının verildiğini belirtir. (Hacı Bektaş Veli, Makalat, (İnceleme böl.), s. XXIV-XXV); Ankara

tarihinde Anadolu'ya gelip, 92 yıl yaşadktan sonra, (723/1325- 738/1337) tarihinde vefat ettiğini ileri süren yaklaşım⁴. Her iki yaklaşıma has bilgi ve belgeler vardır. Orhan devri Osmanlı ve yeniçerilerle görüştüğü tarihi esas alanlar birinci tarihin ilmi değerinin olmadığını ileri sürerlerken⁵, birinci tarihi esas alanlar da bu ikinci tarih kabulünün Hacı Bektaş'ı Osmanlı ile görüştürüp, onu yeniçerinin sırtını sıvazlatan gayretin bir iddiası⁶ ve Osmanlı devletinde hisse sahibi olmak isteyenler tarafından ortaya atılan tarihi gerçekliği ispatlanmamış iddialar olarak görülmesi gerektiği belirtilir.⁷ Fuat Köprülü'de (ö. 1386/1966), Hacı Bektaş'ın Orhan Gazi ile görüşmüş olmasının, yeniçeri ocağına dua etmiş olmasının ve (646/1248-49) tarihinde

Genel Kütüphanesinde 563 no'lu kayıta "Esrar-ı Hurufnâme" adlı eserde (d. 606/1209-1210) doğum tarihi, yaşının 63, ölümünse (ö. 669/1270-71) tarihi olduğu belirtilir. (Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Vakfı Yn. Ankara, 1988, s. 42.); Gölpınarlı da Aşıkpaşazade ve A. Eflaki'ye dayanarak Mevlana'nın çağdaşı olduğunu (ö. 1270-71) tarihinde vefat ettiğini belirtir. (Hacı Bektaş Veli, Vilayetnâme, (Önsöz.) s. VII,XXX.); Ahmet Yaşar Ocak, D.İ.A. "Hacı Bektaş Veli, md. s. 457.

⁴ Bkz. Hacı Bektaş Veli'nin, (d. 606/1262), (ö. 723/1323) bu tarihler için (Tibyānu'l-Vesail, I, s. 129; Taraiku'l-Hakaik c. I, s. 345), den naklen (Hacı Bektaş Veli, Makalat, (İnceleme), s. XXIV.) Yine bir çok tarihçi ve araştırmacı de çeşitli belgelerden hareketle Hacı Bektaş' Veli'yi Osmanlı Orhan Gazi devri uleması arasında zikretmişlerdir. Taşköprüzade, Ebu'l-Hayr İsamuddin Ahmet Efendi de, (ö. 1553) "Eş-Şekaiku'n-Numaniyye Fi Ulemaid-Devleti'l-Osmaniyye" (Nşr. Ahmet Suphi Furat), İ.Ü.E.F. Yn. 1405. s. 20) adlı eserinde (ö. 1362/1389) tarihiyle I. Murat devri uleması arasında zikreder. Murat Sertoğlu, (d. 646/1242), (ö. 769/1357-58) tarihlerini vererek hem Selçuklular hem de Osmanlılar döneminde yaşadığını belirtir.(Evliyalar Evliyası Hünkar Hacı Bektaş Veli, Şadırvan Turizm Yn. Müessesesi, İst. 1966, c. II, s. 194); Jhon Kingsley Birge'un, İ. Ün. Ktp. de Yunus Emre Divanı'nın iç kapağındaki bir dörtlüğün ebces hesabından hareketle (d. 645-646/1248), Anadolu'ya gelişi (680/1281), 92 yaş ve (ö. 738/1337) tarihlerini verir. (The Bektaşhi Order Of Dervishes, Bektaşilik Tarihi, (Çev: Reha Çamuroğlu), Ant Yn. İst. 1991, 1. Bsk. s. 36-37); Ayrıca Münci Baba, Tarikat-ı Aliye-i Bektaşiyeye, (Sad. A. Gürtaş) T.D.V. Yn. Ankara, 1995, s.12-13); Baha Said, (Türk Yurdu, c:5, Sayı; 28, yıl;1, 1928, s. 142-144); Ahmet Rıfki, (Bektaş Sırrı, Karabet Matbaası, Dersaade 1328, c. II s. 57.); Besim Atalay, Bektaşilik, Matbaayı Amire, İst. 1340 s. 7-8); Celalettin Ulusoy, Hünkar Hacı Bektaş Veli ve Alevi Bektaş Yolu, Hacı Bektaş, 1986, s. 19, 60, 66); yazarlar da aynı tarihleri vermiştir. Bedri Noyan da her iki yaklaşımın tarihlerini vermekle birlikte bir çok karinenin Hacı Bektaş'ın Osmanlı devrinde yaşadığını düşündüğünü belirtir.(Bektaşilik Alevilik Nedir? , Doğu matbaacılık, Ankara, 1985, s. 16).

⁵ Sertoğlu, a.g.e. , II, s. 196.

⁶ Yaşar Nuri Öztürk, Tarihi Boyunca Bektaşilik, Yeni Boyut, 3. Bsk, İst. 1995, s. 63.

⁷ Fırlalı- Aydın, a.g.e. , s. 6.

Nişabur'da doğduğu, (680/1281-82) tarihinde Anadolu'ya geldiği, (738/1337-38) tarihinde de öldüğü rivayetlerinin hiçbir tarihi kıymetinin olmadığını belirtir.⁸ Irene Melikoff ise Hacı Bektaş'ın yeniçeri ocağını himaye işinin, tarihi olmaktan ziyade manevi olduğunu çünkü Hacı Bektaş'ın 1271 yılında vefat ettiğini belirtir.⁹

B) Soyu

Hacı Bektaş'ın validesi Nişabur müftüsü Şeyh Ahmet Amil Nişaburî'nin kızı Hateme, Babası ise Muhammed varidu'l-Horasanî'dir.¹⁰ Ancak Hacı Bektaş'ın Arap mı yoksa Türk mü olduğu hususunda da soy şecerelerine dayanarak farklı görüşler ileri sürülmüştür. Vilayetnamede ve bu geleneği takip eden yazarlarda onun soy şeceresi çeşitli tariklerle Hz Ali ve Hz. Muhammed'e dayandırılır.¹¹ Özellikle de Horasan'ın fethedilmesinden sonra Arap nüfusunun ve Emevi baskısından kaçan Ali neslinin Horasan'a sığınması, Nişabur'un ordugâh ve bölgenin siyasi merkezi olması hasebiyle Arap nüfusunun çokluğu ve Makalat-ı Arapça yazmış olması gibi nedenlerle Hacı Bektaş'ın Hz. Ali soyundan olduğuna yönelik şartların lehte olduğu belirtilir.¹² Ancak bütün bunlarla birlikte soyunun Hz. Ali'ye dayandırılmasıyla ilgili şecerelerin gerçekliğini tahkik ve tespitin mümkün olmadığı,¹³ tarihi vakialara uygunluğu henüz tahkik imkânlarından son derece uzak olduğu¹⁴ ve bu tür menkıbelerin tarihi bir değerinin olmadığı da belirtilir.¹⁵ Onun Türk olduğunu ileri sürenler, onun soyunu, Ali'ye, Hz Muhammed'e dayandıran şecerelerin sonradan

⁸ Fuat Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yn. 6. Bask. Ankara, thz. s. 49, not: 49.

⁹ Irene Melikoff, Türkiye'de Aleviler Bektaşiler Nusayriler, "Alevi Bektaşiliğın Tarihi Kökenleri Bektaşî-Kızılsbaş (Alevi) Bölünmesi ve Neticeleri", İsav. Ensar Nşr. 2. Bsk. İst. 2004, s. 21.

¹⁰ Ali, Kühü'l-Ahbar, I. s. 88.

¹¹ Bkz. Hacı Bektaş,- Seyyid Muhammed - İbrahim al - Sani- Seyyid Musa al-Sani- İbrahim Mükerrrem al-Mucâb- İmam Musa al-Kazım- İmam Cafer al-Sadık- İmama Muhammed Bakır- İmam Zeyne'l-Abidin- İmam Hüseyin- Ali al-Murtaza- Fatimatü'z-Zehra- Hz. Muhammed. (Hacı Bektaşî Veli, Velayetnâme, s. 2, 5); Benzeri şecereler için bkz. Ali, Kühü'l-Ahbar, I. s. 88. Münci Baba, a.g.e. , s. 12; Sunar, a.g.e. , s. 36-37; M. Tevfik Oytan, Bektaşiliğın İç Yüzü, Dibi-Köşesi-Yüzü ve Astarı Nedir? Maarif Ktp. Ve Matbaası, 2. Bsk. İst. thz. s. 20.

¹² Hacı Bektaş Veli, Makalat, (İnceleme böl.), s. XXII.

¹³ Fığlalı - Aydın, a.g.e. , s. 4.

¹⁴ Öztürk, a.g.e. , s. 51.

¹⁵ Köprülü, a.g.e. , s. 62, not: 5.

asırlar boyunca meydana getirildiği,¹⁶ dolayısıyla bunun da, Hz. Ali'nin manevi mirasına sahip çıkmaktan,¹⁷ Ali sevgisinin belirgin olmasından,¹⁸ tarikat çevrelerinde şeyhlerin Hz. Ali ve soyuna bağlanması anlayışının daima önde gelen bir gelenek olmasından¹⁹ yahut da bu şecerelerin soy kütüğü olmak yerine tarikat silsilesini gösterir birer belge niteliği taşımasından kaynaklandığını ileri sürerler.²⁰ Ayrıca Ahmet Yesevi'nin de Vilayetnâme'de Ehli Beyt soyuna dayandırılması²¹ kanaatimizce bu Türkistan pirlirinin milliyetini ifade etme yerine ehli Beyt'e sevgiden kaynaklanan bir nispet yahut tarikat silsilesi ifadesidir. Çünkü verilen soy şecereleri ile tarikat silsileleri karşılaştırıldığında aşağı yukarı aynı kişiler olduğu görülecektir. Dolayısıyla Bektaşî dede babası Bedri Noyan'ın ifadesiyle Hz. Ali soyu ile bağlantısı mümkün olmakla birlikte onun babasının ve anasının Türk, kendisi ise halis Türkoğlu Türk²² olduğu aşikârdır.

C) Evliliği

Bektaşîliği, çelebiler, dede babalar kolu olarak ikiye ayıran ve aralarında yıllarca post kavgalarına neden olan olaylardan biri de Hacı Bektaş'ın evlenmiş olup olmadığı meselesidir. Bu olay da Vilayetname'de İdris Hoca'nın eşi Kadıncık Ana'nın Hacı Bektaş'a olan manevi saygısından dolayı onun burun kanıyla karışık abdest suyunu içmesi ve durumun Hacı Bektaş'a malum olması üzerine Kadıncık Ana'ya "Bizden umduğun nasibi aldın, senden iki oğlumuz gelecek, adımızla onlar, yurdumuz oğlu olacak..."²³ demesine dayanır. İşte bu olaydan hareketle Çelebiler Hacı Bektaş'ın Sulucakarahöyük'te (Nevşehir'de) İdris Hoca'nın kızı Fatma Nuriye (Kadıncık Ana) ile nikâhlanmış olduğu, Kadıncık Ana'dan Hacı Bektaş'ın, Timurtaş isminde bir evladı olduğunu ve bunun Hızır Lala adıyla şöhret bulduğunu belirtirler.²⁴ Çelebi Ahmet Cemaleddin Efendi de Hacı Bektaş'ın Hz. Peygamber'in "Evlenin üreyin" "İslamda ruhbanlık yoktur" beyanlarına muhalefet edemeyeceğini

¹⁶ Irene Melikoff, T.A.B.N. "a.g.m." , s. 17.

¹⁷ Rıza Zelyut, Öz Kaynaklarına Göre Alevilik, Anadolu Kültür Yn. İst. 1990, s. 210

¹⁸ Öztürk, a.g.e. , s. 47-48.

¹⁹ Fırlalı- Aydın, a.g.e. , s. 4; Hacı Bektaşî Veli, Vilayetname, (Tahlil böl.), s. 101.

²⁰ Sezgin, a.g.e. , s. 19.

²¹ Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 14-15.

²² Bedri Noyan, a.g.e. , s. 19.

²³ Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 65.

²⁴ Oytan, a.g.e. , s. 25-26.

belirttikten sonra Hacı Bektaş'ın Fatma Nuriye'den (Kadıncık Ana) Timurtaş, ondan da Mürsel ve Resul adında iki evladıyla soyunun teselsül ettiğini belirtir.²⁵ Dolayısıyla onun evlendiğini ifade edenler “mücerred” “tecerrüd” kavramlarını da farklı yorumlamışlardır. Mesela, Münci Baba, Hacı Bektaş için söylenen “tecerrüd” kelimesinin yalnızca evlenmemeyi ifade etmediğini, tarikat çevrelerinde “Allah'tan başka her şeyden ilgiyi kesmeyi, Cenab-ı Hakk'a ve erenlere yönelmeyi” ifade ettiğini belirterek Hacı Bektaş'ın Kadıncık Ana ile evlenmiş olduğunu,²⁶ mücerretlik fikrinin 1552 yılından sonra ortaya çıktığını ileri sürerler.²⁷

Babagan kolu aynı olaydan mülhem olarak onun evlenmediğini, Fatma Nuriye'nin (Kadıncık Ana'nın) Hacı Bektaş'ın eşi değil, İdris Hoca'nın karısı olduğunu, dünyadan mücerred göçtüğünü, ona nispet edilen evlatların “bel evladı” değil “nefes evladı”²⁸ olduğunu ileri sürerler.²⁹ Kısaca, Hacı Bektaş'ın “mücerred” olduğunu ileri sürenlerin tarihi ve makul delillerinin olmadığı, çelebilerin iddialarının ise ferman, vakfiye ve vesaike müstenit olduğu, bundan dolayı da evli olduğunu kabul edilmesi gerektiği ileri sürülse³⁰ de yaşadığı dönemle ilgili bilgi ve belgeler yok denecek kadar az olması, var olanların da menkıbelerle örülü olması kesin bir yargıda bulunmamıza manidir. Dolayısıyla yeni bilgi ve belgelerin ele geçmesiyle bu konunun aydınlanması ancak mümkün olabilir.³¹

D) Tarikat Silsilesi ve Eğitimi

Hacı Bektaş'ın tarikat silsileleri de farklılık arz etmektedir. Kimi silsileler Ammet Yesevi kanalıyla Hz. Peygamber'e ordan da dört büyük meleğe, kimileri

²⁵ Çelebi Ahmet Cemaleddin Efendi, Mudafaa, Dersaadet, 1338, s. 4-5.

²⁶ Münci Baba, a.g.e. , s. 13-14.

²⁷ Ulusoy, a.g.e. , s. 29-33.

²⁸ Nefes evladı; Kadıncık Ana'nın, Hacı Bektaş'ın burun kanyla karışık abdest suyunu içmesinden mülhem olarak Kadıncık Ana'dan dünyaya gelen iki manevi evlat ve soyunu ifade eden bir anlayıştır. Bkz. Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 65.

²⁹ Nefes veya yol evladı ile ilgili bkz. Aşıkpaşazade, Ahmed, Aşıkpaşaoğlu Tarihi, (Haz. A. Nihal Atsız), M.E. B. 1970. s. 222; Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 23, (Tahlil böl.), 125, 133; Noyan, a.g.e. , s.18-19, 22; Baha Said, Bektaşiler, Türk Yurdu, c.5, sayı: 28, Yıl:1, 1928, s. 202; Gölpinarlı, T. A. “Bektaş” md. M.E.B. , İst. 1968, 2. Bsk. c. IV, s. 35.

³⁰ Oytan, a.g.e. , s. 27.

³¹ Fırlalı- Aydın, a.g.e. , s. 18.

Lokman Perende ve Ahmet Yesevi kanalıyla Hz. Ali'ye, kimileri Ahmet Yesevi (ö. 1093/1166), ve Yusuf Hemedani (ö. 535/1140), ile devam eden ve Cebrail'de noktalanmış bir silsileye kimileri Lokman Perende ile başlayıp, Ahmet Yesevi ile devam edip, Hz. Ebubekir'de son bulan bir silsilenin verildiğini görüyoruz. Bu silsilelerde ilk zincir bazen Lokman Perende-Ahmet Yesevi ile başlarken bazen de sadece Ahmet Yesevi ile başladığı görülür. Bu tarikat zincirlerinin ortak noktası ise bazı ünlü mutasavvıfların ve Hz. Aliye ve Hz. Muhammed'e varan imamlar zincirinin yer almasıdır.³² Her ne kadar bu silsilelerin Bektaşiliği, Ahmet Yesevi'ye istinat etme ürününün bir çabası olduğu söylene de³³ gerçekte Ahmet Yesevi geleneğinin bir devamı olduğunu ortaya koyar. Ayrıca bu silsilelerde Cafer-i Sadık, Bayezid-i Bistamî, Cüneyd-i Bağdadî, Seriyü's-Sakatî, Ma'ruf el-Kerhi, Davud et-Taî, el-Vasitî, Kutbeddin Haydarî gibi bir kısmı Hacı Bektaş'ın kaynakları arasında yer alan bu şahısların olması, ileride ortaya koyacağımız Hacı Bektaş'ın mensup olduğu tasavvufî çizgiyi de ortaya koymaktadır.

Hacı Bektaş'ın eserlerindeki muhtevadan hareketle onun İslami ilimlere vakıf iyi bir ilim, fikir adamı ve bir tasavvuf lideri olduğu aşikârdır. Ancak onun bu eğitimi nereden nasıl kimlerden aldığı hususunda bilgi ve belgelerimiz yetersizdir. Vilayetnamelerde çocukluğu ve dini tedrisatı ile ilgili bilgiler yeterli olmasa da Hacı Bektaş'ın zahiri ve manevi ilimleri Ahmet Yesevi'nin halifesi/talebesi Lokman Perende'den aldığı, babası İbrahim al-Sani'nin Hacı Bektaş'ı üstün bir insanda tahsil ettirmek istediği, ona hocalık edebilecek tek kişinin Ahmet Yesevi'nin halifesi Lokman Perende'nin olduğu ve Lokman Perende'nin ona Hoca tayin edildiği belirtilir.³⁴ Vilayetnamede doğrudan doğruya ona mürşitlik yapanın Lokman Perende olduğu belirtilse de yine aynı eserin çeşitli bölümlerinde³⁵ ve Hacı Sultan Vilayetnamesinde³⁶ ve Evliya Çelebi'nin (ö. 1093/1682), Seyahatname'sinde³⁷ mürşid-mürid (halife) ilişkisi Hacı Bektaş-Ahmet Yesevi ilişkisi şeklinde de

³² Çeşitli tariklerle verilen silsileler için (bkz. Köprülü, a.g.e. s. 53, dipnot; 60; Oytan, a.g.e. , s. 21; Cavit Sunar, a.g.e. s. 35-36; Hacı Bektaş Veli, Makalat, (İnceleme böl.), s. XXX.

³³ Köprülü, a.g.e. , s. 53, dipnot: 60.

³⁴ Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 5; Ali, Kühü'l-Ahbar, I. s. 89.

³⁵ Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 7.15,18,19.

³⁶ Bkz. Köprülü, a.g.e. , s. 49; Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, (Tahlil böl.), s. 102.

³⁷ Evliya Çelebi, Seyahatname, (Haz: İsmet Parmaksızoğlu) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yn. Ankara, 1984 s. 74.

verilmektedir. Bu tür çelişkili ifadelerden dolayıdır ki, kimileri bunun halk geleneğine göre oluşturulmuş gerçek dışı bir unsur olarak görmüşlerdir.³⁸ Tarihi bakımdan Hacı Bektaş'ın doğrudan Ahmet Yesevi'nin halifesi olması mümkün değildir. Çünkü Ahmet Yesevi'nin vefat tarihi (ö. 1166) ile Hacı Bektaş'ın doğum tarihi (d.1210) arasında yaklaşık 45 yıl fark vardır. Kanımızca Hacı Bektaş'ın Ahmet Yesevi'nin halifesi olarak gösterilmesi Hacı Bektaş'ın Yesevî mektep ve geleneğine bağlı olmasından kaynaklanmaktadır. Her ne kadar müridinin kim olduğu hususunda ihtilaf olsa da Vilayetname'deki “Şeyh Lokman Hacı Bektaş'a bilginin evveline ait söz söylerken Hacı Bektaş sonundan haber vermekteydi” şeklindeki ifadeler ve yine bir gün Lokman Perende mektebe girdiğinde Hacı Bektaş'ın sağında ve solunda iki kişinin oturduğunu bunların kimler olduğunu sorması üzerine Hacı Bektaş'ın “Sağımda oturan iki cihan güneşi ceddım Muhammed Mustafa idi, solumda oturan Tanrı aslanı, inananların emiri Murtaza Ali, biri gelip zahir bilgisinden, öbürü gelip batın bilgisinden bahsederler, Kur'an'ı belletirler.”³⁹ şeklindeki bu ifadeleri, Kur'an'ın hem zahir hem de esrarına yönelik ilim yuvası Horasan'da ciddi bir “ulûmü'l-kur'an” eğitimi aldığı bir ifadesidir. Ayrıca Bedahşan halkının onu kendilerine beylik lideri yapmak istemelerine karşılık, onun Anadolu'ya gelip halka “Kur'an okumayı namaz kılmayı öğretmeyi”⁴⁰ tercih etmesi, Horasan'da aldığı bu eğitimle Anadolu'da yeni İslam'a girmiş Türk kitlelerine Kur'an eğitim seferberliğini başlatması, öğrendiğiyle yetinmeyip alim, arif olmasının yanında aynı zamanda aksiyoner bir fikir adamı kişiliği ortaya koyduğunun da bir göstergesidir. Bütün bunlara rağmen konar göçer bir Türkmen sūfisinin İslamî ilimlerde otorite olacak bir ilmi seviyeye yükselme imkanının olamayacağı, bir Türkmen şeyhinin alim olmasının gerekli olmadığı söylene de⁴¹ Elvan Çelebi'nin “Menakıbu'l-Kudsiyye” sinde, Câmî'nin “Nefahatü'l-Üns” ünde, Taşköprüzade, “Eş-Şekaiku'n-Numaniyye” sinde ve Ali'nin “Kühü'l-Ahbar” ında gerek Hacı Bektaş'ın gerekse de onun müridi Lokman Perende'nin şerî ilimlerde alim ve amil, tarikatta arif olduğunun belirtilmesi onun alim ve arif şöhretini ortaya koymaktadır.⁴² Dolayısıyla o Anadolu'ya kitlesel göçün içinde sıradan bir insan olarak değil de özel

³⁸ Irene Melikoff, T.A.B.N. “a.g.m.”, s. 18.

³⁹ Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 5.

⁴⁰ Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 13.

⁴¹ Ocak, D.İ.A. “Hacı Bektaş Veli” md. , s. 457.

yetiştirilmiş alim ve arif kişiliğiyle Anadolu'yu Türkleştirme ve İslamlaştırma misyonuyla gönderilmiştir.⁴³

E) Anadolu'ya Gelişi

Hacı Bektaş'ın doğum ve ölüm tarihleri ihtilaflı olduğundan Anadolu'ya geliş tarihiyle ilgili de farklı görüşler ileri sürülmüştür. Onun ölüm tarihini (ö. 1270-71) kabul edenler, onun yaklaşık 1220-1230'lu yıllar arasında olgunluk çağında Anadolu'ya geldiğini kabul ederlerken,⁴⁴ vefatını, yaklaşık (ö. 1337) kabul edenler de onun Anadolu'ya geliş tarihi olarak yaklaşık 1270-1280 miladi yıllarını esas alırlar.⁴⁵ Hacı Bektaş'ın Anadolu'ya hangi tarihte gelmesi yanında niçin ve nasıl geldiği de önemlidir. Hacı Bektaş Anadolu'ya Vilayetnamede “Var seni Rum'a saldık Sulucakaraöyük'ü sana yurt verdik. Rum abdallarına seni baş yaptık. Rum'da gerçekler, budalalar, sarhoşlar çoktur, artık hiçbir yerde eğlenme, hemen yürü.” ifadelerinde olduğu gibi menkıbevi bir dille de olsa yüce bir dava için gelmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak onun Anadolu'ya nasıl ve hangi yolla geldiği hususunda farklı bilgiler vardır. Vilayetnamede Hacı Bektaş Anadolu'ya gelmeden önce Horasan'dan Mekke, Medine, Nəcəf, Kudüs, Halep'e ve Elbistan'a gittiği ve buralarda erbain çıkardığı,⁴⁶ daha sonra Anadolu'da Sulucakaraöyük'e (Hacı Bektaş İlçesi) geldiği belirtilir.⁴⁷ Aşıkpaşazade ise Hacı Bektaş'ın kardeşi Menteş ile Horasan'dan Anadolu'ya, Sivas'a oradan Baba İlyas'a, (geliş sebebi yoktur) Kırşehir'e, Kayseri'ye oradan da Karaöyük'e geldiğini ve mezarının orada olduğunu belirtir.⁴⁸ Hacı Bektaş'ın neden diğer beldelere değil de Kırşehir'e yerleştiği

⁴² Elvan Çelebi, Menakıbu'l-Kudsiyye Fi Menasibu'l-Ünsiyye, (Haz: İsmail Erünsal-Ahmet Yaşar Ocak), Türk Tarih Kurumu, İst. 1995, s. 168-171; Abdurrahman Câmî, Nefahâtü'l-Üns Min Hazarati'l-Kuds, (Çev: Lamî Çelebi), Matbaayı Amire, 1270, s. 691. Taşköprüzade, a.g.e. , s. 20; Ali, Kühü'l-Ahbar, I. s. 89.

⁴³ Bkz. Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 16. Ali, Kühü'l-Ahbar, I. s. 90.

⁴⁴ Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 1

⁴⁵ Bkz. Fıglalı- Aydın, a.g.e. s. 10; Zelyut, a.g.e. , s. 213; Öztürk, a.g.e. , s. 66; Münci Baba, a.g.e. , s. 13; Oytan, a.g.e. , s. 23-24.

⁴⁶ Sufilerin nefsi terbiye ve tezkiye için girdikleri kırk günlük çile süresidir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih ve Deyimleri Sözlüğü, M.E.B. , 2. Bsk. İst. 1971, I, s. 542. Süleyman Uludağ, a.g.e. , s. 174.

⁴⁷ Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 17; Ayrıca Anadolu'ya gelmeden önce bu beldelere uğradığı hususunda bkz. Ali, Kühü'l-Ahbar, I. s. 91; Münci Baba, a.g.e. , s. 13;

⁴⁸ Aşıkpaşazade, Aşıkpaşaoğlu Tarihi, s. 221; Köprülü, a.g.e. , s. 48-49, dipnot: 49.

gerçeğini kimileri, Babai isyanında kardeşinin öldürülmesi nedeniyle kendisinin de öldürülme korkusuyla, gözden uzak olma düşüncesiyle Sulucakaraöyük'e saklandığını ileri sürseler de⁴⁹ gerçekte de Anadolu'ya geliş gayesine uygun düşen Moğullara karşı derlenip toparlanmasına ve dostluk ilişkilerinin yoğun olduğu Ahilerin Kırşehir civarında yerleşmiş olmasına dayanır.⁵⁰

II- HACI BEKTAŞ'IN ÇAĞDAŞLARIYLA VE DİĞER TASAVVUFİ AKIMLARLA OLAN İLİŞKİLERİ

Biz tarikat silsilesi ve eğitimi bölümünde Hacı Bektaş'ın hocası ve müridi olan Lokman Perende'den bahsetmiştik. Onun müridi konumunda İdris Hoca ve Kadıncık Ana'dan (Fatma Nuriye) ve bazı halifelerinden Vilayetname'de bahsedilse de biz daha çok tasavvufi yönden paralellik arzeden kitlelere mal olmuş meşhur mutasavvıflardan selefi, çağdaşı ve halefi olanlarla birebir ve fikri ilişkilerini ele alacağız.

Biz Hacı Bektaş'ın hayatı hakkında bilgi ve belgelerimizin az olduğunu, var olanların kendisinden sonra yazılmış sınırlı olarak birbirinden farklı bilgiler veren Elvan Çelebi'nin "Menakıbu'l-Kudsiyye"sinden, yaklaşık yüz yıl sonra yazılmış Eflaki'nin (ö.761/1360), "Menakıbu'l-Arifin"den, XV. yüz yılın çeyreğinde ele alınmış tarihi gerçeklerle menkıbelerin birbirine karıştığı "Menakıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş Veli"den, yine aynı yüz yılda yazılmış Lamî Çelebi'nin (ö. 938/1532), "Nefahatü'l-Üns"ünden, Aşıkpaşa'nın (ö. 889/1484), "Tevarih-i Ali Osman" adlı eserinden ve XVI. yüzyılda yazılmış Taşköprüzade'nin (ö. 968/1561), "Eş-Şakaiku'n-Numaniyye" adlı eserinden elde etmekteyiz.⁵¹ Biz bu ve buna benzer kaynaklardan hareketle onun çağdaşlarıyla olan ilişkilerini ortaya koymaya çalışacağız.

A) Hacı Bektaş ve Ahmet Yesevi

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Hacı Bektaş ile ilgili en fazla bilgiyi veren Vilayetname'de, bir yandan Hacı Bektaş'ın Lokman Perende'nin müridi olduğu

⁴⁹ Ahmet Yaşar Ocak, Babailer İsyanı; XIII. yüzyılda Anadolu'da Baba Resul (Babailer) İsyanı ve Anadolu'nun İslamlaşması Tarihindeki Yeri, Dergâh Yn. İst. 1980, 1. Bsk, s. 167-168; Ocak, D.İ.A. "Hacı Bektaş-ı Veli" md. , s. 456.

⁵⁰ Öztürk, a.g.e. , s. 61.

⁵¹ Bkz. Ocak, D.İ.A. , "Hacı Bektaş Veli" md. , s. 455.

belirtirken, diğ er yandan da Ahmet Yesevi'nin müridi olduğu,⁵² Anadolu'ya doğrudan doğruya Ahmet Yesevi tarafından gönderildiğ i ifade edilir.⁵³ Ayrıca Fevaid'de de Hacı Bektaş'ın Ahmet Yesevi'nin müridi olduğu anlayışı devam ettirildiğ i ve birçok konuda Ahmet Yesevi'nin Hacı Bektaş'a doğrudan doğruya öğüt verdiğ i belirtilir.⁵⁴ Bütün bunların yanında Hacı Bektaş'a en yakın belge niteliğ i taşıyan Abdu'l-Ferec el-Vasiti'nin (ö.1275/1343), "Tiryaku'l-Muhibbin" adlı eserinde de Hacı Bektaş'ın Ahmet Yesevi'ye mensup olduğu belirtilir.⁵⁵ Ancak Hacı Bektaş ile Ahmet Yesevi'nin ölüm tarihleri esas alındığında bu iki şahsın görüşmelerinin tarihen mümkün olmadığını,⁵⁶ tamamen Bektaşî geleneğinin bir ürünü olduğunu görürüz. Bu geleneğ in oluşturulmasındaki en büyük etken de Hacı Bektaş'ın Yesevi Ocağına bağ lı olması, fikir ve düşünce bakımından bu ocaktan beslenmiş olmasından kaynaklanır.⁵⁷ Öyle ki, Ahmet Yesevi'nin "Fakr –Name" ve "Divan-ı Hikmet"inin muhtevasına baktığımızda Hacı Bektaş'ın Makalat'ıyla tertip, muhteva, anlatış tarzı, kırk makam,⁵⁸ itikat ve ibadet konularına göre ayet ve hadislerin sıralanışı açısından benzerlik arzettiğ i görülür.⁵⁹ Her ne kadar Yesevilikğin Sünni bir kuruluş olduğundan hareketle, kendi özüne aykırı kurumların doğmasına elverişli olmadığı yani Bektaşîliğin Yesevilikten doğmuş olmasının doğru olmadığı ileri sürülse de⁶⁰ Bektaşî geleneğ i ve bu geleneğ e ait eserler Bektaşîliğin Yesevi düşüncesinin Anadolu'daki devamı niteliğ inde olduğunu gösterir.

B) Hacı Bektaş ve Mevlana

Hacı Bektaş'ın çağdaşlarından biri de Mevlana (ö. 672/1273), dır. Ahmet Eflaki "Ariflerin Menkıbeleri"nde ve Vilayetnamede Hacı Bektaş'ın Mevlevi şeyhi

⁵² Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 19.

⁵³ Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 15-16, 81.

⁵⁴ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 28-29-30, 36.

⁵⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat, (İnceleme böl.), s. XXXIII.

⁵⁶ Hacı Bektaş'ın Ahmet Yesevi ile görüşmelerinin mümkün olmadığı dolayısıyla da Lokman Perende'nin müridi olduğ u hususunda bkz. Oytan, a.g.e. , s. 23; Öztürk, a.g.e. , s. 54-55.

⁵⁷ Öztürk, a.g.e. , s. 56-57; Fığ lalı, a.g.e. , s. 161-177.

⁵⁸ Bektaşî tabirlerinden olup, "Erenler meydanı" anlamına gelir. Dört kapının her birinde on makam olduğ undan bu ismi almıştır. Bkz.M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü İst. 1993, II. s. 270.

⁵⁹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, (İnceleme böl.), XXXIV; Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli, s. 51.

⁶⁰ İsmet Zeki Eyüpoğ lu, Bütün Yönleriyle Bektaşîlik, Der Yn. İst. 1993. s. 139.

olan Mevlana Celaleddin ile ilişkilerinden bahsetmişlerdir. Ancak Mevlevi meşrepli Eflaki bütün insanların Mevlana'ya teveccüh edip mürit olduklarını, dolayısıyla Hacı Bektaş'ın da Mevlana'yla görüşerek onun yüceliğini doğrudan kabul ettiğini belirtirken,⁶¹ Hacı Bektaş yanlısı Vilayetnamede bunun tam aksine başta Mevlana olmak üzere Şemsi Tebrizi ve Sultan Veled gibi Mevlevi şeyhlerinin Hacı Bektaş'tan keramet kabilinden bir çok yardım gördüklerini, dolayısıyla da Hacı Bektaş'ın büyüklüğünü kabul edip boyun eğip saygı duyduklarını ve Hacı Bektaş'ın asitanesine gidip ondan öğüt ve icazet aldıkları belirtilir.⁶²

Görüldüğü gibi her ne kadar Eflaki' de Mevlana üstünlüğü, Vilayetname de de Hacı Bektaş üstünlüğü vurgulanarak yanlı bir Hacı Bektaş-Mevlana ilişkisinden bahsedilse de bütün bu anlatılan ilişkilerin türü ve boyutu ne olursa olsun Sulucakaraöyük'teki Hacı Bektaş dergahı ile Konya'daki Mevlana tekkesi arasında bir ilişki olduğunu ortaya koyar. Bütün bunlarla birlikte Hacı Bektaş'ın Mevlevilerle değil Ahilerle yakınlık içinde olduğunu, bunun nedeninin, Mevlevilerde Türkmen zevki yerine İran zevkinin egemen olması, Selçuklu sarayı ile aynı zevkleri paylaşıyor olmalarında temellendiğini ileri sürenler de vardır.⁶³

C) Hacı Bektaş ve Yunus Emre

Bektaşî geleneğinde Hacı Bektaş'ın ilişkilendirildiği kişilerden biri de Yunus Emre (ö. 720/1320), dir. Vilayetnamede, Ali'nin (ö. 1008/1600), "Kühü'l-Ahbar"ında Hacı Bektaş'ın Yunus Emre ve müşidi Taptuk Emre ile olan ilişkisinden bahsedilir.⁶⁴ Vilayetname'deki bu ilişki doğrudan yada dolaylıda olsa Hacı Bektaş ile Yunus arasında fikri açıdan son derece benzerlik hatta iç içelik söz konusudur.⁶⁵ Yunus'un "Divan" ve "Risalet-i Nushiye" si ile Hacı Bektaş'ın "Makalat" ı arasında fikir ve muhteva yönünden benzerlik arzettiği görülür. Yunus'un şiirlerinin tetkikinde onun dört kapı,⁶⁶ kırk makam, vücut ve kainatla ilgili benzetmeleri, iyi ve kötü huyların içimizdeki savaşı, yetmiş iki milleti hor görmemek, toprak olmak, akıl, aşk, şevk, munacat...konularında adeta Makalat'ın

⁶¹ Eflaki, a.g.e. , s. 372-373.

⁶² Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 49, 97-98.

⁶³ Öztürk, a.g.e. , s. 78.

⁶⁴ Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 21, 48-49; Ali, Kühü'l-Ahbar, I. s. 93.

⁶⁵ Fırlalı, a.g.e. , s. 136-158.

⁶⁶ Dört kapı; Şariat, Tarikat, Marifet ve Hakikat ilkelerinden oluşur.

fikirlerini nazmettiği görülür.⁶⁷ Ve menkıbevi bir tarzda da olsa Yunus'un Divan'ının Hacı Bektaş'ın nefes himmeti sonucunda gözünden perdenin kalkmasıyla oluştuğunun ifade edilmesi⁶⁸ Yunus Emre'nin Hacı Bektaş'tan etkilendiğinin açık bir ifadesidir.

Esad Coşan'ın (ö. 2001), ifadesiyle bütün bunlar, Hacı Bektaş ile Yunus arasında doğrudan doğruya veyahut dolaylı yoldan kuvvetli bir irtibat bulunduğunu, Vilayetname'deki menkıbelerin tamamen boş olmadığını kesinlikle ispat ediyor.⁶⁹

D) Hacı Bektaş'ın Yeniçerilerle olan İlişkileri

Hacı Bektaş'ın çevresiyle olan ilişkilerinde en tartışmalı meselelerden biri de Osmanlı devletinin kuruluşunda yer alıp almadığı ve yeniçerilerle bir ilişkisinin olup olmadığı meselesidir. Haririzade'nin (ö. 1299/1882) "Tibyanu'l-Vasail", Ma'sumi Şirazi'nin "Taraiku'l-Hakaik", Orhan devri ve Taşköprüzade'nin "eş-Şakaiku'n-Numaniyye" sinde Hacı Bektaş'ı I. Murat dönemi uleması arasında zikrederek onun Osmanlı ve yeniçerilerle olan ilişkilerini ortaya koyarlarken,⁷⁰ ciddi bir tarihçi olan Aşıkpaşazade de onun, Osmanlı soyu ile görüşmediğini, Bektaşilerin iddia ettiği yeniçerilerin başındaki akbörkün Hacı Bektaş'a aidiyetinin yalan olduğunu, bunun Orhan Gazi zamanında Abdal Musa vasıtasıyla ortaya çıktığını, dolayısıyla her kim görüştüğünü iddia ederse yalan söylemiş olduğunu ileri sürer.⁷¹ Ayrıca Vilayetname'de de onun XIII. yüz yılın ikinci yarısında sağ olan Mevlana'nın (ö.1207/1273), Seyyid Mahmud Hayrani'nin (ö. 667/1268), Nureddin Caca, Hacı

⁶⁷ Gölpınarlı, Yunus Emre ve Tasavvuf, Remzi Kitabevi, İst. 1961, s. 121-126, 171 vd. 177,178; Ayrıca dört kapı kırk makam düşüncesinin Yunus ve Hacı Bektaş'ta ortak olduğu hususunda bkz. Abdurrahman Güzel, Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri, "Yunus Emre ve Hacı Bektaş Veli'de Meratıb-ı Erbaa Kavramı" Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yn. Ankara, 1995. s. 259-261.

⁶⁸ Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 49; Yunus Emre'nin şiir ve düşünce yapısının Bektaşî geleneğindeki yeri ve önemi hususunda bkz. Köprülü, a.g.e. , s. 355.

⁶⁹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, (İnceleme böl.), s, XXXVI:

⁷⁰ Haririzade Kemaleddin, Tibyanu'l-Vasil, c. I, s. 129a ; Masumi Şirazi, Taraiku'l-Hakaik, c. II., s. 345 vd.; dan naklen (Hacı Bektaş Veli, Makalat, (İnceleme böl.) s. XXIV.); Taşköprüzade, a.g.e. , s. 20 ; Ayrıca Hacı Bektaş'ın Orhan Gazi ile görüştüğü ve Orhan Gazinin Amasya'da Hacı Bektaş'tan Akbörk giymek için icazet aldığı, yeniçeri ocağının kuruluşuna davet edildiği hususunda bkz. Mehmet Neşri, Cihannuma, (Haz: Mehmet Altay Köymen), Ankar, 1983. 1. Bsk. c. I, s. 98; ve Şemseddin Sami, Kamus-i Alem, Mihran Matbaası, İst. 1316/1899. c. II, s. 1332; Cavit Sunar, a.g.e. , s. 37.

⁷¹ Aşıkpaşazade, a.g.e. , s. 222-223.

Sultan'ın çağdaşı olduğunun ifade edilmesi ve Eflaki'nin de "Menakıbu'l-Arifin"de Mevlan'ın çağdaşı olduğunu vurgular nitelikte Mevlana-Hacı Bektaş ilişkisinden bahsetmesi,⁷² onun Osmanlı ya da yeniçerilerle doğrudan bir bağlantısının olmadığını ortaya koyar. Yine Hacı Bektaş'ın Orhan Gazi ile görüşmesinin ve yeniçeri ocağına dua etmiş olmasının mümkün olmadığını, bunun hiçbir tarihi kıymetinin olmadığını,⁷³ bu tür rivayetlerin hükümsüz ve uydurma olduğunun,⁷⁴ dahası XV. yüzyılın sonlarıyla XVI. yüzyılın başlarında bu ilişkinin ortaya çıktığının ifade edilmesi,⁷⁵ Hacı Bektaş'ın doğrudan bir ilişkisinin olmadığı düşüncesinin elzem olduğunu ortaya koyar. Ancak bu, Bektaşilikle yeniçerilerin hiçbir bağlantısı olmadığını da göstermez. Hacı Bektaş ile Osmanoğulları arasında bir manevi bağ vardır ki, o da Osmanlı devletinin kuruluşunda ve ahi/fütüvvet teşkilatının oluşturulmasında yer alan, her sanat ve mesleğin bir pir'e, ocağa nispet edilmesi geleneğinden⁷⁶ veya Vezir Hacı Bektaş Paşayla Hacı Bektaş soyundan Timurtaş Dede'nin ve Mevlana soyundan Emirşah'ın askere börk giydirilmesinde adlarının geçmesinden⁷⁷ yahut ta Kutbeddin Haydar, Ahmet Yesevi geleneğine bağlı olan bu fütüvvet teşkilatının aynı ocağa bağlı Hacı Bektaş'a yakınlık duymalarından kaynaklandığının muhtemel olduğu ileri sürülmektedir..⁷⁸

E) Hacı Bektaş'ın Baba İlyas ve Babailerle Olan İlişkileri

Hacı Bektaş ile ilgili en fazla tartışılan meselelerden biri de onun Babai İsyanı lideri Baba İlyas ve Babailerle ilişkisinin olup olmadığı meselesidir. Ahmed Eflaki'nin "Menakıbu'l-Arifin" de ve Sahih Ahmet Dede'nin "Tevarih-i Mevleviyye" de Hacı Bektaş'ın Baba Resul'un has halifesi olduğunu, marifet dolu bir kalbe sahip olmasına rağmen namaz kılmayan, şeriata uymayan bir şahıs olarak ondan bahsederler.⁷⁹ Bu Baba Resul'un de meşhur Babai isyanını çıkaran Baba İshak

⁷² Eflaki, a.g.e. , I. s. 372-373.

⁷³ Köprülü, a.g.e. , s. 49, dipnot; 49

⁷⁴ Öztürk, a.g.e. , s. 86-88.

⁷⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapukulu Ocakları, Türk Tarih Kurumu Yn. Ankara, 1988, 5. Bsk. c. I, s. 512-530.

⁷⁶ Uzunçarşılı, a.g.e. , I. s. 512.

⁷⁷ Bkz. Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 129-130.

⁷⁸ Hacı Bektaş Veli, Makalat, (İnceleme böl.), s. XXIX.

olması muhtemeldir.⁸⁰ Ancak güvenilir bir tarihçi ve aynı zamanda Baba İlyas'ın torunu olan Aşıkpaşazade, Hacı Bektaş ile Baba İshak arasında bir halife ilişkisinden bahsetmez. Babai isyanına ismi karışan Baba İlyas'ı, Horasandan geldiklerinde kardeşi Menteş ile Amasya'da ziyaret ettiklerini, Kırşehir'e, oradan Kayseri'ye geldiklerini, kardeşinin Kayseriden kendisinden ayrılıp Sivas'ta öldürüldüğünü, Hacı Bektaş'ın ise Karaöyük'e gittiğini ifade eder.⁸¹ Titiz bir tarihçi Aşıkpaşazade'nin Hacı Bektaş'ın Baba İshak ve Babai isyanıyla bir ilişkisinden bahsetmemesine rağmen çağımızda Fuat Köprülü, Abdülbaki Gölpınarlı, Irene Melikoff ve Ahmet Yaşar Ocak gibi bazı araştırmacıların Mevlevi fanatiği Eflaki'nin menkıbevi mitos muhtevalı eserinden hareketle onu, Baba İshak'ın halifesi ve Babai isyanını ile ilişkilendirmeleri⁸² şaşırtıcı olmanın yanında bir o kadar da üzücüdür. Çünkü Hacı Bektaş'ı Babai halifesi olarak göstermek devletin resmi tarihçileri olan Mevlevi tarihçilerinin (özellikle de Eflaki Dede'nin) Türkmen babalara karşı Harici, Batıni, İbahi ve Rafizi gibi menfi propagandalarla tahkir etme gibi, karalama politikasından ileri geldiği düşünülebilir.⁸³ Dolayısıyla Hacı Bektaş'ın, kardeşiyle birlikte Baba İlyas'ı ziyaret etmeleri, tasavvufi manada bir intisap-mensubiyet değil, her iki şahsın da Horasanî olmasından⁸⁴ ve dayandıkları kitlenin aynı olması gibi birçok konuda uzlaşır olmalarından kaynaklanan hemşerilik ve fikirdaşlığın bir ifadesi olabilir⁸⁵. Çünkü her iki lider de Horasan menşelidirler.

F) Hacı Bektaş'ın Diğer İtikat Sistemleriyle Olan İlişkisi

Hacı Bektaş ve Bektaşilikle ilgili tartışılan meselelerden biri de onun düşünce sistemi ve çizgisinin nereye dayandığı meselesidir. Kimileri Hacı Bektaş ve

⁷⁹ Eflaki, a.g.e. , I, s. 317. Sahih Ahmet Dede, Mecmuatü't-Tevarihî'l-Mevleviyye, Mevlevilerin Tarihi, (Çev: Cem Zorlu), İnsan Yn. İst. 2003, s.195.

⁸⁰ Hacı Bektaş Veli, Makalat, (İnceleme böl.), s. XXXI.

⁸¹ Aşıkpaşazade, a.g.e. , s. 221-222.

⁸² Bkz. Fuat Köprülü, İ. A. "Bektaş" md. M.E.B. s. ; Gölpınarlı, Türk Ansk. "Bektaş" md. s. 32; Melikoff, T.A.B.N. "a.g.m." , s. 19; Ocak, a.g.e. , s. 95 vd. A.Y.Ocak, D.İ.A. "Hacı Bektaş Veli" md. s. 459.

⁸³ Bkz. Mikail Bayram, Bacıyan-ı Rum, Gümüş Matbaası, Konya, 1987, s. 13-14; Öztürk, a.g.e. , s. 52.

⁸⁴ Hacı Bektaş Veli, Makalat, (İnceleme böl.), s. XXXII.

⁸⁵ Öztürk, a.g.e. , s. 51, 62.

Bektaşiliği/Aleviliği Batniliik, Hurufilik, Şifilik,⁸⁶ Şamanizm, Zerdüştlük, Manihaizm, Mazdeizm'e dayandırmanın yanında bazıları da⁸⁷ İlk Çağ, Ortaçağ, Asya, Eski Anadolu,⁸⁸ Eski İran din ve geleneklerine dayalı bir itikat sistemi⁸⁹ olarak ele almaktadırlar. Yine kimileri Alevi/Bektaşiliğin tamamen İslam'dan ayrı bir din olduğunu,⁹⁰ bir madde dini, materyalist felsefe üzerine kurulmuş bir hayat tarzı olduğunu⁹¹ ileri sürerken, kimileri de Muhammed Ali yolunda yürüyen, tamamen İslam'ın içinde yer alan, mezhebi Caferilik olan bir sistem olarak ele almaktadırlar.⁹² Bütün bunların dışında bir başka yaklaşım vardır ki, o da Bektaşiliği Hacı Bektaş öncesi ve Hacı Bektaş sonrası Bektaşilik şeklinde Bektaşiliği iki döneme ayırarak Hacı Bektaş dönemi Bektaşiliğini tamamen Kur'an ve Sünnet'e dayanan Türk İslam sufi geleneğinde değerlendirmekteler ve bu harici heretik unsurların Alevi-Bektaşiliğe sonradan girdiğini ileri sürmekteler.⁹³ Dolayısıyla Hacı Bektaş sonrası dönemde bozulmaya başlayan özellikle de XVI. yüzyılın başlarında Batini, Hurufi,

⁸⁶ Bkz. Köprülü, a.g.e. , s. 349, 352-353; Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, (Önsöz), s. VII; Atilla Özkırmı, Toplumsal Bir Başkaldırı'nın İdeolojisi Alevilik-Bektaşilk, Can Yn. İst. 1990, s. 112.

⁸⁷ Mehmet Eröz, Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı ve Alevilik-Bektaşilik); s. 141.

⁸⁸ Eyüboğlu, a.g.e. , s. 53, 55-56 vd. 83.

⁸⁹ Bkz. Cemşit Bender, Kürt Uygarlığında Alevilik, Kaynak Yn. İst. 1991, s. 39-45; Bender, 12 İmam ve Alevilik, Berfin Yn. 1. Bsk. İst. 1993, s. 9; Nejat Birdoğan, Anadolu Aleviliğinde Yol Ayrımı, Mozaik Yn. İst. 1996, s. 14; Birdoğan, Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik, Berfin Yn. 2. Bsk. İst. 1994, s. 507, 515, 347; Lütfi Kaleli, Binbir Çiçek Mozaigi Alevilik, 3. Bsk. Can Yn. İst. 1995, s. 452; Kaleli, Alevilik Aklidir Ahlaki ve İnsanidir, Can Yn. 1. Bsk. İst. 2004, s. 80.

⁹⁰ Birdoğan, Anadolu Aleviliğinde Yol Ayrımı, s. Önsöz.

⁹¹ İsamail Kaygusuz, Görmediğim Tanrı'ya Tapmam, Alev Yn. 1. Bsk. İst. 1996, s. 12; Ayrıca Alevi-Bektaşiliğin, Şamanizm, Budizm, Zertüştlük, Maniheizm ve Hıristiyan öğelerini, Melami, Kalenderi ve Yesevi gibi İslam sufi damgasını ve XV. yüzyılda İran Hurufiliğinin, XIV. yüzyılda Safevi Şiiliğinin bir takım motiflerini taşıyan bir Türk Heterodoksisi olduğu hususunda bkz. (A. Yaşar Ocak, Türk Sufiliğine Bakışlar, İletişim Yn. İst. 1996, s. 210-211.) Ayrıca Anadolu Aleviliğinin Şii, Şaman, Mazdeist, Zerdüş, Maniheist, Antik Anadolu ve Yunan kültürleri, Hıristiyan, Haşaşin /Batini öğelerin bir senkretizmi olduğu hususunda bkz. Niyazi Öktem, T.A.B.N. "Anadolu Aleviliğinin Senkretik Yapısı", İsav. Ensar Nşr. 2. Bsk. 2004. s. 226 vd. 239.

⁹² Münci Baba, a.g.e. , s. 11; Y. Ziya Yörükkan, Anadolu Alevileri ve Tahtacılar, (Haz. Turhan Yörükkan), Kültür Bakanlığı Yn. Ankara, 1998. s. 245-247 ; Sunar, a.g.e., s. 24; Noyan, a.g.e. , s. 7; Teoman Şahin, Alevilere Söylenen Yalanlar/ Bektaşilik Soruşturması, Armağan Kitap ve Yayınevi, Ankara, 1995, s. 13,37.

⁹³ Bkz. Fırlalı, a.g.e. , s. 134-135,161-163, 183; Öztürk, a.g.e. , s. 31.156.

ve Şii tesirlerle gelişen Bektaşilik yerine, Hacı Bektaş'ın otantikliği kesinleşmiş eserlerinin sergilediği düşüncelerin hareket noktası alınması gerektiği,⁹⁴ bu durumda da onun, XIII. ve XIV. yüzyılda Anadolu'da bulunan İbn Arabi, Necmüddin Daye, Bahauddin Veled, Burhaneddin Muhakkık Tirmizi, Evhaduddin Kirmani, Ahi Evren, Mevlana ve Yunus gibi aynı kaynaktan beslenen bir Türkmen sufisi olduğunun ortaya çıkacağı belirtilir.⁹⁵

Gerçekten de Hacı Bektaş'a ve Bektaşiliğe ait eserler objektif bir biçimde ciddi bilimsel tetkiklerle ele alındığında Bektaşiliğin/Aleviliğin yukarıdaki iddialardan uzak Kur'an ve Sünnet merkezinde zengin, deruni bir tasavvufi yorum geleneğinde yer aldığı görülecektir. İşte biz bu çalışmamızın ileriki bölümlerinde Hacı Bektaş'ın fikri kökenlerini belirtmekle bu gerçeği ortaya koyacağız.

III- ESERLERİ

A) Makalat

Hacı Bektaş'ın aslı Arapça olduğu söylenen ve bir çok nüshası bulunan en tanınmış eseridir. 1954 ve 1958'de Sefer Aytakin tarafından Ankara'da Emek Basım ve Yayınevinde bastırılmıştır. Said Emre Türkçeye çevirmiş, Taceddin Muhammed b. Hatib İbrahim (Hatipoğlu) ise halkın daha çok faydalanması için Said Emre'nin metninden manzum olarak Türkçeye çevirmiştir.⁹⁶ Bu kitap, genellikle Hacı Bektaş'ın temel eseri kabul edilse de ne yazık ki, kitabın asıl yapısının elimizde olmadığı sonradan medreseliler tarafından Sünni nitelikli eklemeler yapıldığı ve Hacı Bektaş'a ait olmadığı iddiaları da vardır.⁹⁷

B) Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniye

Bir nüshası Farsça olarak İran İslam Şurası Kütüphanesinde, diğeri de 948/1 numaralı yazmada 1a-23a yaprakları içinde, İstanbul kütüphanesinde Osman Nuri Ergin Yazmaları arasında bulunmaktadır. Davut Duman çevirisiyle Gazi üniversitesi

⁹⁴ Öztürk, a.g.e. , 159-160.

⁹⁵ Fiğlalı, a.g.e. , s. 162; M. Necmeddin Bardakçı, U.B.V.A.S. -1- "Bir Tasavvufi Mektap Olarak Bektaşilik", Tübitak, 1. Bsk. İsparta, 2005. s. 55. Abdulkadir Sezgin de Bektaşiliği tasavvufi bir tarikat olarak ele almıştır. Bkz. a.g.e. , s. 41, 83.

⁹⁶ Noyan, a.g.e. , s. 28.

⁹⁷ Bkz. Rıza Zelyut, a.g.e. , s. 224-25, 27; Irene Melikoff, T.A.B.N. "Müzakereler", s. 33. Ocak, D.İ.A. "Hacı Bektaş Veli" md. s. 457.

Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Araştırma Merkezi tarafından neşredilmiştir. Her ne kadar Gölpınarlı (ö. 1402/1982), eserin Hacı Bektaş adına üretildiğini söylese de⁹⁸ Eserin dil, anlatım ve konularının 13. yüzyıl özelliği taşıdığı, Makalat, ve diğer eserleriyle bir çok konuda benzerlik arzettiği görülmektedir. Eserin Hacı Bektaş'ın öğrencisi veya bir ardılı tarafından ele alınmış olması muhtemel olsa da eser Hacı Bektaş'ın dır.⁹⁹ Eser sistematik bir biçimde tasavvufun temel konu ve kavramlarını ihtiva etmektedir.

C) Besmele Tefsiri

Bir nüshası Manisa kütüphanesinde bulunan bu eser 1985'te Rüştü Şardağ tarafından neşredilmiştir. Eserin muhtevası Besmele'deki "Allah" "er-Rahman", "er-Rahim" isimlerinden hareketle tamamen Bektaşî geleneğine uygun esirgeyen bağışlayan lütüfkâr Tanrı anlayışına ayrılmıştır. Eserin neşrinde bilimsel kurallara uyulmamıştır.

D) Fevaid

İstanbul Üniversitesinde bulunan bu nüsha'nın, Osmanlıcadan sadeleştirilmeleri yapılmıştır. Eser, Makalat ve Makalat-ı Gaybiyye ile muhteva açısından benzerlik gösterir. Gölpınarlı, eserin Hacı Bektaş'a ait olmadığını belirtse de¹⁰⁰ Fuat Köprülü eserin Hacı Bektaş'a ait olduğu hususunda kuşkunun olmadığını belirtir.¹⁰¹ Baha Said de Hacı Bektaş'ın bu eserinden bahsetmiştir.¹⁰² Esad Coşan ise eserin muhteva yönünden Makalat ile benzerlik arzettiğini ancak bazı ilave ve tahriflerin yapıldığını belirtir.¹⁰³ Eser tasavvufi bir içeriğe sahiptir.

E) Vilayetnâme

Gölpınarlı, Manzum ve Mansur nüshaları olan bu eserin, Bektaşî geleneği mayalanıp yoğrulduktan sonra 1481-1501 de Firdevs-i Rumî,¹⁰⁴ (ö. 918/1512),

⁹⁸ Gölpınarlı, T. A. "Bektaş" md. VI. s. 33.

⁹⁹ Bkz. Hacı Bektaş Veli, Makalat'ı Gaybiyye ve Kelimat-ı Ayniye, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Merkezi Yn. Ankara, 2004, (Eser Hakkında Raporlar), s. V. vd. XII.

¹⁰⁰ Gölpınarlı, T. A. "Bektaş" md. VI. s. 33.

¹⁰¹ Köprülü, Türk Yurdu, "Bektaşîliğin Menşeleri" c: 2, say: 8; Mayıs 1341, s. 139.

¹⁰² Baha Said Bey, , Türk Yurdu, "Bektaşîler", c. 5, say: 26, Şubat 1927, s. 128, 141-142. Aynı Dergi, c. 5, say: 28, Nisan 1928, s. 315: Ayrıca bu eser hakkında bkz. Noyan, a.g.e. , s. 29.

¹⁰³ Hacı Bektaş Veli, Makalat, (İnceleme böl.), s. XXXIX, XL

¹⁰⁴ Bu zat, II. Bayezid döneminde yaşayan bir Osmanlı müellifidir. D.İ.A , "Firdevsi Rumi" md. c. 13 s. 127.

tarafından yazılmış olabileceğini belirtir.¹⁰⁵ Eserin muhtevası Hacı Bektaş'ın kudsiyetine, kerametlerine ve Anadolu'da irşad faaliyetlerine ve çağdaşlarıyla olan ilişkilerine ayırt edilmiştir. Dolayısıyla anlatım ve içerik diğer eserlerinden tamamen farklıdır. Birçok araştırmacı tarafından eserin menkıbevî özelliğinden dolayı tarihi kıymete haiz olmadığı ifade edilmiştir.

F) Hacı Bektaş'ın Nasihatleri

Bir nüshası Hacı Bektaş İlçesi Halk Kütüphanesi numara 29 da kayıtlı olan, diğeri de İstanbul Arkeoloji Kütüphanesi numara 891'de "Mecmuatü'r-Resail" de kayıtlı bulunmaktadır. Ancak eserin Hacı Bektaş'a ait olup olmadığı kesin değildir.¹⁰⁶

G) Şathiye

İki sahifedir. Öz Türkçe oluşu çağının dil özelliklerini göstermesi bakımından önemlidir. Barak Baba'nın şathiyesine benzeyen bu parçayı, Enverî'nin (Tuhfetü's-Salikin) adı ile Türkçe olarak açıkladığı bilinir. Ancak Gölpınarlı bu eserin bulunduğu yeri zikretmemiştir.¹⁰⁷

H) Fatıha Tefsiri

Baha Said, Manisa Valide Camii kitaplığında Derviş Aliyyü'l-Mevleviyyü'l-Bektaşî tarafından 1315 yılında yazılmış bir eserden bahsetmiş ve bu eserin Tire'de Hacı Necip Paşa Kitaplığında bulunan Hacı Bektaş'ın Fatıha Tefsiri'nin bir kopyası olduğunu söylemiştir. Fakat, Bedri Noyan ve Esat Coşan Tire'de ve Manisa kitaplığında bu esere ulaşamadıklarını belirtmektedirler¹⁰⁸

İ) Üssü'l-Hakika ve Hurde-Nâme

Bedri Noyan, Ali Naci Baykal Dedebaba'nın, Hacı Bektaş'ın "Üssü'l-Hakika" adında bir eserin olduğundan kendisine bahsettiğini yazmaktadır.¹⁰⁹ Aynı şekilde Bedri Noyan, Girit Kandiye Horasanlı, Ali Baba dergâhına bağlı bir zat tarafından yazılmış "Erkan" adlı bir yazmada Hacı Bektaş'a nispetle "Hurde-Nâme" adında bir eserin geçtiğini belirtir. Ali Naci Baykal Dedebaba'nın da bu isimde bir eserden sözettiğini belirtir.¹¹⁰ Ancak bu eserlerin elde edilmiş kayıtları bulunamamıştır.

¹⁰⁵ Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, (Önsöz), s. XX, XXIV, XXV

¹⁰⁶ Türk Kültürü ve Hacı Bektaş'ı Veli, s. 47.

¹⁰⁷ Eser hakkında bkz. Noyan, a.g.e. , s. 29; Gölpınarlı, T. A, "Bektaş" md. VI, s. 33.

¹⁰⁸ Noyan, a.g.e. , s. 70; Hacı Bektaş Veli, Makalat, (İnceleme böl.), s. XL.

¹⁰⁹ Noyan, a.g.e. , s. 30.

¹¹⁰ Noyan, a.g.e. , s. 29-30.

İKİNCİ BÖLÜM

HACI BEKTAŞ VELİ'NİN KUR'AN ANLAYIŞI VE YORUM METODU

I- KUR'AN ANLAYIŞI

A) İlahi Kelam Olarak Kur'an

Hacı Bektaş'ın Kur'an'ı yorumlama yöntemine geçmeden önce onun nasıl bir Kur'an algısına sahip olduğunu ortaya koymamız gerekir.

İslam bilginlerinin, Kur'an'ın Allah tarafından Peygamber'e (a.s) indirilen ilahi bir kitap olgusu inancı,¹¹¹ Hacı Bektaşta da aynen devam etmektedir. O dervişlerine hitaben "Ey derviş! Bilesin ki, Kur'an Allah'ın kelimasıdır. Hz Peygamber'e (a.s) amel etmek ve elçi olarak halka tebliğ etmek için indirilmiş bir kitaptır."¹¹² diyerek Kur'an'ın, Hz Muhammed'e tebliğ edilip tatbik edilmesi için indirilen ilahi bir kelam olduğunu belirtir.

Bu tanımlamanın yanında onun asıl Kur'an algısı şu mistik yaklaşımda yatmaktadır: "*Bil ki Ku'ran Âşıktan maşuka bir mektuptur.*"¹¹³ Dünya ve insan anlayışında ve bütün varlıklar arasındaki ilişkide aşkı, sevgiyi esas alan Hacı Bektaş Allah ile insan arasındaki iletişimin bir ifadesi olan vahyi de (Kur'an) bu iletişim biçiminin bir parçası olarak görmektedir. Çünkü Hacı Bektaşta Tanrı ile insan arasındaki ilişki, efendi- köle ilişkisine değil seven (Allah) sevilen (insan) ilişkisine dayanır. Dolayısıyla Kur'an da Âşıktan maşuka gönderilen ilahi buyruklar bütünüdür.¹¹⁴

Hacı Bektaş buna paralel olarak Kur'an'ı ve hatta dört kitabı merhamet unsuru olarak görür. Ve bunu şöyle ifade eder: "Ulu Allah, yüce Kitab'ına Rahman ve Rahim'i koydu. Elbette asilere armağanı ulu dergâhına yaraşır niteliktedir. Kur'an ve dört kitap rahmetle bezenmiştir".¹¹⁵ Dolayısıyla Kur'an, ona göre, insanı azapla tehdit eden bir kitap değil, sevgiliden gelen bir müjde mektubudur.

¹¹¹ Bkz. Seyyid Şerif Cürcani, Ta'rifat, Matbaayı Ahmet Kamil, İst. 1327, s. 116.

¹¹² Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 20

¹¹³ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 20

¹¹⁴ Ortodoks (Sünni) İslam anlayışında korkuya dayalı din ve Allah yerini heterodoks İslam (Alevilik) anlayışında sevgi ve aşkın yer aldığı hususunda bkz. Reha Çamuroğlu, Günümüz Aleviliğinin Sorunları, Ant Yn. İst.1992. s. 86.

¹¹⁵ Hacı Bektaş Veli, Besmele Tefsiri, (Haz: Rüştü Şardağ), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s. 28

B) Kur'an'ın Mana ve Muhteva Yönüyle Kapsamı

Kur'an'ın mana ve muhtevasının sınırlarıyla ilgili geçmişte ve günümüzde farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kimileri onu yalnızca din ve ahlaka indirgerken kimisi de Kur'an'ın, Allah'ın ilmi ve kelamı olduğunu, O'nun ilminin sınırsız olduğunu, dolayısıyla da evrende olan her şeyi ve her ilmi kapsadığını ileri sürerler.¹¹⁶

Hacı Bektaş da “Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır.”¹¹⁷ “Bu kitabı da sana, her şey için bir açıklama...kaynağı olarak indirdik.”¹¹⁸ “Biz her şeyi apaçık bir kitapta (levh-i mahfuzda) sayıp yazmışızdır.”¹¹⁹ ve “Bundan daha küçüğü ve daha büyüğü yoktur ki apaçık kitapta (levhi mahfuzda) bulunmasın.”¹²⁰ anlamındaki ayetlerden hareketle, “Çalab'ın, cümle türlü nesnenin varlığını Kur'an içinde yad kıldığını” ifade eder.¹²¹ Hacı Bektaş bununla da kalmaz, Kur'an'dan hareketle Allah'ın ilminin sınırsız olduğunu, bunu da “Şayet yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de, arkasından yedi deniz katılarak “mürekkep olsa” yine Allah'ın sözleri yazılmakla tükenmez...”¹²² ayetiyle ifade eder. Dolayısıyla Kur'an ona göre sonsuz ilim sıfatına sahip olan Allah'ın sınırsız ve sonsuz ilim ve esrarını ihtiva eden bir Kitaptır.

Benzeri düşünceler için aynı ayetlerin iktibası Sünni mutasavvıflarda da yer almaktadır. Mesela, Tüsteri (ö. 283–296/896–905), ve Serrac (ö. 378/988), aynı ayeti ve benzeri ayetleri iktibasla Kur'an'ın, Allah'ın sonsuz ilminin bir tezahürü olduğunu, onun kelamının manalarının nihayetinin olmadığı, mevcut her şeyi ve

¹¹⁶ Kur'an'ın bir mana deryası olduğu ve her tür ilmi ve nesneyi kapsadığı fikrini önceki âlimlerden Gazali (ö. 505/1111), Razi (ö. 606/1209), Zerkeşi (ö.794), Suyuti (ö. 911/1505), Ebu'l-Fazl el-Mürsi (ö.655/1257), çağımızda ise bu düşünceyi “Cevahir fi Tefsiri'l-Kurani'l-Kerim” adlı tefsirin sahibi Tantavi Cevheri (ö. 1940), “Keşfu'l-Esrari'n-Nuraniyye el-Kur'aniyye” isimli eserin müellifi Muhammed b. Ahmed el-İskenderani (ö. 1888), Gazi Ahmet Muhtar ve Abdurrahman el-Kevakibi (ö.1900), vb kişiler ileri sürmüştür. (M. Said Şimşek, Günümüz Tefsir Problemleri, Kitap Dünyası Yn. , 8. Bsk. Konya, 2004, s. 100-101)

¹¹⁷ En'am, 6/59.

¹¹⁸ Nahl, 16/89.

¹¹⁹ Yasin, 36/12.

¹²⁰ Yunus, 10/61.

¹²¹ Bu ayetlerin geçtiği sahifeler için bkz. Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 3, 32, 61.

¹²² Lokman, 31/27.

bütün ilimleri kapsadığını belirtirler.¹²³

Hacı Bektaş'ın Allah'ın, Kur'an'da hiçbir şeyin bilgisini eksik bırakmadığı düşüncesi, onu, kitaplarında ortaya koyduğu her bir fikir için bir veya birkaç ayet istidlal etmeye sevk etmiştir. Öyle ki felsefesinin merkezini oluşturan 4 kapı 40 makamı tamamen ayetlerle süslemiştir. Alemdar Yalçın'ın ifade ettiği gibi "Onun kitaplarının (Makalat-ı Gaybiyye) en dikkat çekici yönlerinden biri de yaratan ve yaratılmışla ilgili olarak vermiş olduğu hükümlerin tümünü Kur'an'dan bunu açıklayan bir ayetle desteklemiş olmasıdır..."¹²⁴ Hacı Bektaş'ın bir düşünceyi ayetle ifade etme işi Makalatta daha da çoşuklu işlenmiştir. O tarikatın ilkelerinden hakikatin makamlarını tek tek sayarken, her bir ilkeye bir ayet delil getirmeye çalışmıştır. Örneğin; Kur'an da "Sevinmek var, gönenmek var" dedikten sonra "(Resulüm!) Deki: Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın."¹²⁵ ayetini, "İlim var" dedikten sonra "Şayet yeryüzünde ağaçlar kalem, deniz de arkasından yedi deniz katılarak(mürekkep olsa) yine Allah'ın sözleri (yazmakla) tükenmez."¹²⁶ ayetini, "Nişan var" dedikten sonra "Eğer biz Kur'an'ı bir dağa indirseydik, muhakkak ki onu, Allah korkusundan baş eğerek parça parça olmuş görürdün."¹²⁷ ayetini, "Ümit var" dedikten sonra "De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah bütün günahları bağışlar."¹²⁸ ayetini, "Korku var" dedikten sonra "Allah erkek münafıklara da kadın münafıklara da kafirlere de içinde ebedi kalacakları cehennem ateşini vaat etti. O, onlara yeter. Allah onlara lanet etmiştir. Onlar için de devamlı bir azap vardır."¹²⁹ ayetini, "Hüccet var" dedikten sonra "(Ehl-i Kitap:) Yahudiler yahut Hıristiyanlar hariç hiç kimse cennete giremeyecek, dediler. Bu onların kuruntusudur. Sen de onlara: eğer şahiden doğru söylüyorsanız delilinizi getirin, de."¹³⁰ ayetini, "Helallik var" dedikten sonra "Hem size hem de yolculara fayda olmak üzere

¹²³ Sehl b. Abdullah et-Tüsteri, Tefsiru'l-Kur'an'il-Azîm, Mısır, 1329 s. 60; Ebu Nasr et-Tusi as-Serrac, (Tah: Abdulhalim Mahmud Taha, Abdalbaki Surur), el-Luma', Mısır, 1380/1960, s. 107.

¹²⁴ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, (Sunuş; Alemdar Yalçın), s. XI.

¹²⁵ Ali-İmran, 3/31.

¹²⁶ Lokman, 31/27.

¹²⁷ Haşr, 59/21.

¹²⁸ Zümer, 39/53.

¹²⁹ Tevbe, 9/68.

¹³⁰ Bakara, 2/111; Neml, 27/64.

(faydalanmanız için) deniz avı yapmak ve onu yemek size helal kılındı.”¹³¹ ayetini, “Haramı belirtmek var” dedikten sonra “Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, kardeş kızları, kız kardeş kızları, sizi emziren analarınız, süt bacılarınız, eşlerinizin anaları, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı”¹³² ayetini, “Hizmet var” dedikten sonra “Ey iman edenler! Seslerinizi Peygamber’in sesinin üstüne yükseltmeyin. Bir birinize bağırdığınız gibi, Peygamber’e yüksek sesle bağırmayın: yoksa siz farkına varmadan amelleriniz boşa gidiverir.”¹³³ ayetini, “Fazıl var” dedikten sonra “Bir kötülüğün cezası, ona denk bir kötülüktür. Kim bağışlar ve barış sağlarsa, onun mükâfatı Allah’a aittir. Doğrusu O, zalimleri sevmez.”¹³⁴ ayetini, “Şifa var” dedikten sonra “Biz, Kur’an’dan öyle bir şey indiriyoruz ki o, müminler için şifa ve rahmettir, zalimlerin ise yalnızca ziyanını artırır.”¹³⁵ ayetini, “Müjde (beşaret) var” dedikten sonra “De ki: Cebrail’e kim düşman ise şunu iyi bilsin ki, Allah’ın izniyle Kur’an’ı senin kalbine bir hidayet rehberi, önce gelen kitapları doğrulayıcı ve müminler için müjdeci olarak o indirmiştir.”¹³⁶ ayetini, “Fısk veya sapıklık¹³⁷ var” dedikten sonra “Onlar öyle fasıklar ki, kesin söz verdikten sonra sözlerinden dönerler.”¹³⁸ ayetini, ve “Pişmanlık (hasret) var” dedikten sonra “Muhakkak ki o, kafirler için bir iç yarasıdır.”¹³⁹ ayetini getirerek her bir kavram için bir ayet iktibas etmiştir.¹⁴⁰

Hacı Bektaş Makalatta vermiş olduğu dört kapı ve kırk makamın hepsinin Allah tarafından ifade edilmiş olduğunu, birisi eksik olunca hakikatin tamam olmayacağını ifade eder.¹⁴¹ Dolayısıyla Hacı Bektaş’ın, dört kapı ve kırk makam

¹³¹ Maide, 5/96.

¹³² Nisa, 4/23.

¹³³ Hucurat, 49/2.

¹³⁴ Şura, 42/40.

¹³⁵ İsrâ, 17/82.

¹³⁶ Bakara, 2/97, bu ifade kalıplarıyla biten bir başka ayet de “Namazı kılan ve zekatı veren ve ahirette de kesin olarak iman eden müminler için bir hidayet rehberi ve bir müjdedir.” (Neml, 27/2.)

¹³⁷ Bu kelimeler metinde yoktur, (ve hem.....var) şeklinde boşluk bırakılmış, biz de verilen ayetin içeriğine uygun düştüğünden bu kelimeleri uygun bulduk.

¹³⁸ Bakara, 2/26.

¹³⁹ Hakka, 69/50.

¹⁴⁰ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 31-33

¹⁴¹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 32.

düşüncesine olan titizliği, her bir ahlaki ilkeyi, tamamen Kur'an'a dayandırmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Kısaca Kur'an, Hacı Bektaş'a göre bütün evrenin ilmi ve sırrını kapsayan bir kitaptır.

C) Diğer Kutsal Kitaplar ve Kur'an

Bektaşî geleneğinde Kur'an'a vurgu yapıldığı yerde genellikle diğer kutsal kitaplara da değinilir. Dört Kitabın özünün de bir olduğu söylenir. Bu da yine temelde Hacı Bektaş'ın, "Göklerde ve yerde zerre miktarı bir şey bile O'ndan gizli kalmaz. Bundan daha küçük ve daha büyüğü de şüphesiz, apaçık kitaptadır (yazılıdır)."¹⁴² ayetiyle, "Ol padişah-ı alem Tanrı zerreyi Kur'an içinde bildirdi."¹⁴³ diyerek zerreye varıncaya kadar her şeyin Kur'an'da dürüldüğü fikrini ileri sürmesinden kaynaklanır.

Hacı Bektaş, dolayısıyla da Kur'an'ın, diğer ilahi kitapları cemettiğini ifade eder. Bunu da Hz. Peygamber'den naklettiği şu hadisle delillendirir; "Ya Muhammed! Gökten inen dört kitapta ne varsa, hepsini toplayıp fatihanın içine koydum. Fatiha da ne varsa, hepsini bismillahirrahmanirrahim içine koydum..."¹⁴⁴ Hacı Bektaş'ın hadise dayandırdığı bu düşünce tefsir usul tarihinde de Ebu İshak ez-Zeccac (ö. 311/9239), tarafından Kur'an kelimesinin anlamlarından birinde Kur'an lafzının "Geçmiş kitapların meyvelerini toplama anlamını tazammun eder." şeklinde dile getirilmiştir.¹⁴⁵ Dolayısıyla Bektaşilikte fatiha ve bismelenin ehemmiyetinin temeli de bu hadise dayanır.

Hacı Bektaş'ın bu düşüncesini Cavit Sunar da şöyle ifade etmiştir. "Bektaşilikte dört kitabı okuyup anlayabilmek çok önemlidir. Bütün "suhuf"lar dört kitapta (Zebur, Tevrat, İncil, Furkan) toplanmış ve bu kitapların aslı da Kur'an'da toplanmış..."¹⁴⁶ Cavit Sunar'ın da ifade ettiği gibi Hacı Bektaş'a göre Kur'an, Tevrat, Zebur ve İncilin bir özetidir. Fatiha da üç kitabın kendisinde dürüldüğü

¹⁴² Sebe', 34/3.

¹⁴³ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 61.

¹⁴⁴ Hacı Bektaş Veli, Besmele Tefsiri, s. 27.

¹⁴⁵ İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, Türkiye Diyanet Vakfı Yn, 8. Bsk. Ankara, 1991, s. 32. Ayrıca "Kur'an" kelimesinin ilk harfinin kesra okunuşuyla cem' anlamına geldiği hususunda bkz. Cürcani, a.g.e. , s. 116.

¹⁴⁶ Sunar, a.g.e. , s. 25-25.

Kur'an'ın bir özetidir. Allah'ın Rahman ve Rahimliğini ifade eden besmele ise bütün bu dört kitabın özetidir. Aslına bakılırsa O'nun bu düşüncesi, Kur'an'da birçok ayette "Kendinden öncekileri tasdik eden bir kitap..."¹⁴⁷ şeklinde ifade edilen ilahi düsturun bir açılımıdır.

Kısaca Hacı Bektaş'ta Kur'an, bütün ilahi kitapların özü, fatiha Kur'an'ın, besmele (Allah'ın Rahman ve Rahimliği) ise bütün bunların hepsinin özüdür.

D) Kur'an ve İnsan

Alevi Bektaşi geleneğinde farklı bir Kur'an algısı da vardır. O da insana verilen değerden dolayı insanın "Kur'an-ı Natık" yani konuşan Kur'an olmasıdır. Çünkü Hacı Bektaş, Hz. Peygamber'in hadisine¹⁴⁸ dayanarak var olan her şeyin ilim ve esrarının Kur'an'da olduğunu, Kitab'ın ve kâinatın esrarının ise insanda dürüldüğünü ifade eder. Dolayısıyla kâinatın ve Kuran'ın özü ve özeti olan insan, Hacı Bektaş'a göre en ulu değerdir. Bu ululuğu da şöyle ifade eder; "Arş ile ferş arasında çok türlü nesnelere vardır, lakin adamdan ulusu yoktur."¹⁴⁹

Bektaşilikte insanın, (Hz. Ali şahsında insanlar) "Kur'an-ı natık olarak algılanması, Allah'ın ve Hz. Peygamber'in (a.s) dünyada ona biçtiği değerden kaynaklanır. Bedri Noya'nın ifadesiyle "Bektaşilikte Tanrı'nın sıfatlarının hepsi insanda tecelli etmiş olduğundan insana çok değer verilmiş ve Hz. Peygamber'in "el-insan ve'l-Kur'an tev'eman" = insan ve Kur'an ana karnında ikizler gibidir hadisi şerifi gereğince insana Kur'an-ı Natık = Konuşan Kur'an" denmiştir.¹⁵⁰ İşte Bektaşilikte insanın, Tanrı'nın sıfatlarının tecellisi, evrenin ve Kur'an'ın özeti olma fikri onun canlı bir Kur'an olarak algılanmasına neden olmuştur. Bu nedendir ki Hacı Bektaşta Kur'an-ı anlamak, evreni keşfetmek ve Tanrı'yı tanımak, Kur'an'ın kendisinde dürüldüğü insanı anlamak ve keşfetmekten geçer. Öyle ki o, önce Kur'an-

¹⁴⁷ Ali- İmran 3/3-39; Nisa, 4/47; Maide, 5/48; En'am, 6/92.

¹⁴⁸ Yukarıda dört kitabın Kur'an, Kur'an'ın da fatiha, fatihanın da besmelede dürüldüğünü, bismelenin "be" harfinden "be" harfinin ise Hz. Ali (insan) den ibaret olduğu, bundan dolayı da Ali'nin Kur'an-ı Natık olduğu olduğu hususundaki bu düşünceye hadis olarak kaynaklarda ulaşamadıysak da aşağıdaki eserlerde bu düşünce yer almaktadır. Bkz. (Sunar, a.g.e. , s. 25-26; Zelyut, a.g.e. , s. 177-178; ve Harun Yıldız, Ma'rife (Ehl-i Beyt Sayısı) "Ehli Beyt İnanışının Anadolu Alevilerindeki İzdüşümleri" 3 yıl: 4 sayı: 3 kış 2004. s. 306.

¹⁴⁹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 61.

¹⁵⁰ Noyan, a.g.e. , s. 45.

1 Natık olan insanın anlaşılması gerektiğini ifade eden Hz. Peygamber'in "Kendini bilen rabbini bilir"¹⁵¹ hadisine hemen hemen bütün kitaplarında başvurmuştur.

Hacı Bektaş'taki bu Konuşan Kur'an düşüncesi, sonraki dönemlerde dört kapı fikrine de uyarlanmıştır. Farklı yorumlar olmakla birlikte şeriat "Kur'an, Kitap" tarikat "Konuşan Kur'an pir" ma'rifet "Kişi kendisi Kur'an olur" ve hakikat' te ise "Kişi Kur'an-ı yazan olur" şeklinde de yorumlanmıştır.¹⁵²

Bununla birlikte Hacı Bektaş'ta işlenen Kur'an-ı Natık'ın, Alevi ve Bektaşilerce Hz. Ali olduğu ve Kur'an'ın gerçek anlamının (zahir-batın) Ali tarafından bilindiği¹⁵³ şeklinde de yorumlanmıştır. Şii yorum geleneğine ait olan bu düşünce, XV. yüzyıl yarısında ortaya çıkan Vilayetnamede "Hz. Muhammed'in ve Hz. Ali'nin Hacı Bektaş'ın yanına gelip biri zahir bilgisinden diğerinin de batın bilgisinden bahsetmeleri ve Kur'an'ı ona belletmeleri"¹⁵⁴ şeklindeki ifadeler bu tür bir düşünceyi andırır olsa da gerçekte onun Horasan'da ciddi bir Kur'an eğitimi aldığını gösterir. Zaten Vilayetname'de Hocası Lokman Perende'nin, bilginin evvelinden bahsetmesi, onunda sonundan haber verdiğinin belirtilmesi¹⁵⁵ ve İmam Ali'nin Hacı Bektaş'a Fatiha'yı ta'lim ettirmesi halinde, onun da hatmesinden haber vermesi, bila-ta'lim her ilmi üstadına tefhim kılmasının bir ifadesidir.¹⁵⁶

E) Kur'an ve Amel

Hacı Bektaş'ta Kur'an, ne yalnızca şeklen okunup ezberlenen, ne de İnsanın gönlünde olan bir şey değildir. Aksine kişinin kendisiyle aydınlandığı,

¹⁵¹ Tasavvufî geleneğin temelini oluşturan bu hadis, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Aliyyü'l-Kârî, (ö. 1014/1065), El-Esraru'l-Merfu'a Fi'l-Ahbari'l Mevzua, (Tah. Muhammed b Lütfi Sabbag), Daru'l-Emane, Beyrut, 1971, s. 351, (h. no.506); Ebu'l-Hasan Gencbahş Ali b. Osman Ali Hucvuri Data Hucviri (ö. 470/1077), Hakikat Bilgisi, (Haz. S. Uludağ), Dergâh Yn. İst. 1982), s. 310. Ahmed b. Abdulahad b. Zeynelabidin Serhandi İmam Rabbani (ö. 1034/1625), Mekubat, Matbaayı Miriye, 1. Bsk. Mekke, 1316, I, 213; İsmail b. Muhammed Aclûnî, (ö. 1162/1652), Keşfu'l-Hafâ ve Müzilü'l-İlbas am-meştehera mine'l-Ehadisi ala Elsineti'n-Nas, Beyrut, 1351, II, s. 262, (h. no. 2532); Ebu Abdurrahman Muhammed b. Derviş eL-Beyrut Derviş Muhammed el-Hût (ö. 1276/1856), Esne'l-Matâlib fi Ehâdise Muhtelifeti'l-Merâtib, 1. Bsk. Daru'l-Fikr, 1991, s. 446 (h. no: 1436).

¹⁵² Gürani Doğan, Alevilikte Ön Bilgiler ve Cem, Zakirlik, Can Yn. İst. 1998, s. 96.

¹⁵³ Zelyut, a.g.e., s.177-78; Harun Yıldız, Ma'rife (Ehl-i Beyt sayısı), "Ehli Beyt İnanışının Anadolu Alevilerindeki İzdüşümleri", 3 yıl:4 sayı: 3 kış 2004.

¹⁵⁴ Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 5.

¹⁵⁵ Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 5.

¹⁵⁶ Ali, Kühü'l-Ahbar, I. s. 89.

rahmet ve izzetinden yararlandığı ve hayatına tatbik ettiği bir inanç ve amel işidir. O'na göre kişinin Kur'an'a olan inancı ne ise davranışı da o olmalıdır. Öyle ki kibir, haset, cimrilik, tama, öfke, gıybet, kahkaha ve maskaralık gibi kitapların reddettiği hasletlere sahip olan insanlara hitaben; “Hani kitaplarına ve haberlerine inandığın?”¹⁵⁷ diyerek Bektaşiliğin temel düsturu olan özde (inanç) ve sözde (amel) birliğin vazgeçilmezliğini ortaya koymanın yanında hayata yansımayan bir inancın sorgulanması gerektiğini de ortaya koyar.

Hacı Bektaş, Kur'an'a inanıp onu okuyup, işitip de amel etmeyenlerin durumunu şöyle ifade etmiştir; “Kendini Kur'an'a layık hale getirmeyen, onunla aydınlanmayan, onun rahmet ve izzetini kazanmayan kör olmuş demektir. (o kişi) karanlıkta kalmış sayılır. Her kim onu okur, duyar ve unutursa, onunla amel etmezse Yüce Allah'ın şu “Kim de beni anmaktan yüz çevirirse şüphesiz onun sıkıntılı bir hayatı olacak ve biz onu kıyamet günü kör olarak haşredeceğiz. O: Rabbim! Beni niçin kör olarak haşrettin? Oysa ben, hakikaten görür idim! der. (Allah) buyurur ki: İşte böyle. Çünkü sana ayetlerimiz geldi; ama sen onları unuttun. Bugün de aynı şekilde sen unutuluyorsun.”¹⁵⁸ buyruğundan kurtulamaz.”¹⁵⁹ diyerek Kur'an'la amel etmeyen kişinin kör ve karanlıkta kalan şahsa benzediğini ve ahirette Allah tarafından unutulacağını belirtir.

Bu ayete ilişkin benzeri yorumlar, es-Sülemi (ö.412/1021) ve el-Kuşeyri'de (ö. 465/1072) yapmıştır. Es-Sülemi, farklı yorumların yanında Kitap ve Sünnete uyma şeklinde, el-Kuşeyri de Allah'ı anmaktan gafil olanın dünya ve ahirette sıkıntıya düşeceği şeklinde yorumlar getirmişlerdir.¹⁶⁰

Hacı Bektaş, “Tanrı Tabârake ve Ta'ala'nın buyurduğunu tutmayıp yasakladığından kaçınmamak, Tanrı'ya inanmamaktır.”¹⁶¹ ve “İman taattir” ifadeleriyle daha da ileri giderek amelin, imanın vazgeçilmez bir unsuru olduğunu bir daha vurgular. Yaşar Nuri Öztürk'ün ifadesiyle Hacı Bektaş'ın ameli olmayan

¹⁵⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 16-17.

¹⁵⁸ Taha, 20/124- 125-126.

¹⁵⁹ Hacı Bektaş Veli, Makalat- 1 Gaybiyye, s. 21.

¹⁶⁰ Ebu Abdurahman Muhammed b. Huseyinb. Musa el-Ezdi es-Sülemi, Hakaiku'-Tefsir, (Tah. Seyyid Arman), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Bsk. Beyrut, 2001, c. I, s. 453; Ebu'l-Kasım Abdu'l-Kerim b. Hevazin b. Abdi'l-Melik el-Kuşeyri, Letaifu'l-İşarat, (Haşiye ve Ta'lik. Abdullatif Hasan Abdurrahman), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Bsk. Beyrut, 2000, c. I, s. 281.

¹⁶¹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 16.

kişinin iman etmiş sayılmayacağı fikriyle ilgili “ Bu tespiti, O’nun dine ve sonuç olarak yükümlülüklerimize saygıyı esas alan sūfîlerin bile ötesine geçen bir titizlik içinde”¹⁶² olduğunu gösterir.

Sonuç olarak Hacı Bektaş’ta Kitaba, Kur’an’a iman, Onun ihtiva ettiği emir ve yasaklara karşı duyarlı olmakla eş değerdir. Özün (inanç) ve sözün (amel) birliği esastır.

II - HACI BEKTAŞ VELİ’NİN KAYNAKLARI

A) Kur’an ve Hadis Kaynakları

İslamı anlama ve yorumlamada müslüman düşünürlerin iki temel kaynağı Kur’an ve Sünnettir.

Hacı Bektaş da İslam düşünürlerin yüz yıllarca sürdürdüğü bu çizgiyi takip etmiştir. O’nun eserlerindeki her bir düşünce doğrudan veya dolaylı olarak Kur’an ve Sünnete dayanır. Eserlerine baktığımızda her bir fikri bir veya birkaç Kur’an ayetiyle veya bir hadisle delillendirmeye çalışmıştır. Örneğin, O’nun temel kitaplarından biri olan Makalata baktığımızda Kur’an ve Sünnete dayandığını, Kur’an’dan 160 yakın ayetin ve 20’e yakın da hadisin mealen verildiğini görüyoruz. Yaşar Nuri Öztürk de onun fikirlerinin bu iki temeli hususunda, ilk dikkat çeken şeyin, Makalattaki düşüncelerinin Kur’an ayetlerine ve hadislere dayandırılmış olması, ve bazı bölüm ve sayfaların hemen hemen tamamen Kur’an ayetleriyle dolu olmasıdır¹⁶³ dedikten sonra, bu iki kaynağın O’nun eserlerinin fikri yapısının vazgeçilmez iki temel unsuru olduğunu belirtir.

¹⁶² Öztürk, a.g.e. , s. 105.

¹⁶³ Öztürk, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Dergisi, “Hacı Bektaş’ın Düşünce Dünyası, Birlik, Dirlik”, 1 Haziran, Ankara, 1994, s. 27. Yine Hacı Bektaş’ın düşüncelerinin Kur’an ve Sünnet etrafında oluşturulmuş yorumlar olduğu hususunda yazarın (Tarihi Boyunca Bektaşilik) adlı bir başka eserine bkz. s. 46.

O'nun sadece Makalatında değil, diğer eserlerindeki fikirlere de temelde Kur'an ve hadisler kaynaklık etmektedir. Örneğin Makalat-ı Gaybiyye adlı eserine baktığımızda Alemdar Yalçın'ın ifadesiyle en dikkat çekici yönlerinden biri yaradan ve yaratılmışla ilgili vermiş olduğu hükümlerin tümünü, Kur'an'dan bunu açıklayan bir ayetle desteklemiş olmasıdır.¹⁶⁴

Hacı Bektaşî'nin Bektaşilikteki Kur'an ve Sünnet merkezli bu düşünce çığırını, çağımızda bazı yazar ve Alevi-Bektaşî meşrepli düşünürler tarafından da Bektaşilik felsefesinin temel kaynağı olarak kabul edilmiştir. Öyle ki çağımızın samimi Bektaşî dedebabası olan Münci Baba "Bektaşîlerin Kur'an ile Sünnetten başka amel edip değer verdikleri hiçbir kitap yoktur."¹⁶⁵ diyerek Hacı Bektaş'ın düşünce dünyasının temelini oluşturan bu iki kaynağın, Bektaşîlerin vazgeçilmez değerleri olduğunu belirtir.

Hacı Bektaş'ın, eserlerinde kullandığı ayet ve hadislere gelince daha çok tasavvufî düşüncede kullanılan ayet ve hadislerden ibaret olduğu görülür. Hadisleri aktarırken doğrudan Hz. Peygamber'in hadisi olduğunu belirterek aktarır. Zaman zaman da Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-688), ve özellikle de Hz. Ali'den naklen hadisleri zikreder.¹⁶⁶ Hacı Bektaş'ın kullandığı hadisler tamamen tasavvufî literatürde kullanılan hadislerdir. Dolayısıyla sufi gelenekte olduğu gibi senede yer verilmemiş, manayla rivayet yapılmış olması, bu durum da onların literatürlerinde bolca zayıf ve mevzu rivayetlerin bulunmasına neden olmuştur.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, (Sunuş: Alemdar Yalçın), s. XI.

¹⁶⁵ Münci Baba, a.g.e. , s. 15; Ayrıca Hacı Bektaş Veli ve Bektaşîliğin din felsefesinin temelde Kur'an ve Hadise dayandığı hususunda bkz. Zelyut, a.g.e. , s. 31; Gürani Doğan, a.g.e. , s. 97-117-131; Eyüboğlu, a.g.e. , s. 56-57; Abdurrahman Güzel, Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri, "a.g.m", s. 169-271; M. Hakan Yavuz, T.A.B.N. "Müzakereler" s. 108; Muharrem İnanç, T.A.B.N, "Müzakereler" s. 106; Hüseyin Tuğcu, Günümüzde Alevilik Bektaşilik (Sempozyumu), T.D.V. Yn. Ankara, 1995, s. 78-79.

¹⁶⁶ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 74 ve Fevaid, s. 54-59.

¹⁶⁷ Ahmet Yıldırım, U.B.V.A.S. , -1- "Alevi ve Bektaşîlerin Dinin Temel Kaynaklarından Kur'an ve Sünnete Bakışı" , s. 296. Ayrıca Alevi-Bektaşî edebiyatında kullanılan hadisler ve değerlendirilmesi için bkz. Ahmet Yıldırım, İslamiyet, "Alevi-Bektaşî Edebiyatında Kullanılan Hadisler ve Değerlendirilmesi", c. 6; Sayı 3; Temmuz-Eylül 2003.

Kısaca Hacı Bektaş'ın eserlerindeki düşünce, temelde Kur'an ve Sünnet'e dayanır. Öyle ki, her bir satır ve düşünce için bir ayet ve bir hadis iktibas edilmeye çalışılmıştır.

B) Diğer Kaynakları

Kur'an ve Sünnet'ten sonra Hacı Bektaş'ın eserlerinin fikri temeli, sahabe, tabiun, tebeu't-tabiun ve sûfizmin tarihine damgasını vurmuş ünlü mutasavvıflardan ve tefsir ve hadis kitaplarından oluşur. O sahabeden, İbn Abbas ve Hz. Ali'den, tabiun ve etbeut-tabiun'dan Hasan Basri (ö. 110/728), ve Cafer as-Sadık (ö. 148/765), İmam Musa Kazım'dan ve işari tefsirin sistemleşip inkişaf ettiği dönemin sûfilerinden Sehl b. Abdullah et-Tüsteri (ö. 283–296/896–905), Ebubekir Muhammed b. Musa al-Vasiti (ö.351/942), İbrahim b. Ethem (ö. 161/777), Yahya b. Muaz b. Ca'fer er-Razi el-Vaiz (ö. 258/871–872), Ebu Abdurrahman es-Sülemi (ö. 412/1021), Abdu'l-Kerim al-Kuşeyri (ö. 465/1072), Abdullah el-Ensari (ö. 481/1089), Abdü'l-Kadir Giylani (ö. 561/1165), ve ünlü Türk mutasavvıflarından Ahmed Yesevi ve Molla Sadettin'den nakillerde bulunmuştur. Ve Hacı Bektaş, yaptığı nakillerde bazen, “Tarikat Pir-i Hâce Abdullah Ensari buyurur” ve “Sülemi¹⁶⁸ buyurur”¹⁶⁹ şeklinde kişinin sadece ismini zikreder, bazen “Hz. İmam'ın Risaletü'l-Kavsiye isimli kitabında...” “Sülemi'nin Hakaik'ında denilir ki...” ve İhkak-ı Tefsir adlı eserinde Saci iletir ve Kaffal Şasi de¹⁷⁰ kendi yorumunda anlatır...”¹⁷¹ şeklinde hem kişi adı hem de bizzat alıntıda bulunduğu kaynağı zikreder, bazen de “demişlerdir”¹⁷² “Nakildir, haberde şöyle gelmiştir”¹⁷³ ve

¹⁶⁸ Bu isim, metinde “Selimi” olarak tercüme edilmiş ve bu isimden kimin kastedildiği anlaşılamamıştır denilmektedir. Fakat aynı eserin 39 sahifesinde yine Selimi şeklinde tercüme edilen bu ismin hemen ardından “Hakaik'te deniliyor” ki ifadesinin yer alması, bu ismin kim olduğu anlaşılamamış olan Selimi değil, es-Sülemi olduğunu gösterir.

¹⁶⁹ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 6–8.

¹⁷⁰ Ebu Bekr Muhammed b. Ali b. İsmail el-Kaffal es-Şasi, (ö. 365/976), tefsirde, hadiste, kelimada ve fikihta önder, Maveraunnehirde Şafi fikhının önderliğini yapan, burada Bizansa karşı hazırlanan orduya katılan Türkistanlı bir alimdir.(Cengiz Kallek, D.İ.A. “Kaffal” md. , c. 24, s. 146-147.

¹⁷¹ Hacı Bektaş-ı Veli, Makalat-ı Gaybiyye, , s. 27-39; ve Besmele Tefsiri, s. 29.

¹⁷² Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 22-65.

¹⁷³ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 97-98, 100-102.

“Kimilerinin dediğine göre”¹⁷⁴ (gîle) ifadeleriyle belirsiz nakillerde bulunur. Bu belirsiz nakillerde fakihlere, filozof ve kelamcılara ait bilgi kırsntıları¹⁷⁵ ve Tezkiretu'l-Evliya¹⁷⁶ kitap ve hatıratlarından alıntılar vardır. Fakat bunlar çok nadirdir.

Onun eserlerinde Kur'an'ı yorumda kullanılan malzemelerden biri de şiir ve hikâyelerdir. O zaman zaman dakik yorumlarına şahit getirmek veya onları süslemek için şiir ve hikâyelere başvurur. Kur'an'ı yorum için geleneksel tefsirlerde de şiire başvurulmuştur. Fakat bu genellikle cahiliye şiiridir. Halbu ki Hacı Bektaş, tamamen arık bir dille yazılmış, Türk duygu ve düşüncesini yansıtan şiirleri referans almıştır. Hikâyeye gelince bu da genellikle işari yorumda sûfîlerin kullandığı bir methodur. Dolayısıyla bu yorum çizgisini devam ettiren Hacı Bektaş da zaman zaman hikâyelere muracaat etmiştir. Bu hikâyelerle ayetlerdeki ince esprileri ortaya koymuştur.

Bütün bunların yanında onun Kur'an ve İslam yorum kaynaklarından biri de Türk gelenekleridir. O Kur'an'ı ve İslam'ı, bulunduğu kültürün ışığında yorumlamıştır. Hilmi Ziya Ülken'in ifadesiyle “Hacı Bektaş, fıkıhla örfü, oğuz töresiyle Kur'an ve Sünneti te'lîfe çalışan bir insandı.”¹⁷⁷ Öyle ki, ondaki bu alperen ruhu zaman zaman onu, alışılmış Kur'an yorumlarının dışına itmiştir. O Peygamber ile şehidi karşılaştırırken şehidin peygamberden merteye bakımından üstün olduğunu belirtir.¹⁷⁸ Bir bakıma O'nun bu yorumları Kur'an ve Sünnetten kaynaklanan İslami düşünce ile bu iki kaynağa ters düşmeyen Türk hassasiyetinin, duygusunun ve bir ölçüde de töresinin mükemmel bir kompozisyonudur.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 85–86.

¹⁷⁵ Filozof ve kelamcılara ait bilgi alıntıları için bkz. (Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 27,57, 85.) fakihlerden alıntılar için de (Makalat, s. 9-10.)

¹⁷⁶ HacıBektaş Veli, Makalat, s. 111.

¹⁷⁷ Hilmi Ziya Ülken, Anadolu Tarihinde Dini Ruhiyat Müşahedeleri; Hacı Bektaş Veli, Mihrab Mecmuası, Yıl;1, Sayı; 15-16, Temmuz 1340/1924, s. 523.

¹⁷⁸ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 108-109.

¹⁷⁹ Öztürk, a.g.e. , s. 97.

Hacı Bektaş'ın "Baki haberler Kur'an tefsirinde, ehadisi Nebevide ve Tezkiretü'l-Evliyada ma'lum ola"¹⁸⁰ ifadesi ve eserlerinde geçen bu isimler O'nun fikri kaynaklarını ve tarihte hangi düşünce ekolünün temsilcisi olduğunu ortaya koyar. O, farklı kaynaklardan beslenmenin yanında düşünce yapısı temelde Kur'an ve Sünnet ve bu iki kaynakta temellenen İslami literatüre dayanır.

III -YORUM YÖNTEMİ

Hacı Bektaş'ın yorum yöntemlerine geçmeden, öncelikle nasıl bir takdime ile kitaplarına başladığını görelim. Genel olarak İslami gelenekte bir şey araştırılırken yada bir kitap yazılırken yahut da bir konuşma yapılırken Allah'ın ismi ile (besmele) başlanır. Allah'a hamdü-sena ve şükürden sonra, öncelikle Hz. Mumammed'e, ehl-i Beyt'ine ve ashabına daha sonra da diğer peygamberlere, enbiya ve ehl-i İslam'a salât ve selam temennilerinde bulunulur.

Hacı Bektaşta da İslami gelenekteki bu usul devam etmektedir. Eserlerinin takdimesine baktığımızda besmele (bismi'l-lahi'r-Rahmani'r-Rahim) hamdele, Allah'a övgü ve şükür (el-hamdü li'lahi Rabbi'l-âlemin) ve salve ile (Hz. Peygamber'e, ailesine, ashabına ve bütün ehl-i İslam'a dua ve iyilik temennisinde bulunma) başlanıldığını görürüz.¹⁸¹ Mesela, diğer eserlerine emsal teşkil eden Makalatın takdimesi şöyledir: "Bismi'l-lahi'r-Rahman'r-Rahim, şükür ve minnet padişahlar padişahı Tanrı Tabârake ve Ta'ala hazretine olsun ki biz zayıf ve çaresiz kulları yoktan var eyledi. Bizleri iman ve İslam nuruyla aydınlattı. Ve cümle mahlûkatın rızkını ma'lum ve maksum kıldı. Ve salât-ü selam ol peygamberler serverine ve mürseller ulusuna ve enbiyalar ve evliyalar mihterine olsun ki cümle âlemi onun dostluğuna yarattı. Ve O'nun sahabelerine ve ehl-i Beytine (aline, evladına, ashabına ve etbana)¹⁸² selam olsun..."¹⁸³ Ayrıca Vilayetnâmede de bir iş yapacağı ve bir keramet ortaya koyacağı zaman besmeleyi okuması onun ehemmiyetini ortaya koymaktadır.¹⁸⁴

Eserlerin başındaki bu ahlaki geleneğin temeli de Kur'an ve Sünnet'e dayanır.

¹⁸⁰ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 111.

¹⁸¹ Bu usulü, Makalat ve Makalat-ı Gaybiyye, (s. 1) Besmele Tefsiri (s. 5) ve Vilayetname'nin (s. 1) takdimelerinde görüyoruz.

¹⁸² Bu tür ifadeler diğer nüshalarda da geçmektedir. Hacı Bektaş Veli, Makalat s. 1, dipnot; 1 tah. No; 28.

¹⁸³ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 1.

Hacı Bektaş'ın "besmele" ile eserlerine başlamasının ehemmiyetini "Besmele Tefsiri" adlı eserinde görüyoruz. O, tamamen besmelenin, tefsir ve faziletine ayırmış olduğu bu eserinde Hz Süleyman'ın, Belkıs'a yazmış olduğu mektubunda besmeleyi "Mektup Süleyman'dandır, Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla (başlamakta) dır."¹⁸⁵ şeklinde Hz. Süleyman'ın besmeleyi okumuş (yazmış) olması ve bunun Belkıs'da Allah'a iman ve yakınlık duygusunu ortaya çıkarmasını belirtmesi,¹⁸⁶ Hacı Bektaş'taki "Besmeleye" verilen önemin fikri kökenini ortaya koymaktadır. Aynı şekilde salvelenin de (Hz Muhammed'e ve O'nun tahtında diğer peygamberlere salât-ü selamın) fikri kökeni temelde Kur'an'a dayanmaktadır. Çünkü Kur'an, şu ifadesiyle "Allah ve melekleri Peygamber'e çok salâvat getirirler. Ey müminler! Siz de ona salâvat getirin ve tam bir teslimiyetle selam verin."¹⁸⁷ Müminlerin Peygamber'e sâlat ve selam getirmelerini talep ediyor.

Kısaca Hacı Bektaş'taki bu takdimeler, özellikle de besmele O'na göre Hz Süleyman'dan kalma Kur'anî bir usul olmanın yanın da geleneksel yazım usulünün de bir devamıdır.

A) RİVAYET YÖNTEMİ

Rivayet tefsiri: Buna me'sur veya nakli tefsirde denilir. Seleften nakledilen eserlere dayanan tefsirdir.¹⁸⁸ Diğer bir deyimle, rivayet tefsiri, bazı ayetleri beyan ve tafsil etmek için, bizzat yine Kur'andaki başka ayetlerle, Hz. Peygamber'in, sahabenin bunlara ilaveten tabiun'un sözleriyle Kur'an'ı açıklama şekline denir.¹⁸⁹

Hacı Bektaş da Kur'an'ı yorumlarken bazen bir ayeti diğer ayetlerle, bazen

¹⁸⁴ Hacı Bektaş, bir iş yaptığında ve keramet gösterdiğinde "Bismillâh" ve "Bismillahirrahmanirrahim" demesi hususunda bkz. Hacı Bektaş Veli, Vilayetnâme, s. 11, 16, 18, 32, 35.

¹⁸⁵ Neml, 27/30.

¹⁸⁶ Hacı Bektaş Veli, Besmele Tefsiri, s. 46.

¹⁸⁷ Ahzab, 33/56. Ayrıca salat-ü selamın bu ayete dayandırılması ve Hz. Muhammed'e, onun eşlerine, ehli beytine ve tüm onun yolunda olanlara salat-ü selam getirilmeisyle ilgili hadislerle bkz. Ebu'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalani, (ö.852/1449), Fethu'l-Bari bi Şerhi Sahih'l-Buhari, (Tas. Muhammed Fuad Abdülbaki-Muhibuddin eL-Hatib), Daru'l-Ma'rife, Beyrut, Thz. c. XI. s. 161.

¹⁸⁸ Cerrahoğlu, a.g.e. , s. 228.

¹⁸⁹ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, İhyau't-Turasi'l-Arabiyyi, Beyrut, Thz. c. I, s. 153.

hadisle, bazen sahabe sözüyle ve bazen de tabiundan nakillerle Kur'an'ı yorumlamaktadır. Bunlara ilaveten bazen de işari yorumda tarihe damgasını vuran ünlü mutasavvıflardan nakillerle Kur'an ayetlerine açılım kazandırmıştır.

İşte biz, ele aldığımız konuların her bir başlığında bolca örnek vermeye çalıştık. Örneklerimize bir sınır koymadık. Elimizdeki malzemenin azlığı ve çokluğuna göre başlıklara göre örneklemelerimiz değişmektedir.

1) Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri

Rivayete dayalı tefsirler içinde en önemlisi bilindiği gibi Kur'an'ın Kur'anla tefsiridir. Çünkü Kur'an'ın bir yerinde kapalı bırakılmış bir ayet başka bir bağlamda tebyin edilmiş, muhtasar verilmiş bir ayet, başka bir yerde tafsil edilmiştir. Yüce Allah'ta “Sonra onu açıklamak yine bize düşer” buyurarak Kur'an'ın bir kısım ayetlerinin diğer bir kısmını tefsir ettiğine işaret etmektedir.¹⁹⁰

Hacı Bektaş'ın Kur'an yorumunda en önemli özelliği bir ayeti, Kur'an'dan ilişkili olduğu diğer ayetlerle izah etmesidir. Örneğin; Hz. Âdem'in yaratılış serüvenini izah ederken farklı sürelerle serpilmiş, yaratılışla ilgili olan ayetleri bir araya getirerek yorumlamaya çalışır. Allah, Hz. Âdem'i yaratmadan önce meleklerle Âdem'in yaratılacağını bildirdiğini, “Hatırla ki Rabbin meleklerle: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi.”¹⁹¹ ve yaratılış aşamasına geçtiğinde onu topraktan yarattığını, “O (Allah) ki yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır.”¹⁹² ve hem sülaleden yarattığını, “Sonra onun zürriyetini dayanıksız bir suyun özünden üretmiştir.”¹⁹³ ve bayağı bir zaman geçtikten sonra bu balçıktan olan sûretin kuruyup, yarıldığını, “Allah insanı, pişmiş çamura benzeyen bir balçıktan yarattı.”¹⁹⁴ ve devam ederek Hz. Âdem'in yeryüzünün farklı bölgelerinin toprağından uzun bir zaman dilimi içerisinde yaratıldığını ifade eder.¹⁹⁵ Görüldüğü gibi Hacı Bektaş farklı siyaklarda yer alan ayetleri bir bütün olarak değerlendirerek yaratılışı izah eder. Bu da çağımızda bazı araştırmacıların Hz. Âdem'in yaratılışıyla

¹⁹⁰ Bkz. Celalüddin es-Suyuti, el-İtkan Fi ulumi'l-Kur'an, (Ter. Sakıp Yıldız- Hüseyin Avni Çelik), Hikmet Nşr. İst. 1987, c. II, s. 451; ez-Zehebi, a.g.e. , I, s. 37 vd. 44. Muhsin Demirci, Tefsir Tarihi, Marmara Ün. İlahiyat Fak. Vak. Yn. İst. 2003, s. 128.

¹⁹¹ Bakara, 2/30.

¹⁹² Secde, 32/7.

¹⁹³ Mü'minun, 23/12.

¹⁹⁴ Rahman, 55/14, Hicr, 15/26-28-33.

¹⁹⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 84-85-87.

ilgili Kur'an'da farklı bağlamlara serpiştirilmiş ayetlerin birbirini tafsil ve teybin ettiği hususunda Kur'an'ın Kur'an'la tefsirine verilen örneğin¹⁹⁶ Hacı Bektaşta bir ifadesidir.

Yine “Doğuda Allah’ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah’ın yüzü (zâtı) oradadır. Doğrusu Allah her yeri kaplar ve her şeyi bilir.”¹⁹⁷ ayeti bağlamında dervişin, nefis ve şeytandan kurtulması için dünyayı kalbinden çıkarıp, iyilik elbisesini giyip, sevgi şarabını içip, daima hakkı müşahede etme sarhoşluğunda olması gerektiğini ve sözlerinde, işlerinde, davranışlarında, oturuşlarında, duruşlarında, yemelerinde, içmelerinde hatta uyurken ve uyanırken O’na ibadet etmeli, her durumda onunla bir olmalıdır dedikten sonra “Nerede olursanız olun, O sizinle beraberdir. Allah yaptıklarınızı bilir.”¹⁹⁸ ayetiyle bir önceki ayete açıklık getirmiştir.¹⁹⁹ Yani “Nereye dönerseniz dönün, Allah’ın yüzü (zâtı) ordadır. Doğrusu Allah her şeyi kaplar ve her şeyi bilir.” ayetini, “Nerede olursanız olun, O sizinle beraberdir. Allah yaptıklarınızı bilir.” ayetiyle açarak birinci ayette ifade edilen Allah’ın vechi ifadesini, her yerde olması ve O’nun her şeyi kuşatmış olmasını, kişinin bütün hallerinde kişinin yaptığı her şeyi, Allah’ın bilmesi ve daima onu gözetir olması şeklinde yorumlamıştır.

Aynı şekilde Allah’ın, insana kendi teninden, canından gözünün görmesinden, dilinin söylemesinden, kulağının işitmesinden, elinin tutmasından ve ona kendisinden daha yakın olduğunu “ Biz ona sizden daha yakınız ama siz göremezsiniz.”²⁰⁰ ayetini, “Biz ona şah damarından daha yakınız”²⁰¹ ve “..Üç kişinin gizli konuştuğu yerde dördüncüsü mutlaka O’dur. Beş kişinin gizli konuştuğu yerde altıncısı mutlaka O’dur. Bunlardan az veya çok olsunlar ve nerede bulunurlarsa bulunsunlar mutlaka O onlarla beraberdir.”²⁰² ayetleriyle Allah’ın insana yakınlığını, O’nun insanın her halini bildiğini ifade eden bu ayetlerle açıklığa kavuşturmuştur.²⁰³

¹⁹⁶ ez-Zehebi, a.g.e. , I, s. 39.

¹⁹⁷ Bakara, 2/115.

¹⁹⁸ Hadid, 57/4.

¹⁹⁹ Hacı Bektaş Veli, Makalat-1 Gaybiyye, s. 4.

²⁰⁰ Vakia, 56/85.

²⁰¹ Kaf, 50/16.

²⁰² Mucadele, 52/7.

²⁰³ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 81-82.

Yine “Allah’ın her şeyi görmekte olduğunu bilmez mi?”²⁰⁴ istifham ayetini, “Allah kullarını hakkıyla görücüdür.”²⁰⁵ ayetiyle cevaplamış durumdadır²⁰⁶. Görüldüğü gibi Hacı Bektaş, bir Kur’an ayetini izah ederken parçacı bir yaklaşımla hemen sonuca varmıyor. Aksine o ayetle ve o konuyla ilgili farklı bağlamlarda geçen ayetleri bir bütün olarak değerlendirerek sonuca varıyor.

2) Kur’an’ın Sünnet’le Tefsiri

Kur’an’ı Kerimden sonra onun en mühim tefsir kaynağı, Hz Peygamber’in sünnetidir.²⁰⁷ Çünkü Sünnet, “Allah’ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye Kitab’ı hak ile indirdik.”²⁰⁸ ayetinde ifade edildiği gibi Kur’an’ın tefsir ve izahıdır.²⁰⁹ Hz. Peygamber’in Kur’an’ı açıklaması, Kur’an’ın şu ifadesiyle “...insanlara, kendilerine indirileni açıklaman için ve düşünüp anlasınlar diye sana da bu Kur’an’ı indirdik”²¹⁰ kendisine verilen ilahi bir görevdir.²¹¹ Çeşitli açılardan Kur’an’ı yorumlayan Hz. Peygamber sözü, tarih boyunca Kur’an’ı açıklamada ikincil temel kaynak olarak müfessirler tarafından kullanılmıştır.

Hacı Bektaş da İslami düşünce temeline Kur’an’dan sonra ikinci kaynak olarak Sünneti yerleştirmiştir. Dolayısıyla herhangi bir konuya ilişkin bir bağlamda zikretmiş olduğu ayetin hemen ardından, onu doğrudan ya da dolaylı yönden açıklayan bir hadis zikreder. Örneğin: Hacı Bektaş, “Allah’ın her şeyi görmekte olduğunu bilmez mi?” ayetinden hareketle ibadetin, nasıl hakkıyla yerine getirilmesi hususunda müminin, kendisini Tanrı’nın nazargâhı (baktığı yer) olduğu bilinciyle ibadetini yapması gerektiğini belirtir.²¹² Hz. Peygamber’in de “Allah’a O’nu görüyormuşsun gibi ibadet et. Sen O’nu görmezsen bile O seni görür”²¹³ hadisiyle

²⁰⁴ A’lak, 96/14.

²⁰⁵ Ali-İmran, 3/15.

²⁰⁶ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 19.

²⁰⁷ Cerrhoğlu, a.g.e. , s. 230.

²⁰⁸ Nisa, 4/105.

²⁰⁹ es-Suyuti, a.g.e. , II, s. 451.

²¹⁰ Nahl, 16/44.

²¹¹ ez-Zehebî, a.g.e. , I, s. 45; Ebu’l-Abbas Takiyyüddin Ahmed b. Abdulhalim İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Tefsir Usulü, (Çev. Cemal Güzel), Tevhid Yn. 1. Bsk. İst. 1999, s. 26.

²¹² A’lak, 96/14.

²¹³ Makalat-ı Gaybiyye’ de, (s. 19) yer alan bu hadis çeşitli kaynaklarda mevcuttur. Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. El- Muğire b. el-Cu’fiyyi el-Buhari (ö. 259/870), Sahih-i Buhari, Mektebetu ve

ayete ışık tutmuştur.

Yine o tbenin; Allah'a, onun emrine dönüş ve gnahtan çıkış ve arınış olduğunu belirttikten sonra "Ey inananlar! Yürekten tövbe ederek Allah'a dnn"²¹⁴ ve " Dedim ki: Rabbinizden bağışlanma dileyin doğrusu o çok bağışlayandır."²¹⁵ ayetlerinde geçen tövbe ve Allah'ın bağışlayıcılık unsurunu Hz. Peygamberin şu "Günahından tövbe eden hiç günahı yokmuş gibi"²¹⁶ hadisiyle teyit etmektedir.²¹⁷

Aynı şekilde Hacı Bektaş, Hz. Âdem'in topraktan yaratıldığını ifade eden ayetten hareketle Hz. Âdem'in maddi yapısının yeryüzünün farklı bölgelerindeki topraklardan müteşekkil olduğunu, her bir uzvunun her bir kısmının farklı bölge topraklarından yaratıldığını, bunun da Hz. Peygamber'in "Allah, Âdem'i altmış renk topraktan yarattı. Eğer bir topraktan yaratsaydı, bütün insanlar aynı suret ve vasıf üzere olurlar, birini diğerinden ayırt etmek mümkün olmazdı"²¹⁸ şeklindeki hadisi ile

Matbaatü Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır, 1372/1933, 2/İman, 37 (I, s.18), 65/Tefsir, Sure: (31), 2 (VI, 20-21); Ebu'l-Huseyin Müslim b. Haccac el-Kuşeyri en-Nisaburi (. 261/875), Sahih-i Müslim, Mektebetü'l-İslamiyyi, (Tah. Muhammed Fuad Abdalbaki), I. Bsk. İst.Türkiye, 1374/1995, 1/İman, 1 (I, s. 36-38, h. no. 1); Ebu Davud Süleyman b. Eş'as (.275/888), Sünen-i Ebi Davud, (Haz. Kemal Yusuf el-Hut), Fihrist, Beyrut, 1988, 34/Sünnet, 16 (II, 635-36, h. no: 4695); Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi et-Tirmizi (. 279/892), Snen-i Tirmizi, Cemiyet'l-Meknezi'l İslamiyyi, Vaduz; Thesaurus İslamicus Foundation, 2000/1421, 10/İman, 4 (V, 8-9, h. no: 2610) ;Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid El-Kazvini (. 273/887), İbn Mace Snen, İhyau't-Turasi'l-Arabiyyi, (Tah. Muhammed Fuad Abdalbaki), y.y. , 1395/1975, 9 (I, 24-25; h. no: 63-64).

²¹⁴ Tahrim, 66/8.

²¹⁵ Nuh, 71/10.

²¹⁶ Ahmet b. Hüseyin b. Ali b. Musa Ebu Bekr el Beyhaki, Sünenu'l-Beyhaki el-Kübra, (Haz. Muhammed Abdulkadir Ata) Mektebetü Dari'l-Ba'z, Mekke, 1994, c. 10, s. 154; Süleyman b. Ahmed b. Eyyub Ebu'l-Kasım et-Taberani, Mu'cem'l-Kebir, (Haz. Hamdi b. Abdulmecid), Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 2. Bsk. Musul, 1983, cz. 22, s. 306.

²¹⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 23

²¹⁸ Adet belirtilmemiş de olsa Hz. Âdem'in yeryüzünün farklı bölgelerinden devşirilen topraktan yaratıldığını ifade eden rivayetler çeşitli kaynaklarda yer almıştır. Ebu Davud, 34 / Sünnet 16 (II, 634, h. no: 4693); Tirmizi 48 / Tefsir, 3 (V, 187-88, h. no: 2955); Ebu Bekr Ahmed b. el-Huseyin b. Ali b. Beyhaki (. 458/1066), el-Esmâ ve's-Sıfat, (Tah. İmaduddin Ahmed Haydar), Daru'l-Kitabi'l-Arabiyyi, Beyrut, 1985, c. I, s. 58; Ebu Abdullah İbnu'l-Beyyi Muhammed Hakim Nisaburi (.405/1014), Müstedrek, (Haz. Komisyon), Alem'l-Ktp, Beyrut, 1986/1406, c. I, s. 351, (h. no 261, 380); Ayrıca Ebu Cafer b. Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî (. 310/923), Tarih-i Taberi, Matbaayı Amire, İst. 1307, c. I, s. 58.

varit olduğunu belirtir.²¹⁹ Görüldüğü gibi müphem ve mutlak olarak zikredilen ayeti, Hz. Peygamber'in hadisiyle muayyen ve mahdut hale getirmiştir.

Hacı Bektaş, Kudsî Hadislerle de ayetlere ışık tutmuştur. “Allah sizinledir. Nerede olursanız olun O sizinle beraberdir.”²²⁰ ayetini, “Benimle nimet bul ve benimle yakınlık kur, Çünkü ben sana başkasından daha hayırlıyım.” Ve “Benim yanımda uyu ama sıradan kişilerin uyuması gibi değil, bir gelinin uyuması gibi. Bana kulluk ettiğine göre benden başkasından niye korkuyorsun.”²²¹ kudsî hadisleriyle açıklamıştır.²²²

3) Kur'an'ın Sahabe Kavliyle Tefsiri

Hz. Peygamber'den sonra tefsir sahasında en mühim rolü sahabe almıştır.²²³ Çünkü onlar sağlam bir imana sahip olmalarının yanında, vahyin nüzulüne, nüzul sebeplerine ve Arap dil ve belâğatına vakıftılar. Bütün bunlarla birlikte her sahabenin aynı seviyede Kur'an'ı anladığını söylemek mümkün değildir. Her sahabe zekâ, ilim ve Kur'an'ı anlama bakımından farklı konumdaydılar.²²⁴ Mesela Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah İbn Abbas ve Hz. Aişe Arap dilinin üslup ve inceliklerini, eski Arap şiirini, onların örf ve geleneklerini bilmeleri açısından diğerlerinden farklıydılar.²²⁵ İşte Hacı Bektaş da İslam bilginlerinin kaynak değeri olması bakımından ittifakla kabul ettikleri sahabe sözünü, Kur'an'ı anlama ve onu yorumlamada sınırlı da olsa kaynak olarak kullanmıştır. Ve özellikle de sahabe devrinden itibaren “hibru'l-ümme” (ümmetin bilgini) ve “tercümanu'l- Kur'an” (Kur'an'ın Hz. Peygamberden sonra en yetkili müfessiri) unvanlarıyla anıla gelen İbn Abbas'tan²²⁶, ve her zaman Kur'an'ın mana ufuklarında dolaşan ve onun zenginliğine aşına olan²²⁷, Alevi-Bektaşilerce de Kur'an'ı Natık olarak kabul edilen Hz. Ali' den birçok alıntı yapmış olması manidardır.

²¹⁹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 85.

²²⁰ Hadid, 96/4.

²²¹ Biz bu hadise ulaşamadık.

²²² Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 7.

²²³ Cerrahoğlu, a.g.e. , s. 234.

²²⁴ ez-Zehebi, a.g.e. , I, s. 34-35.

²²⁵ es-Suyuti, a.g.e. , II. s. 450-457; Demirci, a.g.e. , s. 80

²²⁶ Demirci, a.g.e. , s. 89; ve Cerrahoğlu, a.g.e. , s. 239; Ayrıca İbn Abbas'ın İlmi kişiliği hususunda bkz. ez-Zehebi, a.g.e. , I, s. 65-68.

²²⁷ Demirci, a.g.e. , s. 93.

Hacı Bektaş, İbn Abbas'a nispetle Hz. Ali'den daha çok nakillerde bulunmuştur. Mesela "...Her şeyi (ilmiyle) kuşatmıştır."²²⁸ ayeti ile ilgili Allah'ın her yerde hazır, nazır ve görülebilir olduğunu belirttikten sonra Hz. Ali ile ilgili nakledilen şu rivayete "Bir gün Tanrı aslanı Ali'ye (kerremellahü vecheh) sordular. Ya Ali; Taptığın Tanrıyı görür müsün? dediler. Hz. Ali de; "Eğer görmeseydim tapmazdım dedi." dayanarak ayete verdiği manaya ışık tutmuştur.²²⁹

Yine " Nereye dönerseniz Allah'ın yönü orasıdır. Doğrusu Allah her yeri kaplar ve her şeyi bilir."²³⁰ ayetini, Hz. Ali'den yapmış olduğu şu nakille " İman edip sevgi duyanlar, bütün hayatları boyunca Yüce Allah'a içtenlikle tapmalı sözlerinde, işlerinde, davranışlarında, oturuşlarında, duruşlarında, yemelerinde, içmelerinde hatta uyurken ve uyanıkken O'na ibadet etmeli, her durumda O'nunla bir olmalıdır." şeklinde anlamlandırmaya çalışmıştır.²³¹

Hacı Bektaş, Hz. Ali'nin fikirlerine sadece ayetleri yorumlamak için değil, her hangi bir konuya açıklık getirmek için de başvurmuştur. Örneğin; Bilim konusundan bahsederken Hz. Ali'nin (kerremellahü vechehü); "Bilim ikidir: Bedenler bilimi (fizik-ilmü'l-ebdan) ve dinler bilimi (metafizik-ilmü'l-edyan)" diye ikiye ayırdığından bahseder.²³²

Hacı Bektaş'ın eserlerinde sahabeden Hz. Ali ve İbn Abbas dışında bir başka nakille karşılaşmadık. İbn Abbas'tan da sadece bir nakilde bulunmuştur ki onun da senedi Hz. Peygamber'e dayandırılıyor. O da Hacı Bektaş'ın " (O anda) biz ona sizden daha yakınız, ama göremezsiniz" ve "Biz ona şah damarından daha yakınız."²³³ ayetlerine dayandırdığı ve Alevi - Bektaşî düşüncesinde insan ile Allah arasındaki ilişkinin temeli olan gönül ile Çalap Tanrı arasında bir perdenin olmamasıdır. Bunu da Hacı Bektaş, İbn Abbas'ın Hz. Peygamber'den nakletmiş olduğu şu hadisiyle " Muhammed Mustafa (a.s) işittim: Çalap ile cümle nesne arasında hicap vardır. Fakat gönül ile Çalap Tanrı arasında hicap yoktur."²³⁴ hadisiyle

²²⁸ Fussilet, 41/54.

²²⁹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 70.

²³⁰ Bakara, 2/115.

²³¹ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 4.

²³² Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 74.

²³³ Vakia, 56/85; Kaf, 50/16; Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 81

²³⁴ Bu ifadelerle bir hadise ulaşamadık.

ifade etmiştir.²³⁵

4) Kur'an'ın Tabiun ve Diğer Selef Âlimlerin Görüşleriyle Tefsiri

Tabiiler tefsir tarihinde sahabeden sonra önemli rol üstlenen bir topluluktur. Çünkü onlar, Peygamber'den feyiz alan sahabelerin kaynağından beslenmişlerdir.²³⁶

Hacı Bektaş, çok nadir de olsa Kur'an ayetlerini izah ederken tabiundan da nakilde bulunmuştur. Özellikle de tasavvufi eğilimi olan tabiundan yararlanmıştır. Mesela, “Besmele tefsiri” nde Allah'ın esirgeyciliği, bağışlayıcılığı ve şirk dışında bütün günahları bağışlayacağını, kullukta eksiklikleri örteceğini ifade eden besmele ve “Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını (günahları) dilediği kimse için bağışlar.”²³⁷ ayetini yorumlarken Hasan Basri'nin (ö. 110/728), bu ayetle ilgili şöyle dediğini belirtir; Bir gün Hasan Basri'ye sormuşlar: “Ey ulular ulusu! Dünyada gönlünüzün hoşlandığı bir gün olmuş mudur.? O da şöyle dedi: “Seksen yaşımı aşan ömrüm içinde bir kez hatırım hoş oldu. Bir gün tekkemin üst katında, yıldızları değerlendirmedeydim. Kulağıma ince bir ses geldi. Dinledim. Bir kadın, eşiyle (şöyle) söyleşmedeydi: “ Dövdün yüz döndürmedim. Başıma ne bela getirdinse seni bırakıp gitmedim; üstüme bir başkasını almayasın diye. Çünkü benim üstüme bir başkasını alırsan ben niderim?” Ben de bu sözün benzerini, Allah'ın sözleri içinde bulmak istedim. Ve bu ayeti buldum.” Hacı Bektaş bu rivayetten sonra

²³⁵ Hacı Bektaş Veli'de (Makalat, s. 74) yer alan Hacı Bektaş'ta ve Bektaşî düşünce de Tanrı ile insan arasındaki ilişkiyi belirleyen bu mealdeki hadisler çoktur.“Ben yere ve göğe sığmadım, ancak müminin kalbine sığımdım”. Aliyyu'l-Kari, a.g.e. , s. 301, (h. no. 423); Ebû Muhammed ed-Dinever, İbn Kuteybe, (ö. 276/889), Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis, Hadis Mudâfaası, (Ter: M. Hayri Kırbasoğlu), İst. 1988, s. 76; Ebu Abdillah Muhyiddin Muhammed b. Ali İbn Arabi (ö. 638/1240), Futuhât, (Ter. Nihat Keklik), Kültür Bakanlığı Yn. Ankara, 1990, c. I, s. 216, 291, Fususu'l-Hikem, (Ter. ve Şerh. A. Avni Konuk, Haz. Mustafa Tahralı- Selçuk Eraydın, İFAV. Yn. İst. 2002, c. II, s. 118, 121. Ebu Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah Zerkeşi (ö. 794/1292), et-Tezkire fi'l-ehadisi'l-müştehere, (Tah: Mustafa Abdulkadir Ata), Daru'l-Ktübi'l-İlmiyyi, Beyrut, 1986, s. 135; Aclunî (ö. 1162/1652), Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs, am-meştehera mine'l-Ehadisi ala Elsineti'n-Nas, Beyrut, 1351, c. II, s. 195 (h. no: 2256); Derviş el-Hût, a.g.e. , s. 399, (h. no. 1290); İsmail Hakkı İzmirli (ö. 1366/1946), Siyer-i Celile-i Nebeviyye, Mukaddimat, Esra Yn. İst. 1996, s. 98. Yine “Kalp Rabb'in beytidir” Aliyyu'l-Kârî, a.g.e. , s. 260, (h. no: 331); Zerkeşi, a.g.e. , s. 136; Aclûnî, a.g.e. , II, s. 99-100; Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780) Marifetnâme, (Sad: Turgut Ulusoy), İbrahim Hakkı Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği, Hasankale, thz. , c. I, s. 79.

²³⁶ es-Suyuti, a.g.e. , c. II, s. 57; Demirci, a.g.e. , s. 94.

²³⁷ Nisa, 4/47.

bu ayete şöyle anlam vermiştir: Ulu Tanrı, Ey kulum! Buyurur. “Edepsizlik yaparsan bağışlarım. Bana kulluğunda eksiklik olursa örterim. Sonra da tüm günahlarını kulluk yapmışçasına değiştiririm. Bütün bunları şunun için yaparım ki, benim üstüme bir başka nesneye inanıp bağlanmayasın.”²³⁸

Ayrıca Alevi-Bektaşî geleneğinde önemli bir yere sahip olan İmam Caferi Sadıktan da, (ö. 148/765), nakilde bulunmuştur. Hz. Âdem’in yaratılışından bahsederken Cafer-i Sadık’tan, Allah’ın Âdem’i yaratmadan önce meleklerle bildirdiğini ve yeryüzünün farklı bölgelerinin toprağından Hz. Âdem’in yaratıldığını ifade eden bir nakilde bulunur.²³⁹

Bunların dışında tarihe damgasını vuran ünlü mutasavvıflardan yaptığı nakillerle de Kur’an ayetlerine açılım kazandırmıştır. Mesela, “Öyle ise siz beni anın ki bende sizi anayım. Bana şükredin; sakın bana nankörlük etmeyin!”²⁴⁰ ayetini Vasitî’den (ö. 351/942) almış olduğu “Allah’ın nimetlerini anın ki inkar etmek küfürdür.”²⁴¹ nakli ile yorumlamıştır. Aynı şekilde “... Kim tağıtu reddedip Allah’a inanırsa, kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır. Allah işitir ve bilir.”²⁴² ayetinde geçen “urvetü’l-vuska” ifadesini Ebu Abdurrahman es-Sülemi’nin (ö. 412/1021), Hakaikü’t-Tefsir’inden naklen şöyle izah etmektedir; “urvetü’l-vuska, başlangıçta başarı sonuçta saadettir. Urvetu’l-vuska halk için saygı başarısıdır. Aydınlar için inayet çokluğu ve aydınların seçkinleri için ise rububiyet cezbelereidir ki, onları fani toprak karanlıklarından alıp Vacibü’l-vucud’un ahlaki nurları ile baki kılar. Urve budur. Hiç tartışmasız Allah urvetü’l-vüska’ya tutunanları duyar, yeter ki, halis niyetle tutunmuş olsunlar”²⁴³

Hacı Bektaş’ın naklettiği bu rivayet, es-Sülemi’nin “Hakaik” adlı kitabında aynı ifade biçimleriyle yer almasa da aynı mesajı iletir başka ifade kalıplarına rastlamaktayız.²⁴⁴ Dolayısıyla bu tür nakiller, Hacı Bektaş’ın fikri çizgisini ortaya koymamız açısından önem arz etmektedir.

²³⁸ Hacı Bekat Veli, Besmele Tefsiri, s. 18-19.

²³⁹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 84

²⁴⁰ Bakara, 2/152.

²⁴¹ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 9.

²⁴² Bakara, 2/256.

²⁴³ Hacı Bektaş Veli, Makalat’ı Gaybiyye, s. 39.

²⁴⁴ es-Sülemi, a.g.e. , I, s.77)

5) Horasan Erenlerinin Sözleriyle Kur'an Yorumu

Hacı Bektaş ayetlerin yorumu bağlamında, Horasan erenlerinin sözlerinden de faydalanmıştır.

Mesela Hacı Abdullah b. Ensari'den²⁴⁵ (ö. 396/1006-448/1088), "Nerede olursanız olun O sizinle beraberdir"²⁴⁶ ayeti bağlamında "Eğer onları seviyor tohumu ekmediysen, O'nu seviyorlar meyvesi veremezsin başından beri yar tarafından meylede gelmiştir."²⁴⁷ nakli ile Allah'ın insanla beraberliğini veya insanın O'nu seviyor olmasını, başta halkı seviyor olmaya ve halk ile birlikte olmaya bağlamıştır. Bu da Bektaşî düşüncede hakka ulaşmanın yolu halkın sevgi ve rızasını alma felsefesinin ayet deliliyle bir ifadesidir.

Hacı Bektaş'ın nakil yaptığı isimlerden biri de Hoca Ahmet Yesevi' dir. Hz. Ali isminden sonra kitaplarında en çok nakilde bulunulan isimlerden biridir. O, Kur'an'da birçok yerde geçen "Allah sabredenlerle beraberdir"²⁴⁸ ayetini izah ederken, insanın Allah'ın isteğine, iradesine ve rızasına teslim olması gerektiğini, çünkü Yaratan'ın yarattığına karşı iradesinin bazen sevinç, bazen hüzn, bazen sağlık, bazen hastalık, bazen de bolluk ve darlık şeklinde ortaya çıktığını, dolayısıyla da kişinin, her şeyin Hak'tan geldiğini bilmesi ve başına gelen her şeyi canı gönülden kabul etmesi gerektiğini belirttikten sonra ayete getirdiği yorumu, Ahmet Yesevi'nin şu sözüyle açıklar: "Eğer halk iradeyi Allah'tan başkasından bilirse şirke sebep olur."

²⁴⁹

Görüldüğü gibi Hacı Bektaş ayette geçen "sabır" ifadesini, başa gelen her şeyi ilahi iradeden bilmek şeklinde ve Allah'ın, kişi ile beraberliğini de böyle bir sabır halinde olmakla yorumlamıştır. Hacı Bektaş'ın, halefi ve halifesi olduğu Ahmet Yesevi'den bu türden doğrudan doğruya alıntılar yapmasının yanında onun

²⁴⁵ Ebu İsmail, Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensari el-Herevi (ö. 1006/1088), Herat'ta doğup, Horasan, Nişabur ve Belh gibi bölgelerde yaşayan, Şeyhu'l-İslam, Şeyhu'l-Horasan gibi lakaplarla anılan mutasavvıf, şair ve alim bir zattır. (Tahsin Yazıcı-Süleyman Uludağ, D.İ.A. "Herevi, Hacı Abdullah" md. s. 222)

²⁴⁶ Hadid, 57/4.

²⁴⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 6, Fevaid'de de "Hacı Abdullah Ansari'nin İlahiname'sinde" denilerek birçok alıntı yapılmıştır. Bkz. s. 79-82.

²⁴⁸ Enfal, 8/46.

²⁴⁹ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 13-14. Hoca Ahmet Yesevi'den yapılan alıntılar için bkz. Makalat-ı Gaybiyye, s. 32, Fevaid, s. 29, 30,36

Makalatındaki 4 kapı 40 makam tasavvufi düsturunun Ahmet Yesevi'nin "Fakrnâme" sinde de mevcut olması²⁵⁰ ve Hacı Bektaşta yer alan bir çok tasavvufi kavram ve meselelerin "Divan-ı Hikmet" te de ele alınması²⁵¹ Hacı Bektaşta ve Bektaşî geleneğinde Ahmet Yesevi'nin rolünü ortaya koyar.

6) Kaynağı Belli Olmayan Nakillerle Kur'an Yorumu

Hacı Bektaş, bazen şahıs ve eserini zikrederek nakil yapmış. Bazen sadece eser ismini belirtmiş, bazen de ne eser ne de şahıs ismi zikretmeden yaptığı nakillerle Kur'an ayetlerine ışık tutmuştur. Mesela, "İhkak-ı Tefsir" adlı eserinde Saci iletir ve Kaffal Şasi de kendi yorumunda anlatır." ifadesinde olduğu gibi hem eseri ve hem de eserin sahibini,²⁵² bazen de "Öyle ise siz beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin; sakın bana nankörlük etmeyin!" ayetine Keşful- Esrar'dan²⁵³ "Kulum beni zikrederse ben de onu mutlaka zikrederim. Öyle ki bana âşık olur..." ifadeleriyle yaptığı nakilde olduğu gibi, sadece eseri zikreder. Zaman zaman da nakil yaptığı kişilerin sadece isimlerini veya lakaplarını zikreder. Mesela, yukarıdaki ayeti yorumlarken "Sultanu'l-Arifin"²⁵⁴e sormuşlar, niçin sizin dil ile zikrettiğinizi az duyuyoruz. O da dil bir yere sığmayan yalancıdır, buyurmuş" naklinde olduğu gibi sadece kişinin ismini zikreder.²⁵⁵

Hacı Bektaş zaman zaman da şahıs ve kaynak belirtmeden nakilde bulunmuştur. Mesela, "Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üretip yayan Rabbinizden

²⁵⁰ Bardakçı, U.B.V.A.S. , -1- "a.g.m." , s. 55

²⁵¹ Hacı Bektaş'ın ele aldığımız eserlerinde geçen dört kapı (s. 38), vahdet-i vücud (s. 22-23), fenâ, ilahî aşk, vuslat (s. 4-5, 46), masivayı terk, zühd ve uzlet (s. 25-26), daha saymaya gerek duymadığımız bir çok konu ve (Bakara, 2/152, Araf, 7/172, Hadid, 57/3) gibi bir çok ayet (s. 65, 73, 80, 95, 120, 181), Ahmet Yesevi'nin Divan-ı Hikmet'inde de ele alınmıştır. (Divan-ı Hikmet, (Haz. Hayati Bice), T.D.V. Yn. Ankara, 1993.

²⁵² Hacı Bektaş Veli, Besmele Tefsir-i, s. 29

²⁵³ Bu isimde birçok eser geçmektedir. Ancak bir ayetin açıklaması olduğuna göre bu eser muhtemelen bir tefsirdir. Bu isimde bir tefsir Keşfu'z- Zunun'da geçmektedir. Tam ismi; Keşfu'l- Esrar Va'detu'l-Ebrar'dır. Yazarı Ömer Taftazani (ö. 1390)' dir. (Keşfü'z-Zunun II, s. 1487), Makalat-ı Gaybiyye, s. 9, dipnot; 31.

²⁵⁴ Bu lakap birçok büyük sufi için kullanılmıştır. Ancak Beyazıd Bestami (ö. 876) için kullanılmaktadır. (Hacı Bektaş Veli, Makalat -ı Gaybiyye, s. 9, Dipnot, 32.)

²⁵⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 9.

sakının.”²⁵⁶ ayetini izah ederken haberde şöyle gelmiştir, dedikten sonra Allah’ın Havva’yı Adem’in sol eyesinden yarattığını onu Adem’e yar kıldığını, ve bunlardan doksan karın evlat olduğunu, bunlardan sadece on oğlan ve on kız kaldığını, isimlerinin de Veheme, Vedd, Suva, Yağus, Yauk, Nesr,²⁵⁷ Abdunnasır, Habil, Kabil, ve Şit olduğu ve insanların soyunun bunlardan çoğaldığı naklini yapar²⁵⁸.

Yine insanın yaratılışı ile ilgili ayetleri²⁵⁹ tahlil ederken “nakildir” “Haberde şöyle gelmiştir.” “derler”²⁶⁰ diyerek kaynağı hadis mi yoksa herhangi bir rivayet mi olduğu belli olmayan şahıs ve eser ismini belirtmeden mitolojiyi andırır tipten uzun nakillerde bulunmuştur. Mesela “Gerçek şu ki, biz insanı katışık bir nutfeden (erkek ve kadının dölünden) yarattık; onu imtihan edelim diye kendisini iştir ve görür kıldık.”²⁶¹ ayeti ile ilgili “nakildir” dedikten sonra şu rivayeti yapar; “Erkek hanımına yaklaşınca ondan bir su, hanımından da bir su çıkar. Allah iki meleğe bunları karıştırmasını emreder. Onlarda Ya rabbi bu iki nutfeden insan yaratmak istiyor musun? diye sorarlar. Allah da yaratacağım ey meleklerim diye buyurur.”²⁶²

Kısaca yukarıda görüldüğü gibi Hacı Bektaş Veli, zaman zaman rivayet kaynaklarını belirttiği gibi bazen de sadece rivayeti nakletmekle yetinir.

7) Nüzul Sebepleriyle Kur’an Yorumu

Hz. Peygamber’e bir sual veya hadise dolayısıyla birkaç ayetin veyahut da bir surenin tamamının nazil olmasına amil olan şeye “sebeb-i nüzul” demektedir.²⁶³ Bir başka ifadeyle, nazil olduğu dönemin tarihsel ve toplumsal arka planı bilmenin bir ifadesi olan “sebeb-i nüzul”, sahabeden günümüze kadar Kur’an-ı anlamanın temel ilkelerinden biri olagelmiştir. Ebu’l-Hasen Ali b. Ahmed el- Vahidi’nin (ö.

²⁵⁶ Nisa, 4/1.

²⁵⁷ Bu isimler Kur’an’da Nuh kavminin taptığı ilahların isimleri olarak geçmektedir. “Ve dediler ki: sakın ilahlarınızı bırakmayın; hele Ved’dan, Suvâ’dan, Yeğus’tan, Ye’uk’tan ve Nesr’den asla vaz geçmeyin” (Nuh, 71/23)

²⁵⁸ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 97.

²⁵⁹ Nisa, 4/1; Müminun, 23/12-13-14; Tarık, 86/6,7.

²⁶⁰ Bu tür nakiller için bkz. Makalat, s. 36-37, 77-98’e ve Fevaid, s. 85-86.

²⁶¹ İnsan, 76/2.

²⁶² Bu lafız ve mana ile bir hadis bulunamamıştır. (Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 98, dipnot, 6.); Ancak Hz. Âdem ve insanın yaratılışı ile ilgili hadis bablarında bu manaya yakın hadisler vardır. Biz Hz. Âdem’in ve İnsanın yaratılışı ile ilgili bölümlerde hadisleri tahriç etmeye çalıştık.

²⁶³ Cerrahoğlu, a.g.e. , s. 115.

468/1076) ifadesiyle ayetin iniş sebebini ve konusunu bilmeden ayetin maksadını ve tefsirini bilmek mümkün değildir.²⁶⁴

Hacı Bektaş da Kur'an ayetlerini yorumlarken zaman zaman "Hakında şu ferman gelmiştir" "Bu ayet onların hakkında gelmiştir (nazil olmuştur)" "Ayet nazil olunca" ifadeleriyle sebeb-i nüzul'e dikkat çekmiştir. Mesela, Hacı Bektaş "fakr" kavramını izah ederken bu kavramı Allah'tan başkasını istememe, O'ndan başkasına muhtaç olmama hali şeklinde tanımladıktan sonra "fakrın", Hz. İbrahim'(a.s) in makamı olduğunu, ateşe atılırken Allah'tan "Ey Cebrail! İbrahim'i bul" emrinin geldiğini, nazil (olduğunu), Cebrail gelip İbrahim'e: Ey İbrahim! Benden bir şey istiyor musun? diye sorunca İbrahim: "Hayır ben kulum, benim istekle ne işim var. Çünkü Yüce Allah durumumu en iyi gören ve bilendir." dedi o zaman İbrahim hakkında şu ferman geldi. "Ey ateş! İbrahim için serin ve esenlik ol"²⁶⁵ işte ihtiyaçsızlık olgunluğu budur.²⁶⁶

Görüldüğü gibi Hacı Bektaş ayetin, Hz. İbrahim'in, Allah'tan başkasına ihtiyaç duymaması halinde geldiğini (nazil) olduğunu belirtiyor. Ancak bu tür bir ilişki doğrudan bir sebep sonuç ilişkisi olma yerine, insan zihninin dolaylı olarak kurup ilişkilendirdiği bir sebeplendirmedi. İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) "Tefsir usulü" eserinde ve Ahmet Nedim Serinsu'nun da Şah Veliyullah Dihlevi (ö.1176/1763) ve Tâhir b. Âşûr'dan (ö. 1973) naklen yapmış olduğu rivayetlerde olduğu gibi gerçekte sebep olmayıp sahabenin ve insan aklının, olayları dolaylı yönden ayetle ilişkilendirme kabilinden bir sebeb-i nüzuldür.²⁶⁷

Yukarıda Hz. İbrahim ateşe atıldığında Allah'ın Cebrail'i gönderip her hangi bir isteğin var mı? Hz. İbrahim'in de; "İsteğim sensin senden başka bir dileğim yotur." demesi üzerine Allah'ın ateşi serin ve selamet kıldığı yorum ve rivayetleri es-Sülemi (ö.412/1021) ve el-Kuşeyri (ö.465/1072) Ubey b. Ka'b'dan mevkuf bir hadis olarak el-Kurtubi (ö. 671/1273) ve seleften bazısına isnaden İbn Kesir'de

²⁶⁴ İmam Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vahidi, Esbab-ı Nuzül, (Ter. Necati Tetik ve Necdet Çağıl), İhtar Yn. Erzurum, 1994, s. 11; Ayrıca Esbab-ı Nüzulün ayetleri anlamadaki rolü hususunda bkz. es-Suyuti, a.g.e. , I, s. 59.

²⁶⁵ Enbiya, 21/69.

²⁶⁶ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 28-29.

²⁶⁷ İbn Teymiyye, a.g.e. , s. 35; Ahmet Nedim Serinsu, Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzul'ün Rolü, Şule Yn. İst. 1994, s. 120 vd. 129.

(ö.774/1372) de vardır.²⁶⁸

Yine Hacı Bektaş Veli, “Andolsun, biz cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır. Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır.”²⁶⁹ ayeti bağlamında can (ruh) görme, işitme ve gönülden bahsederken, tenin bedeninin merkebi konumunda olduğunu ve insanın bir gönül gözünün bir de beden gözünün olduğunu belirtir. Ve Hz. Peygamber’in de şu hadisiyle bunu destekler. “Hak sübhanehu ve teala adama dört göz verdi; ikisi baş gözüdür ve ikisi gönül gözüdür; baş gözü ile halkı gönül gözü ile de Halik’ı görür.”²⁷⁰ Ve Hacı Bektaş, şeker yemeyenin şekerin dadını bilmeyeceği gibi, gözleri görmeyenin görme zevkinden yoksun olduğu gibi, gönül gözü olmayanın da “Pes imdi biregünün kim gönlü gözü olmasa haktan ne haberi var” ifadesiyle Hak’tan uzak olduğunu belirtir. Ve nasıl ki hayvanların dikene düşmeyip köy yolunu bildikleri, ancak hak yolunu bilmedikleri ve gönüllerinin kör olduğu gibi haktan uzak olan insanların da beden gözleri, kulakları ve kalpleri olsa da hakkı bilmediklerinden dolayı gerçekte gönül gözleri kördür, der.

İşte Hacı Bektaş, “Onlar hakkında gelmiştir (nazil olmuştur)” diyerek bu ayetin hakkı tanımayan, gönülleri kör olan insanlar hakkında nazil olduğunu belirtir.²⁷¹ Bu tür bir sebep-i nüzulde ayet ve olay, şahıs arasındaki ilişki net belirtilmese de gerçekte ayetin, bu tür insanları muhtevi olduğu bir vakıadır.

Hacı Bektaş, aynı ayetin farklı olay üzerine nazil olduğunu da belirtir. Mesela, “Elest Bezmi” nde Allah canlara iki kez “Ben sizin Rabbiniz değil miyim” dediğinde kimilerinin “Bela” kiminin “La” dediğini, o âlemde iki kez “bela” diyenlerin dünyaya Müslüman olarak gelip Müslüman yaşayıp Müslüman öldüklerini, iki kez hiç kala almayıp “La” diyenlerin dünyaya kâfir gelip kâfir yaşayıp kâfir öldüklerini belirtir. Ve “Ke’l-en’am dedikleri onlardır” dedikten sonra “Bu ayet bunlar hakkında

²⁶⁸ es-Sülemi, a.g.e. , II, s. 8, el-Kuşeyri, a.g.e. II, s. 296-297 ve Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensar el- Kurtubi, el-Cami’ li-Ahkami’l-Kur’an, Daru İhyait-Turasi’l-Arabiyyi, Beyrut, 1965, c. XI (11-12 bir), s. 303-304, Ebu’l-Fida İmadüddin İsmail b. İbn Kesir, Tefsiru’l-Kur’an’il-Azim, Daru’l-Fikr, Mektebetü’r-Riyad, Riyad, 1980/1400, c. III, s. 185.

²⁶⁹ A’raf, 7/179.

²⁷⁰ Kaynaklarda böyle bir hadise rastlayamadık.

²⁷¹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 38, 39, 40.

gelmiştir (nazil olmuştur). Zira kim bunlar hayvanlar gibidir. Bilakis hayvanlardan dahi aşağıdırlar. Bunlar adam suretindedirler fakat adamların yerlerini daraltırlar ve rızklarını eksiltirler ve bunların canları hiçtir.”²⁷² der.

Görüldüğü gibi Hacı Bektaş birinci durumda ayetin gönül gözü, gönül kulağı kör ve sağır olup haktan uzak olan insan gurupları hakkında, ikinci durumda ise “Elest bezminde” Allah’ın canlılara iki kez “Ben sizin rabbiniz değil miyim ?” sorusuna karşı iki kez “la” deyip de kâfir olarak dünyaya gelip kâfir yaşayıp kâfir ölenler hakkında nazil olduğunu belirtir.

Ayrıca, tasavvufun ve Bektaşiliğin temelini oluşturan zahir-batın ikilemiyle ayetin ele alınması, ten ile beden gözü ve beden kulağı ile değil de ruh ile gönül gözü ve gönül kulağı ile hakkı tanımanın gerekliliği ile ayetin yorumlanması ve gönül gözüyle hakkı tanımaktan yoksun olanların şekerin tadını bilmeyen, görme zevkinden yoksun olana ve köy yolunu bilip de hak yolunu bilmeyen hayvana benzetilmesi bir hayli önemlidir. Çünkü Bektaşilikte Hakk’ı tanımanın yeri gönüldür. Bu ayetle ilişkili benzer düşünceler es-Sülemi’de (ö. 412/1021) de vardır. Mesela, hayvanların değil de ruhların, ilahi sır ve tecelliyatı hissetmesi, onlarla ni’metlenip beslenmesi, tasavvuftaki ve Bektaşilikteki ruh/gönül ile hakkı tanıma düşüncesinin kadim bir ifadesidir..²⁷³

Ayrıca “Kalu Bela” hadisesine gelince o da ezelde gerçekleşmiş bir olay olarak ele alınmıştır. Ancak bu olayın ezelde mi ana rahminde mi yoksa buluş çağında mı olduğu hususunda farklı görüşler vardır.²⁷⁴ Bununla beraber Hacı Bektaşta olduğu gibi, bunun ezelde gerçekleşmiş olduğu rivayetleri de vardır. Mesela, Hacı Bektaş’ın kaynaklarından biri olan es-Sülemi’de farklı rivayetlerin yanında mutasavvıflardan Nasrabazi ve Ebu’l-Huseyin b. Bennan’dan yapılan rivayetlerle bu olayın ezelde, insan henüz kudret halindeyken gerçekleştiği belirtilir.²⁷⁵

Bazen de “Ayete bu olay üzerine nazil olmuştur” ifadesini açıkça belirtmeden

²⁷² Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 94-95.

²⁷³ es-Sülemi, a.g.e. , I, s. 251.

²⁷⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur’an Dili, Azim Dağıtım, İst. thz. , IV, s. 2323-2333.

²⁷⁵ es-Sülemi, a.g.e. , I, s. 248-249.

nüzul sebebiyle ayetleri izah etmiştir. Mesela “De ki eğer Allah’ı seviyorsanız bana tabi olun ki Allah da sizi sevsin ve suçlarınızı örtsün...”²⁷⁶ ayetini Yahudi ve Hıristiyan muhatap kitleleriyle yorumlamıştır. Ayetin nüzul sebebine baktığımız da Kelbi, Ebu Salih ve İbn Abbas yoluyla “Biz Allah’ın çocukları ve sevgilileriyiz” diyen Yahudiler, ve Muhammed b. İshak b. Yesar, Muhammed b. Ca’fer b. Zübeyr tarikiyle “Biz ancak Allah’a olan sevgi ve ta’zimimizden dolayı İsa’ya ta’zimde bulunuyor ve ona ibadet ediyoruz” diyen Hıristiyanlar hakkında nazil olduğu belirtiliyor.²⁷⁷

Bu şekilde tefsir ilminin temeli olan “Ulumu’l-Kur’an” ile ilgili yorumlar ortaya koyup nakiller yapması, Hacı Bektaş’ın, bilimsel bir tavırla köklü İslami ilimler geleneğine vukufiyetini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Amet Yaşar Ocak’ın ileri sürdüğü Aleviliğin-Bektaşiliğin, ehl-i Sünnet’in neşet ettiği kitabî İslamî ilimler ve temel İslam kaynaklarına değil de tarihçilerin “Atlı Çoban Kültürü” dedikleri sosyo-kültürel tabanın ürettiği bir halk inanç geleneğine dayandığı fikrinin²⁷⁸ bozkır Alevî-Bektaşî mukallitleri için muhtemel olsa da bunu bilimsel bilginin merkezi olan Horasan bölgesinde yetişmiş ve Anadolu’da bu bilgiyi tatbik etmiş olan Hacı Bektaş için ileri sürmek pek de mümkün gözüküyor.

8) İsrailiyyat İle Kur’an Yorumu

İsrailiyyat kavramı, kelime olarak her ne kadar tefsire girmiş Yahudi kültürünü ifade ediyorsa da, bunun sadece Yahudiliğe inhisarı düşünülemez. İslam’a ve özellikle tefsire girmiş olan Yahudi, Hıristiyan ve diğer dinlere ait kültür kalıntılarıyla, dinin gerek lehine gerekse aleyhine uydurulup Hz. Peygamber’e ve onun muasırları olan sahabe ile müteakip nesillere izafe edilen her türlü haber, israiliyyat kelimesinin manası içine girer. Bir kelime ile İslam’a yabancı olan her şey bu kelimenin bünyesinde mütalaa edilmelidir.²⁷⁹

Hacı Bektaş da diğer birçok müfessirin müstağni olamadığı kadim din ve

²⁷⁶ Ali-İmran, 3/61.

²⁷⁷ el-Vahidi, a.g.e. , s. 105.

²⁷⁸ Ocak, T.A.B.N, “Aleviliğin Tarihsel, Sosyal Tabanı İle Teolojisi Arasındaki İlişki Problemine Dair” Ensar Nşr. 2. Bsk. 2004, s. 394.

²⁷⁹ Abdullah Aydemir, Tefsirde İsrailiyyat, D.İ.B. , Yn. , Ankara, 1979, s. 7. Aynı şekilde İsrailiyyat kavramının Yahudi ve Hıristiyan kültürünü ve bunların dışında diğer yabancı kültürleri de içine aldığı hususunda bkz. ez-Zehabi, a.g.e. , I, s. 165; Şimşek, a.g.e. , s. 85-87.

kültürlerin masal ve mitoloji türünden olan ürünlerini Kur'an yorumunda kullanmıştır. Özellikle de tefsir geleneğinde yaratılış ve Kur'an kıssalarını izah etme de ortaya çıkan bu kültür, Hacı Bektaş'ta da görülmektedir. Öyle ki, Besmele Tefsiri ve Vilayetname adlı eserleri bu türden ürünlerle doludur.

a) Hz. Âdem'in Yaratılışı

Hacı Bektaş Hz. Âdem'in yaratılışını ifade eden ayeti²⁸⁰ izah ederken Makalat'tan özetle Caferi Sadık'tan rivayetle şöyle demektedir. Hz. Âdem'in balçıktan yarattığını, özünü Medine, başını Beytu'l- Makdis, yüzünü Ka'be, kulağını Tur-i Sina, gözlerini Beytu'l-Haram, alnını Medine'nin batısındaki, ağzını doğu tarafındaki toprağından, burnunu Dimeşk, dudaklarını Berberiyye, sakalını uçmak (cennet), dilini Buhara, dişlerini Harezmi, boynunu Çin, kollarını Yemen, sağ elini Mısır, sol elini Pars, tırnaklarını Hatay, parmaklarını Sistan, göğsünü Irak, karnını Huzistan, arkasını Hemedan, zekerini Hindistan, hayâlarını (yumurtalık) Kostantin, uyluklarını Türkistan, dizlerini Kırım, inciklerini Antalüs, topuklarını Rum, ayaklarını Frengistan toprağından yarattığını ve hesapsız yıllar yattığını belirtir.²⁸¹ Daha sonra Azazil'in²⁸² geçip giderken balçık kalıbındaki Adem'e gözünün iliştiğini, ilk önce ürküp geri çekildiğini, daha sonra biraz bakıp hayret ettiğini, elini balçıktan Âdem'in göğsüne dokundurduğunda küt küt sesin geldiğini, bundan dolayı Şeytan'ın, bunun içi kovukmuş, bundan hiç hayır gelmez dediğini belirtir. Allah'ın Şeytan'ın bu sözüne karşılık "Ey Azazil! o içi boş göğüs benim hanemdir. Onu Kendi kudretimle dolduracağım" şeklinde nida ettiğini belirtir. Daha sonra Allah'ın Hz. Âdem'in balçıktan bedenine ruhu nefhettiğini ve bu ruhun, burnundan dimağının içine girdiğini, bu haliyle iki yüz yıl kaldığını, ruh gözlerine inince Hz. Âdem yattığı yerden kalkıp gözünü açınca kendini toprak ve balçık gördüğünü belirtir. Daha sonra ruhun kulaklarına indiğinde meleklerin tesbihatını duyduğunu, ruh ağzına ve diline inince aksırıp ardından "Elhamdülillah"(hamd, her hal üzere âlemlerin besleyicisi

²⁸⁰ Bakara, 2/30.

²⁸¹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 84-85.

²⁸² Şeytanın cennette bulunduğu esnadaki adıdır. B.k.z siteingass Persian, English Dictionari, Makalat, s.87, dipnot, 11; Ayrıca Hz. Âdem ve Azazil benzeri hikâyesi Hallac Mansur'da da vardır. Bkz. Y. Nuri Öztürk, Hallac Mansur ve Eseri; Kitabu't-Tavasin, Yeni Boyut, 2. Bsk. İst. 1996, s. 341.

olan Allah'adır.) Dediğini belirttiikten sonra Âdem'in ilk hareketinin aksırmak, ilk kelimesinin ise bu ifade olduğunu belirtir. Buna karşılık Allah'ın da Âdem'e "Yerhamükellah" (Ey Âdem Rabbinin rahmeti senin üzerine olsun) demesinin ardından celalim hakkıçün seni bu kelime için yarattım der.²⁸³ Daha sonra Allah ruhu Âdem'in göğsüne ve beline nefhedince belden aşağısı balçık olan Âdem kalkıp oturmak istediğini bundan dolayıdır ki, Allah'ın insana "İnsan pek acelecedir"²⁸⁴ dediğini belirtir. Daha sonra ruh karna doğru inince Âdem'in açlık hissettiğini, ardından ruh bütün bedene yayılınca Hz. Âdem'in et, kan, damar ve sinir gibi her şeyi tamam olur. Allah'ın emriyle melekler, Hz. Âdem'i rıza suyuyla yıkarlar, başına ululuk tacını giydirebilirler, yücelik kürsüsüne oturtup halife adını kendisine vererek yerde ve gökte halifesin, derler.

Ve Allah'ın Âdem'e bütün isimleri öğretmesinin "Allah Âdeme bütün isimleri, öğretti. Sonra onları önce meleklerle arzedip: Eğer siz Sözüünüzde sadık iseniz, şunların isimlerini bana bildirin, dedi."²⁸⁵ ardından bütün meleklerle Hz. Âdem'e secde etmelerini ister, ancak iblis secde etmez. "Hani biz meleklerle (ve cinlere) Âdem'e secde edin, demiştik. İblis hariç hepsi secde ettiler. O yüz çevirdi ve büyüklük tasladı, böylece kâfirlerden oldu."²⁸⁶ Bunu da kendisinin ateşten, Âdem'in se topraktan yaratılmış olmasına bağlar. "Allah buyurdu: ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir? (İblis): ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın, dedi."²⁸⁷ Ve daha sonra Allah, Âdem'in göğe bakmasını ister. Hz. Âdem göğe bakınca "La ilahe illellah Muhammedun Resulüllah"²⁸⁸ kelimeyi tayyibesini görür ve Ya ilahi! "La ilahe ille'l-lah" senin

²⁸³ Tek bir hadismişi gibi ele alınan bu uzunca rivayet bölüm bölüm çeşitli kitaplarda yer almaktadır. Ebu Davud 34 / Sünnet 16 (II, 634, h. no: 4693); Tirmizi 48 / Tefsir, 3 (V, 187-88, h. no: 2955); Beyhaki, el-Esmâ ve's-sıfat, I, s. 58, Hakim, Müstedrek, II, s. 351 (h. no: 211-380); Ayrıca Taberî, Tarîh, I, s. 58-60; Taberî, Camiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi'l-Kur'an, Daru'l-Ma'rufe, 2. Bsk. Beyrut, 1392/1972, I, s. 158-159; İbn Kesir, El-Bidâye ve'n-Nihâye, Matbaayı Saade, y.y. ,1352/1932, c. I, (1-2 bir) s. 85-86; Kurtubi, a.g.e. , I, (1-2 bir), s. 279-281;

²⁸⁴ İsra, 17/11.

²⁸⁵ Bakara, 2/31.

²⁸⁶ Bakara, 2/34.

²⁸⁷ A'raf, 2/12.

²⁸⁸ Kelimeyi tevhidde geçen "Muhammed Resulüllah" cümlesi Ali-İmran, 3/144, Ahzab, 33/40, Fetih, 48/29. ayetlerinde geçmektedir.

birliğindir. Muhammed kimdir? demesi üzerine Allah da: O benim habibim, senin oğlundur, der. Ve Hz. Âdem şad olur. Sonra sağ tarafına bakar, üç latif şahıs görür. Ve sorar; adınız nedir, makamınız neresidir?

Birincisi: Adım akıldır ve makamım baştır.

İkincisi: Adım hayâdır ve makamım yüzdür.

Üçüncüsü: Adım ilimdir ve makamım göğüs içidir, der. Ve Hz. Âdem her birinin yerine girmesini ister. Hepsi yerine yerleşince Hz. Âdem rahatlar. Daha sonra Hz. Âdem sol yanına bakar, üç şahıs daha görür, ürker. Ve adınız nedir, makamınız neresidir? diye sorar. Onlardan

Birincisi: Adım öfkedir, makamım baştır. Hz. Âdem; baş akıl yeridir, senin başta yerin yoktur, dedi. O da ben gelince akıl gider, dedi

İkincisi: Adım tama'dır, ve makamım yüzdür. Hz. Âdem, yüz hâya yeridir, senin yüzde yerin yoktur. O da ben gelince hayâ gider, dedi.

Üçüncüsü: Adım hasettir ve makamım göğüs içidir, der. Hz. Âdem (a.s); göğüs ilim yeridir, senin orada yerin yoktur, der. O da ben gelince ilim gider, der.

Hacı Bektaş, bu kıssanın sonucunu da "...artık haktan (ayrıldıktan) sonra sapıklıktan ne kalır."²⁸⁹ ayetine bağlayarak imanın, Rahman'dan şüphenin, (küfrün) şeytandan olduğunu ve bu ayetin manasının "El-menziletü Beyne'l-menzileteyn" düşüncesini savunanlar için bir hüccet olduğunu, dolayısıyla da kulun fiilinin ya tevhid ya ilim ya şirk ya iman ya küfür veya da taat olduğunu belirtir.²⁹⁰

b) Havva'nın Yaratılması

Kur'an'da Hz. Âdem'in eşi olan Havva'nın yaratılmasıyla ilgili tafsilat yoktur. Sadece bir nefsin yani Havva'nın, diğer nefisten Hz. Âdem'den yaratıldığını belirtir.²⁹¹ Bütün bunlara rağmen müfessirler Havva'nın Hz. Âdem'den yaratılmış olduğu fikriyle yetinmeyip Tevrat ve İncil kaynaklarından tafsilatlı olarak bu düşünceyi süslemişlerdir.

Hacı Bektaş da " Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini

²⁸⁹ Yunus, 11/32.

²⁹⁰ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 90-92.

²⁹¹ Havva'nın Hz. Âdem'den yaratıldığı hususunda bkz. Nisa, 4/1, A'raf, 7/189, Zümer, 39/6, Rum, 30/21, Şura 42/11. Nisa ve Zümer sûrelerinde geçen ayetlerde kimin kimden yaratıldığına dair zamirler açık olmasada diğer ayetlerde bu kapalılık giderilmiş durumdadır.

yaratan ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üretilip yayan Rabbinizden sakının.”²⁹² ayetini izah ederken “Haberde şöyle gelmiştir” diyerek et-Taberi (ö. 310/922), ve İbn Kesir’de (ö.774/1372), olduğu gibi tafsilatlı olmasa da Havva’nın Hz. Adem’in sol egesinden yaratıldığına dair şu nakli yapar; “Hak sübhanehu ve ta’ala Adem’in sol egesinden Havva’yı yarattı ve onu Adem’e yâr kıldı. Doksan karın oğlan doğurdu. On oğlu on kızı kaldı. İsimleri bunlardır; Vedd, Suva, Yagus, Yauk, Nasr, Abdun-nasır, Habil, Kabil ve Şit.”²⁹³

Görüldüğü gibi bu ve benzeri ayetlerin tefsirinde Havva’nın, Hz. Âdem’in sol kaburga kemiğinden yaratıldığına dair²⁹⁴ İbn Abbas ve Mucahid’den gelen mitos israili kaynakları et-Taberi, İbn Kesir v.b müfessirler ihtiyari veya gayri ihtiyari zikretmeden nasıl ki vazgeçememişler, işte Hacı Bektaş da yapmış olduğu bu nakille, tefsir geleneğine uyarak Kur’an’ın yabancı efsanevi kültürle yorum çizgisini devam ettirmektedir. Her ne kadar bazı hadislerde kadın, kaburga kemiğine benzetilmiş bazılarında da kadının kaburga kemiğinden yaratıldığı ifade edilmiş olsa da²⁹⁵ Abdullah Aydemir’in ifadesiyle “Çeşitli mecazi yorumlara müsait olan hadislerin esas hedefi, kadınlara karşı yumuşak hareket etmenin ve onlara iyi davranmanın teminidir.”²⁹⁶ yoksa gerçekte kadının erkeğin ege kemiğinden yaratıldığına dair ifade değildir. Aynı şekilde Abdül-Aziz Çaviş’in, (ö. 1345/1929), belirttiği gibi Havva’nın Hz. Âdem’in sol kemiğinden yaratılmış olduğu yolundaki uzun ve detaylı bilgiler; karşılıklı konuşmaları ve bunlara dair olan tafsilatın da aslı yoktur; bunlar genel hatlarıyla israiliyattır.²⁹⁷ Gerçekten Hz. Âdem ve Havva’nın yaratılış serüveni hususunda Tevrat’a baktığımızda gerek Hacı Bektaş da gerekse de diğer İslami eserlerdeki Havva’nın Hz. Âdem’in kaburga kemiğinden yaratılmış olduğuna dair detaylı efsanenin kaynağının ne olduğu ortaya çıkacaktır. Tevrat’ta bu haber şöyle geçmektedir; “... ve Rab Allah adamdan aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yaptı; ve onu adama getirdi. Ve adam dedi: şimdi bu benim kemiklerimden kemik, ve

²⁹² Nisa, 4/1.

²⁹³ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 97, Bu nakilde Âdem ve Havva’nın oğlu diye belirtilen Vedd, Suva, Yagus, Yauk ve Nesr gerçekte bunlar Nuh kavminin taptığı putların isimleridir. Bkz. Nuh, 71/23.

²⁹⁴ Taberi, Tefsir, IV (3-4 bir) s. 149-150; İbn Kesir, Tefsir, I, s. 70-73, 449; Kurtubi, V. (5-6 bir), s. 2.

²⁹⁵ Müslim, 17/ Rada’ 18 (II. 1090 no. 62, 65;) et-Tirmizi, Talak, 13 (I, s. 322, h. no.1226)

²⁹⁶ Aydemir, a.g.e. , s. 252.

²⁹⁷ Abdül-Aziz Çaviş, Tefsirü Esrari’l-Kur’an, Matbaatü’l-Hidaye, İst. 1912, s. 138.

etimden ettir; buna “nisa” denilecek, çünkü o insandan alındı. Ve adam karısının adını Havva koydu; çünkü bütün yaşayanların anası oldu”²⁹⁸

c) İnsanın Nutfeden Yaratılışı

Hacı Bektaş, insanın nutfeden oluşum süreciyle ilgili de benzeri israilî nakilleri ayetler eşliğinde aktarır. Mesela, “Andolsun biz insanı, çamurdan (süzülüp çıkarılmış) bir özden yarattık. Sonra onu sağlam bir karargâhta nutfe haline getirdik. Sonra nutfeyi alaka (aşılanmış yumurta) yaptık. Peşinden, alakayı, bir parçacık et haline soktuk; Bu bir parçacık eti kemiklere (iskelete) çevirdik. Bu kemikleri etle kapladık. Sonra onu başka bir yaratılışla insan haline getirdik. Yapıp-yaratanların en güzeli olan Allah pek yücedir.”²⁹⁹ ayetini izah ederken insanın nutfeden oluşumunu ifade eden “Gerçek şu ki, biz insanı katışık bir nutfeden (erkek ve kadının dölününden) yarattık...” ve “İnsan, atılan bir sudan yaratıldı. (o su) sırt ile göğüs kafesi arasından çıkar.”³⁰⁰ şeklindeki bu ve buna benzer ayetleri de dikkate alarak şu nakli yapar; Erkek kadına yaklaşıncaya erkekten bir su, kadından da bir su çıkar. Allah iki meleğe bu iki suyu karıştırmasını emreder. O iki melek de Allah’a; yarabbi bu iki nutfeden insan yaratmak istiyor musun?, diye sorarlar. Allah Teala da; yaratacağım ey meleklerim, buyurur. Bundan dolayı er ile avrat suyu birikir. Arştan bir yel eser ve gelir ananın göğsüne dokunur. Bu iki su tüy dibine, oradan da ana rahmine yayılır. Allah Teala’nın fermanı ile iki melek o kulun kabrinden bir avuç toprak alıp getirip ve o iki suya karıştırırlar. Kırk gün sağ elleriyle yoğurup depreştirdikten sonra “alaka” haline gelir. Daha sonra sol ellerine alıp kırk gün daha yoğurduktan sonra “muzğa” haline gelir. Yine melekler sağ ellerine alıp kırk gün depreştirdikten sonra bir kenara koyarlar, yirmi gün içinde et, kan, damar ve sünük (kemik) oluşur.³⁰¹ Ve daha sonra sırasıyla ikinci gün sağ kollarıyla tekbir parmağını, üçüncü gün sol kollarıyla başını, dördüncü gün sol ayağını, beşinci gün sağ ayağını, altıncı gün üç yüz altmış altı damarını yaratırlar. Ancak yarısı hareket eder yarısı hareket etmez. Ve yine yarısında kan, yarısında yel olur. Bu durumda hareket etmeyen damarı hareket etse hastalık olur. Hareket eden damar da dursa o kişi ölür. Ve yedinci gün yüz kırk

²⁹⁸ Tekvin, 2/18-23; 3/20

²⁹⁹ Mü’minun, 23/12, 13, 14.

³⁰⁰ İnsan, 76/2 ve A’la, 87/6-7.

³⁰¹ Hz. Âdem’in yaratılışı ile ilgili bu tür rivayetler hadis olarak Taberi’de geçmektedir. Bkz. Tarihi Taberî, Matbaayı Amire, İst. 1307. , I, s. 58-60.

para sünük (kemik) yaratırlar. Sekizinci gün yüz yirmi dört bin kıl yaratırlar. Dokuzuncu gün hak sübhanehu ve teala dört melek verir. Birisi ecelini, diğeri şaki mi (bed baht) yoksa salih mi (nik baht) olduğunu, bir başkası rızkını, en son ki de başına gelecek olayları yazar. Ve onuncu gün can girer ve çocuk ana rahminde hareket etmeye başlar.³⁰²

Görüldüğü gibi Hacı Bektaş Veli de Hz. Âdem'in topraktan, insanın nutfeden yaratılışı ile ilgili müfessirlerin naklede geldikleri³⁰³ israiliyyat kültürünü, çok az değişik ifadelerle nakletmiştir. Bu tür nakilleri gerek Kur'an ve sahih Sünnet gerekse de akıl ve mantık açısından değerlendirdiğimiz de akli olmadığı gibi mantığı de değildir. Çünkü bu tür tafsilat ayetlerde olmadığı gibi sahih hadislerde de mevcut değildir. İbn Kesir'in ifadesiyle bunlar için tek merci; İslam öncesinin hurafat ve "israiliyyat" kaynağı olan belli şahıslarla, Tevrat ve şerhleridir.³⁰⁴ Özellikle de meleklerin (Mikail, İsrafil) yeryüzüne toprak almaya gitmeleri ile ilgili rivayetin M. Seligshon'unun da dediği gibi "Bu efsane bazı tadilatla beraber, israilî asardan alınmıştır."³⁰⁵

d) Bazı Kıssalarla İlgili İsrailiyyat

Hacı Betaş, diğeri Kur'an kıssalarıyla ilgili de zaman zaman tefsir kitaplarında yer alan israili haberlere yer vermiştir. Mesela, Kur'an da yer alan Yusuf kıssası ile ilgili şöyle bir kıssa anlatır; "Züleyha'nın bir putu vardı, dört yüz yıl onun önünde secde ederdi. Türlü mücevherlerle süslemişti. Dört yüzyıl içinde, putundan bir gereksinmede bulunmamıştı. Yusuf'un aşkından erimiş, yaşlanmıştı. Artık başka çare bulamadı. Bir gece putun yanına geldi. İnleye inleye ağladı: "Ey benim taptığım!" dedi, dört yüzyıldır gölgende başımı yere koyarım. Ayağında kurbanlar keserim. Bir kez olsun senden dilekte bulunmuşluğum olmadı. Dilerim ki Yusuf'un gönlünü

³⁰² Makalat'ta (s. 98-100) yer alan bu hadis ruh konusunda Hacı Bektaş Veli'nin çağdaşı olan mutasavvıf Ömer b. Muhammed Suhreverdi (ö. 632/1234), "Avârîf"ül-Maarif, (Ter. Hasan Kamil Yılmaz-İrfan Gündüz), Vefa Yn. İst. 1990, s. 553-554), ruh konusunda işlemiştir. Buharî, 60/Enbiya, I, (IV,103-104); 59/Bed'u'l-halk, 6, (IV, 78-79); Müslim, 46/Kader, I, (IV, 2036); Tirmizi, 28/Kader, 8-9 (IV, 552, h. no: 2291-93); İbn Mace, Sünen, Kader, 10 (I, 29, h. no. 76).

³⁰³ Hz. Adem'in yaratılışını ifade eden ayetler bağlamında Hacı Bektaş'ın nakletmiş olduğu bu haberler, et-Taberi, Tefsir, I. s.195 vd. ; et-Taberi, Tarih, I, s. 58-60. ; İbn Kesir, Tefsir, I. s. 70-73, 449; vd. ; İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye, I. s. 68 vd.

³⁰⁴ İbn Kesir, Tefsir, s. 72; ve İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye, I. s. 86.

³⁰⁵ M. Seligsohn, İ. A, "Âdem" md, M.E.B. , I, s. 134.

benden yana yumuşatasın. Benim sözümü dinler kılasın.” Yarı gün geçinceye kadar puta yalvardı, gördü ki, ondan bir çare geleceği yok. Günün öteki yarısında puta vurdu. Yüzükoyun yere bıraktı. Arkasına ona döndü ve şöyle dedi:

- “Ya Rahman! Ya Rahim!” Aynı anda yüce Tanrı, “Buyur kulum” dedi.
- “Dilerim ki Yusuf’u bana bağlı, sözümünden çıkmaz kılasın. Beni de genç kılasın.”, Ulu Tanrı buyurdu:
- “Ey Cebrail! Tez yetiş. Züleyha’yı kanadınla bir kez sıva.” Ve de şunu söyledi: Yusuf’u razı edinceye kadar meşgul ol.

Cebrail geldi, kanadı ile Züleyha’yı sıvadı. Ondört yaşında kız oğlan kız oldu. Bunu isteyerek dünyada yetmiş yaşına kadar yaşadı. Yusuf ne ekmeye baktı ne suya. Tanrı’nın buyruğu ile kararsız, Züleyha’nın kapısına geldi. Züleyha kapıyı açmadı. Ta ki yüce Tanrı aralarına anlaşma yerleştirenceye kadar. Melekler bu gizi çözemeyip sordular:

- Allah’ım Züleyha dört yüz yıl kafir yaşadı. Senin nimetini yedi yine de “put” dedi. Bir kez “Allah” der demez, senden “buyur” yanıtı geldi. Bunun sırrı nedir, bilemedik?” Ulu Allah şöyle buyurdu:

- “Ey benim meleklerim, Züleyha günün yarısına kadar putuna yalvardı. derdine çare bulamadı. Günün yarısından sonra da Samed’e³⁰⁶ yalvardı. Ondan da derdine çare bulmasa Sanem’le (put) Samed (Alah) arasında ayrım olur muydu?”³⁰⁷

Yukarıda olduğu gibi böyle bir detay Kur’an’da olmadığı gibi sahih hadislerde de mevcut değildir. Kıssanın mantıksal dizim ve içeriğini de dikkate aldığımızda efsanevi kültürün kalıbı içerisinde olduğunu görürüz. Ancak Hacı Bektaş’ın “Bu hikâyede muştuluklar vardır.”³⁰⁸ ifadesi, onun bu ve buna benzer rivayetleri Tanrı’nın sonsuz rahmetini izah etmede bir ibret ve öğüt vesilesi olarak kullandığını gösterir. Şunu da ifade edelim ki “besmele” bir anlamda da “fatiha”nın bir tefsiri olan bu eser, ayetler eşliğinde baştan sona bu tür masalımsı anlatımlarla doludur.

e) Bazı Ayetlerle İlgili İsrailiyyat

³⁰⁶ Bu kelime ebedi, sonsuz manasında Allah’ın isimlerinden biridir. Kur’an’da (İhlâs, 112/2) ayetinde geçmektedir.

³⁰⁷ Hacı Bektaş Veli, Besmele Tefsiri, s. 36-37.

³⁰⁸ Hacı Bektaş Veli, Besmele Tefsiri, s. 37

Hacı Bektaş, bazı ayetler eşliğinde hadis deyip de kaynaklarda bulamadığımız mitolojik rivayetlerle de ayetleri yorumlamıştır. Mesela, “Fakat (ölen kişi Allah’a) yakın olanlardan ise, ona rahatlık, güzel rızık (reyhan/koku) ve Naim cenneti vardır”³⁰⁹ ayeti bağlamında Resulü hazret buyuruyor, dedikten sonra kısaca şu rivayeti yapar: Bir velinin “Ya Rabbi” dediğini Hak Te’ala’nın da “lebbeyk” seslendiğini ve velinin “Ya Rabbi” demesi ile Allah’ın “lebbeyk” demesinin Arş’ta bir araya gelir ve bu ikisi arasından bir nur çıkar. Bu nur dolayısıyla yedinci kat gök binlerce renk ve yeşillikte çiçeklerle dolar, altıncı katta bu çiçeklerin kokusuyla dolar. Ardından beşinci kat “amber”, dördüncü kat “abir”, üçüncü kat “rayhan”, ikinci kat müşk (ved-inesrin) ve birinci kat da gül (gülâb) kokusuyla dolar. Bundan dolayı dünya da rahmet ve nur ile dolar. Ve yedi kat göğün güzel kokularla dolması nedeniyle melekler birbirleriyle kaynaşır, sevinirler. Ve bu çiçekleri alıp sekiz cennetin içini bu çiçeklerle bezerler. Cennetteki bu çiçekler arasından “gül-i reyhan” denilen bir çiçek biter. Ve eceli gelmiş bir veliye melekler o çiçeği getirip koklatırlar. Ve aşk gösterirler. Bu aşk, velinin damarlarına yayılır, ve velinin canını aşk ateşiyle alırlar. Bundan dolayı da veli canını teslim ettiğinin farkına varmaz.³¹⁰ Görüldüğü üzere Hacı Bektaş ayette ifade edilen “mukarrebîn” inin veli olduğunu ve ayetin ikinci kısmıyla ilgili de hadis dediği halde hadis olup olmadığı belli olmayan masalımsı anlatımla ayetin ikinci kısmını yorumlamıştır. Yukarıda verdiğimiz misallerde olduğu gibi ayetler ve bazı hadisler, hadis ve hikâye adı altında gerçek dışı unsurlarla örülmüştür. Ethem Ruhi Fığlalı’nın ifadesiyle “Hacı Bektaş Veli ve Bektaşilikte gerçek ile menkıbeler iç içe girmiştir.”³¹¹

Hacı Bektaş’ın zaman zaman doğrudan Hz. İsa’dan nakiller yapmış olması, onun Kur’an ve İslam yorumunda farklı kültürleri ne derece kullandığının da bir göstergesidir. Öyle ki o, Hz. İsa’dan “Her kim iki kez doğmaz ise gökteki ulvi âleme (melekût) erişemez”³¹² bu rivayeti naklederek birinci doğuşun anadan, ikinci doğuşun görkemden doğmak, yani iman getirmek olduğunu belirttikten sonra bu ikinci doğuşu gerçekleştiremeyecek olanların hakkında Allah’ın, “Bu dünyada kör olan kimse

³⁰⁹ Vakia, 56/88-89.

³¹⁰ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 46-47.

³¹¹ Fığlalı, a.g.e. , s. 134-135.

³¹² Yuhanna İncil, 3/4

ahirette de kördür, üstelik yolunu iyice şaşırmıştır.”³¹³ ayetini buyurduğunu belirtir.³¹⁴

Yukarıda görüldüğü gibi Hacı Bektaş, fikri yapısının temelini Kur’an ve Hadis etrafında şekillendirmiş olmasının yanında zaman zaman da yetiştiği ve yaşadığı ortamın dini ve kültürel düşünce yapısını Kur’an yorumuna yansıtmadan edememiştir. Çünkü Hacı Bektaş’ın yetiştiği gerek Horasan ve civarı gerekse de Anadolu, dinlerin, medeniyetlerin kültürlerin beşiğidir. Horasan bir yandan Türk, İran, Hind ve ağırlıklı olarak da İslam tasavvufunun etkisi altındayken Anadolu da eski din ve kültürlerin merkeziydi. Dolayısıyla her düşünürde olduğu gibi Hacı Bektaş’ın da bu kalıntılardan etkilenmemiş olması düşünülemez. Ancak İslam düşüncesinin temelini oluşturan birçok kaynaktan olduğu gibi Hacı Bektaşta da bu nisbi kadim kültür etkisini göze alıp 15 ve 16. yy bozulmuş devri Bektaşiliğinden hareketle, Hacı Bektaş’ı ve Bektaşiliği tamamen farklı inanç ve kültürel kaynaklara dayandırma fikri,³¹⁵ bilimsel yanıldan veya da ideolojik kaygılardan ileri gelmektedir. Çünkü birçok araştırmacının İslam dışı motif saydıkları unsurların yüzde doksana yakını İslamî, hatta Kur’an ve Hadis kaynaklı olduğu halde, başka disiplin ve inanç kaynaklarında olmasına aldanarak İslam dışı motifler arasına sokmuşlardır. Y. Nuri Öztürk’ün ifadesiyle “Müslüman araştırmacının Kur’an ve Sünnet’te açıkça yer alan bir kavram veya motifi hem de bir İslami tarikat’ı (Bektaşiliği) incelerken başka kaynaklarda da yer almasına takılarak İslam dışı unsur gibi göstermesi şaşırıktır.”³¹⁶ Mesela, et-Taberi, İbn Kesir ve diğer birçok tefsirde Tevrat ve İncil kaynaklı bilgiler yer alıyor diye tefsir, Yahudi ve Hıristiyanlık’a dayanıyor diyemediğimiz gibi Hacı Bektaş’ta da bazı yabancı kültür kalıntılarının yer alması fikri kaynağının temelini o kültüre dayandığını göstermez. Aksine farklı kültür ve felsefelerden etkiler taşımanın

³¹³ İsra, 17/72.

³¹⁴ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 50-51, ve yine Hz. İsa’dan nakillerle ilgili bkz. Fevaid, s. 53, Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 56.

³¹⁵ Çeşitli eğilim içerisinde olan bazı yazarlar, Bektaşiliği İslam dışı kaynaklara dayandırmaya çalışmışlardır. Mesela, Köprülü, Bektaşiliğin başından beri Batıniliğe, (Köprülü, a.g.e. ,s. 209-210, 337,349); Gölpinarlı Hacı Bektaş’ın Batini olduğunu söylemekle Batıniliğe, (Gölpinarlı, Vilayetname, s. VII); Atilla Öz Kırımlı, H. Bektaş’ın Makalat’ından da hareketle Hacı Bektaş’ı ve Bektaşiliği Batıniliğe, (Özkırımlı, a.g.e. , s. 112); Mehmet Eröz, İslam ve Tasavvuf yanında daha çok Türk töresine, (Eröz, a.g.e. , s. 141); İsmet Zeki Eyüboğlu da Eski çağ, İlk çağ ve Orta çağdan kalma geleneklere, törelere ve inanç motiflerine dayandırır. (Eyüboğlu, a.g.e. , s. 55-56 v.d).

³¹⁶ Öztürk, a.g.e. , s. 32-33.

gayet doğal ve herkesin kabul ettiği, değiştirmeye güç yetiremediği yeryüzünün bir gerçeği olduğunu ortaya koyar.³¹⁷ Kaldı ki Ehli Kitab'ın kaynaklarını bazı ayetlerde özellikle de kıssalarda malzeme olarak kullanmak, Kur'an'ın bazı meselelerde Tevrat ve İncil ile müttefik olması, Hz. Peygamber'in de Ehli Kitab'a indirilenin ne doğrulanması ne de yalanlanmaması sadece ona inanılması gerektiğini ifade etmesi gibi nedenlerle Kur'an'la müttefik olan konularda, sınırlı ve dar bir kaynaktan olsa sahabeyle başlayan bir gelenektir.³¹⁸

B) DİRAYET YÖNTEMİ

Dirayet yöntemi, yalnızca rivayetlere bağlı kalmayıp dil, edebiyat ve çeşitli ilimlere dayanılarak yapılan tefsir demektir. Buna re'y ve akli tefsir de denir.³¹⁹ Bu tefsiri rivayetten ayıran en belirgin özellik, müfessirin, Arap dilini, bu dilin kullanımını, lafızların manaya delaletini, cahiliye şiirini, esbab-ı nüzul, nasih ve mensuh ve bunun dışında müfessirin bilmesi gereken diğer ilimler yanın da her hangi bir meselede kendi görüşüne (ictihada) yer vermesidir.³²⁰ Bu yöntem onun rivayeti kullanmayacağı anlamına gelmez. Rivayeti akıl süzgecinden geçirip içtihadta bulunmasıdır.³²¹ Hacı Bektaş'ın dirayet yorumu, ne salt eldeki verilere ne de mücerret akla dayanmaz. Rivayet ve aklın yanında ayetin manasını doğurma ve anlamada isabet etme açısından es-Suyuti'nin (ö. 911/1505)) de Kur'an yorumcusunun olmazsa olmazlarından biri olarak saydığı "İlm-i Mevhibeyi",³²² de esas alır.

Hacı Bektaş rivayetle Kur'an ayetlerini yorumladığı gibi çeşitli akli istidlallerle dirayet yöntemini de kullanmıştır. Bazen ayetlere luğavi (dilsel) açıklamalar getirmiş, bazen zahiri (lafza uygun) anlam vermiş, bazen umum ifade eden ayeti tahsis etmiş, bazen şiirlerle ayetlerin anlamına ışık tutmuş, bazen müteşabih ayetleri te'vil ve tefsir etmiş, bazen tasavvufi tefsirin bir yöntemi olan hikâye ve latifelerle ayetlere yorum getirmiş, bazen de kelami ve itikadi konularla ilgili ayetleri izahta fakihlerin, filozofların ve kelimcilerin görüşlerine yer vermiştir.

³¹⁷ Ayhan Aydın, U.B.V.A.S. , -I- , "Müzakere" Tübitak, 1. Bsk. İsparta-2005, s. 419.

³¹⁸ ez-Zehebi, a.g.e. , I, s. 61-62.

³¹⁹ Cerrahoğlu, a.g.e. , s. 230.

³²⁰ ez-Zehebi, a.g.e. , I, s. 255.

³²¹ Demirci, a.g.e. , s. 160.

³²² es-Suyuti, a.g.e. , II, s. 463.

Bütün bunlarla birlikte onun en büyük özelliği ayetlere verdiği manayı somut nesnel âlemdeki unsurlara kıyas ve teşbih ederek izaha çalışmasıdır. Bir başka ifadeyle dini kavram ve sembollerin küçük alem insanda dürüldüğünü sembolize eden antropomorfist³²³ bir yaklaşımla dini metinleri yorumlamıştır. Şimdi bunları görelim.

1) Luğavi (dilsel) Yorumlar

Kur'an yorumcusunun sahip olması gereken özelliklerden biri de Arap dilini ve bu dilin kaidelerini bilmesidir.³²⁴

Hacı Bektaş, ayetleri yorumlarken zaman zaman ibarede geçen bazı lafızlara lugat yönünden açıklamalar getirmiştir. Mesela, “Görmedin mi Allah nasıl bir misal getirdi: Güzel bir sözü, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca (benzetti).”³²⁵ ayetini dilsel yönden tahlil ederek “elif”in istifham, “darb” kavramının, beyan kılmak, “Kelime-i Tayyibe” nin iman getirmek, “Şecere-i Tayyibe” nin hurma ağacı ve “kef”in da teşbih için olduğunu belirtir. Hacı Bektaş “Kelime-i Tayyibe” nin “tevhid” olduğunu ve bu tevhidin hurma ağacına benzetildiğini ve bu tevhid ağacının kökünün de “ma’rifet” olduğunu belirtir. Ayette geçen “Kelime-i Tayyibe” es-Sülemi (ö. 412/1021) ve birçok tefsir de olduğu gibi³²⁶ Hacı Bektaşta da müminin kalbinde olan tevhid inancı şeklinde yorumlanmıştır.³²⁷ Görüldüğü gibi Hacı Bektaş, luğavi tahlille ayeti yorumlamıştır.

Yine “Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki ruh, Rabbimin emrindedir. Size

³²³ Antropomorfizm (Tatbikî te’viller): “Tasavvufî tefsirde Kur’an’ın âfakî manası insanın nefesine tatbik edilmiş, bu hususta mutasavvıfları en önemli dayanağı “Onlara ayetlerimizi âfakta ve kendi nefislerinde göstereceğiz” (Fussilet, 41/53) ayetidir. Onlara göre Kur’an’ın anlattığı hikayeler dünyada olmuştur. Fakat bir de bunların benzeri insan vücudunda olmaktadır. Çünkü Allah’ın ayetleri afakta cereyan ettiği gibi enfüste de cereyan etmektedir. Onun için insan vücudu, arza, ruhu semaya, kalbi dağa, cennete, kalpteki bilgiler cennet meyvelerine, kalbe gelen feyiz ve ilham gökten inen yağmura, ilham sonunda bilgilerin meydana gelmesi, yağmurun yağmasıyla arzın yeşermesine, nefis karaya kalp denize benzetilmiştir. (Süleyman Ateş, İşârî Tefsir Ekolü, Yeni Ufuk Nşr. 2. Bsk. İst. 1998, s. 309). Hacı Bektaş da diğer mutasavvıflarda olduğu gibi antropomorfist bir yorum geleneğine sahiptir. Örneğin, (Fussilet, 41/539), ayetini iktibas ederek Yunus kıssasında geçen Yunus’u “ruha”, balığı, “vücuda” denizi de “eşyaya” benzetmekle antropomorfist yaklaşımını ortaya koymuştur. (Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 35)

³²⁴ es-Suyuti, a.g.e. , II, s.452

³²⁵ İbrahim, 14/24.

³²⁶ es-Sülemi, a.g.e. , I, s. 344.

³²⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 93.

nacak az bir bilgi verilmiştir”³²⁸ ayetini yorumlarken ayette geçen “min emri Rabbi” ifadesindeki “min” in, “min-i ba’ziyye” olduğunu belirtir.³²⁹ Yani kısımlık ifade eder. Allah’ın yaptığı veya yaratmış olduğu birçok şeyden biridir, manasını ifade eder.

Hacı Bektaş ayetleri lügat, nahiv ve sarf yönünden tahlil etmekle birlikte bazen de ayette geçen “garib” kavramları anlam yönünden tahlil etmiştir. Mesela, Hz. Âdem’in (a.s) yaratılışı ile ilgili ayetleri analiz ederken “Andolsun biz insanı çamurdan (süzülüp çıkarılmış) bir özden yarattık.”³³⁰ “ ayetinde geçen “sülale” kavramını “Bir nesneyi sıkıp sırnağından çıkarmak” şeklinde anlamlandırmıştır.³³¹ Benzer şekilde aynı surenin “Sonra onu sağlam bir karargâhta nutfeye haline getirdik, sonra nutfeyi alaka (aşılınmış yumurta) yaptık”³³² “ ayetlerinde geçen “nutfeye” kavramını, “er suyu” ve insan suresinde “Gerçek şu ki biz insanı katışık bir nutfeden (erkek ve kadının dölünden) yarattık.”³³³ ayetinde geçen “emşac” kavramını da “avrat suyu” olarak ifade etmiştir.³³⁴

2) Lafzı, Manaya Delaleti Açısından Yorumlama

Hacı Bektaş, ayetleri dilsel açıdan analiz ettiği gibi mantukun manaya (mefhum) delaleti açısından da farklı yorum ve yaklaşımlarla da analiz etmiştir.³³⁵

Mesela, Hacı Bektaş, kişinin Allah’tan günahları için tövbe edip özür dilemesi gerektiğini “Ey iman edenler! Samimi bir tövbe ile Allah’a dönün...”³³⁶ ayeti ile Allah’ın, tövbe eden kişinin tövbesini kabul etmesini de “...sonra (eski hallerine) dönmeleri için Allah onların tövbesini kabul etti.” ayeti ile ifade etmiştir.³³⁷ Ayetlerin lafzına baktığımızda kulun, Allah’a tövbesinin “tabe ila” kalıbıyla, Allah’ın, kulun tövbesini kabul etmesinin de “tabe ala” kalıbıyla kullanıldığını görüyoruz. Hacı Bektaş’ın da fiillerin harfi cerlerle (edatlar) kullanımından ortaya çıkan bu anlam

³²⁸ İsra, 17/85.

³²⁹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 37.

³³⁰ Mü’minun, 23/12.

³³¹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 87.

³³² Mü’minun, 23/12-13.

³³³ İnsan, 75/2.

³³⁴ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 98.

³³⁵ Mantuk, kunuşma sırasında cümleden anlaşılman mana, Mefhum ise, telaffuz durumu olmadan kelimeden anlaşılman manadır. Bkz. es-Suyuti, a.g.e. , I, s. 85.

³³⁶ Tahrim, 66/2.

³³⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 23.

esprisini yakalamış olması onun ne derece vahiy diline vakıf olduğunu ortaya koyar.

Hacı Bektaş, bazen de ayetleri manaya delaleti yönünden tefsir etmiştir. Mesela, “ (Resulüm) Deki: Eğer habibim Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın”³³⁸ ayetini şöyle izah etmiştir; “Yani ey dostluktan peygamberlerin evlatları olmaktan dem vuran ey Yahudi ve Nasaralar, (Hıristiyan) bana tabi olun, gönül gözünüzü açın, yüreğinizi sade ve temiz tutun.”³³⁹ -şeklinde yorumlamıştır. Bu yorumun yanında Allah’tan başka her şeyle ilişkiyi kesip şeriata uymak ve et-Tüsteri’den (ö. 293/905), naklen Hz. Peygamber’in sünnetine uymak ve yine el-Vasiti’den naklen Allah uğrunda ve O’nun yolunda çaba gösterme şeklinde çok yönlü izahlarda bulunmuştur.³⁴⁰

Hacı Bektaş’ın ayete ilişkin getirmiş olduğu bu yorumlara baktığımız da benzeri izahların zaman zaman kendilerinden alıntı yapmış olduğu es-Sülemi ve el-Kuşeyri gibi ünlü mistik Kur’an yorumcularında da olduğunu görüyoruz. Mesela, es-Sülemi’nin tefsirinde bu ayet Sehl b Abdullh et-Tüsteri’den kişinin, Hz. Peygamber’e, onun sünnetine ve onun yoluna söz, fiil, hal ve hareketlerinde uyması şeklinde yorumlanmıştır. Yine aynı tefsirde Vasiti’den, kişinin Allah’a olan sevgisinin sahih olabilmesi için gönlünde ve zihninde dünyalıklardan bir hatıranın olmaması, kişinin sevgiliyi müşahedeye dalmaktan ve onda yok (fena) olmaktan her şeyi unutması şeklinde izah edilmiştir.³⁴¹ Benzer bir biçimde el-Kuşeyri’de de bu ayet, Allah’a ve Hz. Peygamber’e uymak ve bunlara olan sevgi ve bağlılığı azaltacak olan şeylerden yüz çevirmek şeklinde çeşitli nakillerle yorumlanmıştır.³⁴²

Ayetin Yahudi ve Hıristiyanlarla ilişkilendirilmesine gelince, bazı tefsir kitaplarında da Allah’ın dinine ve Hz. Peygamber’in sünnetine uymadıkları halde biz Allah’ın oğulları ve sevgilileriyiz diyen Ehl-i Kitap hakkında nazil olduğu

³³⁸ Ali-İmran, 3/31.

³³⁹ Ayetin muhataplarının Yahudi ve Hıristiyanlar olduğu düşüncesi (İstanbul Belediyesi Kütüphanesindeki 21 b nüshasında vardır. Asıl İran nüshasında yoktur. (Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 63)

³⁴⁰ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 63.

³⁴¹ es- Sülemi, a.g.e. , I, s. 96-97.

³⁴² el-Kuşeyri, a.g.e. , I, s. 143.

belirtilir.³⁴³ Görüldüğü gibi Hacı Bektaş'taki bu yorumlar es-Sülemi, el-Kuşeyri ve diğer bazı tefsir kitaplarında da vardır.

Hacı Bektaş'ın ayete ilişkin getirmiş olduğu yorumların benzerinin bu tür tefsir kitaplarında olması onun fikri kaynaklarını ortaya koyduğu gibi tarihsel ve bilimsel kişiliğini de ortaya koyar. Sonraki dönemlerde üretilen “Şeyhlikten ve müritlikten fariğ meczup budala bir aziz”³⁴⁴ yerine köklü İslami gelenek ve kaynaklara vakıf müfessir, mütefekkir ve mutasavvıf bir zat olduğunu ortaya koyar.

Yine “Sizi ondan (topraktan) yarattık; yine sizi oraya döndüreceğiz ve bir kez daha sizi ondan çıkaracağız.”³⁴⁵ ayetini yorumlarken her şeyin aslına döneceğini, dolayısıyla insanın da aslının topraktan yaratıldığını tekrar ona döneceğini ardından diriltilip tekrar topraktan çıkartılacağını belirtir. Ancak ona göre insanın fiziksel yapısı Anasırı Erbaa'dan (toprak, su, yel (hava) ve od (ateş)) yaratıldığı için tekrar insan toprağa döndüğünde fiziksel mayasında hangi unsur ağır basıyorsa ona döneceğini ortaya koyar. Hacı Bektaş, insanın, maddesel yapısıyla bu dört unsura dönüştürüleceğini ifade ederken, ruhi yapısı ve amelleriyle de kopup geldiği asla, Allah'a ve ahirete döneceğini belirtir.³⁴⁶

Görüldüğü gibi Hacı Bektaş ayetin biçimsel yapısına uygun yorumun yanında insanın biyolojik yapısının topraktaki belli elementlerden meydana geldiğini belirtmekle de dirayet açısından ayeti tefsir etmiştir.

Aynı şekilde Hacı Bektaş “Biz hakikaten insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık. Onları çeşitli nakil vasıtaları ile karada ve denizde taşıdık; kendilerine güzel güzel rızıklar verdik; yine onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün cidden üstün kıldık.”³⁴⁷ ayetini izah ederken “Pes sizleri sevdiğim için bunca türlü kerametler (nimetler) verdim, pes imdi Ey Azizler ! Çalab Tanrı dünyada her ne kim yarattıysa sizlere verdi ve hem kendini dahi sizlere verdi” dedikten sonra Allah'ın gökleri örtü, yeri döşek, ay ve güneşi çırak, yemişi nimet, hayvanları binek, melekleri, hurileri, Kiramen Katibin'i (yazıcı melekler) Ka'be'yi, Kur'an'ı ve benzeri her şeyi insana

³⁴³ İbn Kesir, Tefsir, I, s. 359; Kurtubi, a.g.e. , VII, (7-8 bir), s. 60; En-Nesefi, Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil, Daru İbn Kesir, Beyrut, 1999, c. I, s. 249.

³⁴⁴ Aşıkpaşazade, a.g.e. , s. 222.

³⁴⁵ Taha, 20/15.

³⁴⁶ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 11-12.

³⁴⁷ İsrâ, 17/70.

hizmet için var kıldığını belirtir. Ve bunu da şu ifadeyle “Bunca türlü nesnelere sizin için arşta kıldım. Arştan tehte’s-Sera’ya değin her ne kim var ise sizlere bildirdim (sizlerin hizmetine verdim).³⁴⁸ şeklinde dile getirmiştir. Hacı Bektaş’ın ayete ilişkin yapmış olduğu bu yorumun bir benzeri el-Vasiti’den yapılan şu nakille “Biz adem oğullarını kainatı, ve içindekileri hizmetlerine vermekle üstün kıldık” es-Sülemi’nin tefsirinde de yer almaktadır.³⁴⁹

3) Bazı Mantıksal Çıkarımlarla Ayetleri Yorumlama

Hacı Bektaş çeşitli mantıksal çıkarımlarla da ayetleri tefsir etmiştir Tarikatının teorik ahlaki ilkelerini sistemleştirirken referansı Kur’an’ın biçimsel ifadeleri olmuştur. Mesela, tarikatın yedinci makamı “ümit var olmak” dedikten sonra bu ilkeyi “De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir.”³⁵⁰ ayeti ile delillendirir. Hacı Bektaş’ın delillendirme biçimine baktığımız da lafızda geçen “ümitsiz olmayın” ifadesinin mefhumu muhalifinden “ümitvar olmak” manasını çıkarıp, bunu tarikatın bir ilkesi haline getirdiğini görüyoruz.

Yine “Biz buna güç yetirmiştir. Ve bizim gücümüz ne büyüktür.”³⁵¹ ayetinin lafzi ifadesinden hareketle Allah’ın her şeye kadir olduğunu, dolayısıyla da O’nun kadirliğinin gereği de evrende hiçbir şeyin eksik yaratılmadığı düşüncesini ortaya koyar.. Bunu da “Dünyada bir nesne eksik yaratsam kadirliğim tamam olmazdı” şeklinde ki ifadesiyle dile getirmiştir. Aynı şekilde “Dünya yurdunun sonu (cennet) ne güzeldir! (derler).”³⁵² ayette geçen cennetin güzelliğinin, tam ve mükemmellikte olduğunu, dolayısıyla da bunun mantıksal sonucunun da cennette hiçbir nimetin eksik bırakılmadığı düşüncesiyle ortaya koyar.³⁵³

Hacı Bektaş, bazen de ayetlerdeki manayı maddi âlemdeki nesnelere kıyas ve benzetme ile izah etmiştir. Mesela, “Rabbinin huzurunda durmaktan korkan

³⁴⁸ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 80.

³⁴⁹ es-Sülemi, a.g.e. , I, s. 391.

³⁵⁰ Zümer, 39/53.

³⁵¹ Mürselat, 77/23.

³⁵² Ra’d, 13/24.

³⁵³ Hacı Bektaş Veli, Makalat s. 25.

kimselere iki cennet vardır.”³⁵⁴ ayetinden hareketle iki cennetten maksadın “Din ve iman bostanı” olduğunu, ve Allah’ın, bu iki (din ve iman) bostanını, “... fakat Allah size imanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize sindirmiştir. Küfrü, fıska ve isyanı da size çirkin göstermiştir. İşte doğru yolda olanlar bunlardır.”³⁵⁵ ayette dile getirildiği gibi marifet suyu ile gönül gözünden insanın kalbine akıttığını belirtir. Hacı Bektaş, bir önceki ayette dile getirildiğini ifade ettiği, insanı manevi yönden dirilten din, iman ve marifeti, şu ayette “Görmedin mi, Allah, gökten yağmur indirdi de bu sayede yeryüzü yeşeriyor. Gerçekten Allah çok lütufkârdır, (her şeyden) haberdardır.”³⁵⁶ şeklinde dile getirilen, semadan indirilip de yeryüzünü yeşerten suya benzetir. Nasıl ki insan su ile bahçesinin bakımını yapıyor, yemyeşil hale getiriyor ve bahçesindeki zararlı otları temizliyorsa Allah’ın da, rahmet ve inayetiyle insanın gönül bostanında tevhid ağacını diktiğini, hakikat yemişini bitirdiğini, ma’rifet suyu ile de gönül bostanını suvardığını ve düşmanlık, kin gibi yabancı ot ve dikenlerden bu iman ve din bostanını arıttığını ifade eder.³⁵⁷

Görüldüğü gibi Hacı Bektaş iman ve tevhit ile ilgili olan bir ayeti tabiatla ilgili olan ayetlerdeki unsurlara benzetme yaparak izah etmektedir. Bu da nesnel alemdeki bir unsurun manevi bir sembolünün insanda varolduğu şeklinde tasavvufi düşüncede yaygın olan antropomorfist yorum geleneğinin bir uzantısıdır.

Hac ve Hucurat surelerindeki bu iki ayetle ilgili Hacı Bektaş’ın benzeri ifade ve kavramları el- Kuşeyri’nin tefsirinde de geçmektedir.³⁵⁸

4) Umum ve Husus Yönünden Ayetleri Yorumlama

Kur’an ayetlerini farklı yorumlama nedenlerinden biri de her umum ifade eden kelime veya ayetin muhakkak bir tahsis yönünün olduğu düşüncesi³⁵⁹, dolayısıyla da umum ifade eden ayetleri kapsam alanında bulunan manalardan birine hamletmek suretiyle tefsir etmektir. Selefin tefsirde aynı ayete ilişkin farklı yorumlar

³⁵⁴ Rahman, 55/46.

³⁵⁵ Hucurat, 49/7.

³⁵⁶ Hac, 22/63.

³⁵⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 42-43.

³⁵⁸ el-Kuşeyri, a.g.e. , II, s. 329 ve III, s. 220.

³⁵⁹ es-Suyuti, a.g.e. , II, s. 42

ortaya koymalarının nedenlerinden biri de budur.³⁶⁰

Hacı Bektaş da ayetleri yorumlarken bazen Allah'ın, lafızdan muradın ne olduğunu açıkça belirtmeyip, umumi olarak zikrettiği ayetleri örnekleme yoluyla tefsir ve tahsis etmiştir. Lâfzen umum ifade eden ayetleri tahsis ve tayin ederken de Hz. Peygamber'in hadisi, bazen de mensup olduğu tasavvufi düşünsel ekolün ilkelerini malzeme olarak kullanmıştır.

Mesela, "...O halde kim tağutu reddedip Allah'a inanırsa, kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır."³⁶¹ ayeti kerimeyi yorumlarken, ayette geçen "sağlam kulpu" Hz. Peygamber'in de "Ben size kıymetli iki şey bırakıyorum; biri Allah'ın kitabı (Kur'an) diğeri ise Ehl-i Beyt'im"³⁶² hadisiyle umum ifade eden lafzı, Kur'an, nübüvvet (Sünnet) ve velayet ile (Ehl-i Beyt) kayıt altına almıştır.³⁶³

Hacı Bektaşta "El-urvetu'l-Vüska" nın (sağlam kulp) "Sünnet" şeklinde yorumlanması, benzeri işari yorumcular es-Sülemi ve el-Kuşeyri'de de vardır. Es-Sülemi, "El-urvetu'l-Vuska" yı, bir görüşe göre "Hz. Muhammed" bir görüşe göre de "Sünnet"³⁶⁴ şeklinde yorumlarken el-Kuşeyri de "Hz. Muhammed'in yolu"³⁶⁵ diye yorumlamıştır.

Yine Hacı Bektaş, " (iblis) dedi ki: Rabbim! Beni azdırmama karşılık ben de yeryüzünde onlara (günahları) söyleyeceğim ve onların hepsini mutlaka azdıracam! Ancak onlardan ihlâslı kulların müstesna"³⁶⁶ ayetlerini yorumlarken şeytanın bütün insanların yolunu kesip, onları doğru yoldan saptırdığını ancak evliyayı doğru yoldan alıkoyamadığını belirtir. Dolayısıyla da o, bir velinin gölgesine sığınacak her hangi bir kişiye şeytanın musallat olamayacağını ifade eder.³⁶⁷

Aynı şekilde tarikatın ilkelerinden bahsederken tarikatın ikinci ilkesinin "mürid olmak" olduğunu ifade ettikten sonra, bu ilkeyi de "Eğer bilmiyorsanız,

³⁶⁰ İbn Teymiye, a.g.e. , s. 33.

³⁶¹ Bakara, 2/256.

³⁶² Bu hadis Farsça nushada "Ehl-i Beyt" değil de "Sünnet" olarak geçmektedir. Büyük olasılıkla metnin bağlamından hareketle Ehl-i Beyt diye tercüme edilmiştir.

³⁶³ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye s. 39.

³⁶⁴ es-Sülemi, a.g.e. , I, s.77.

³⁶⁵ el-Kuşeyri, a.g.e. , I, s. 119.

³⁶⁶ Hicr, 15/40-41 ve Sa'd, 38/83.

³⁶⁷ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 76.

bilenlere sorun”³⁶⁸ ayeti ile istidlal eder. Dolayısıyla manaya delaleti bakımından umum ifade eden “ehl-i zikri” yani kendilerine sorulanları “pir” ile bilgisiz olup da sorup danışanları da “mürid” ile tahsis etmiştir.”³⁶⁹

Görüldüğü gibi Hacı Bektaş, Umum ifade eden “sağlam bir kulpa sarılmayı” Kur’an, Sünnet ve ehl-i Beyt ile kayıtlamış “Ancak senin samimi kulların hariç” umum ifade eden lafzı “evliya” ile, “Eğer bilmiyorsanız bilenlere sorun” ayetini de el-Kuşeyri, fakihler ve arifler (evliyalar) şeklinde tefsir ettiği gibi³⁷⁰ Hacı Bektaş da pir ve mürid ile tayin ve tahsis etmiştir. Dolayısıyla bu yorum, tasavvufi düşüncede nübüvvet ve nebînin manevi varisleri olarak düşünülen velâyet makamının ve velînin, seyr-u suluk yolundaki müridi insanı kamil noktasına ulaştırmada vazgeçilmez olduğunun Hacı Bektaşta Kur’anî yorum temelini oluşturur. Bundan da öte Alevî-Bektaşî geleneğinde Dede-Talib ilişkisinin manevi ve fikri temellerini de ortaya koymaktadır.

Hacı Bektaş, bazen de umum ifade eden ayetleri hadislerle ta’yin ve tahsis etmiştir. Mesela “...Bilmediklerinizi size öğreten bir Resul gönderdik”³⁷¹ ayetini, Hz. Peygamber’in “İlim üçtür; birincisi; açık ayetler (ayatun muhkematun) ikincisi; sabit farz ve kaim sünnettir. Bunların dışındakiler fazilettir.”³⁷² hadisi ile ayette geçen “Size bilmediğiniz şeyleri öğretir” ifadesinde bu bilinmeyen şeylerin ve Hz. Peygamber’in öğrettiği ilimlerin ne olduğunu ortaya koymuştur.

Hacı Bektaş, bazen de hususi bir uygulamayı ifade eden ayeti umumileştirmiştir. Mesela, Hacı Bektaş tarikatın üçüncü makamından bahsederken bu makamın “saç kesmek” ve “libas giymek” olduğunu belirtir. Tarikatın bu ilkesini

³⁶⁸ Nahl, 16/43.

³⁶⁹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 25.

³⁷⁰ el-Kuşeyri, a.g.e. , II, s. 158.

³⁷¹ Bakara, 2/151.

³⁷² Kaynaklarda hadis olarak bulunamamıştır, dense de (Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 60, , dipnot, 20), biz bu hadisi tahkik ettik. Bkz. Ebu Şuc’a Sireveyh b. Şhredar b. Şireveyh ed-Deylemi (ö. 509/1115), el-Firdevs bi Me’sur el-Hitab; el-Firdevsü’l-Ahbar, (Tah. Said b. Besyuni Zaglu), Daru’l-Kütübi’l-İlmiyyi, Beyrut, 1986, c. III, s. 70. Ayrıca bu hadis değişik bir ifadeyle “İlim üçtür; Kitap (Kur’an), uygulamada olan sünnet ve bilmiyorum demek” Ebu Talib el- Mekki, Kutü’l-Kulüb, Kalplerin Azığı, (Çev. Muharrem Tan), İz Yn. İst. 1999, c. II, s. 121; Suyutî, el-Câmius-Sağîr, Muhtasarı Tercüme ve Şerhi, (Haz. İsmail Mutlu -Şaban Düğen-Abdulaziz Hatib), Yeni Asya İst. 1996, c. III, s. 192 (h. no: 5710) yer almaktadır.

de Hacda ihramdan çıkmadan önce saç kesmeyi ifade eden "...Allah dilerse siz güven içinde başlarınızı tıraş etmiş ve kısaltmış olarak, korkmadan mescidi harama gireceksiniz.³⁷³" ayetine, libas giymeyi de "İnsan elbiseleri ile dir."³⁷⁴ kudsî hadisine dayandırmaktadır.³⁷⁵ Görüldüğü gibi Hacı Bektaş sadece Hac ve Umre ibadetini yapan kişilere özgü olan "saç kesme" işlemini ayeti genelleştirerek tarikatın temel ilkelerinden biri haline getirmiştir. Burada da hususî bir uygulamayı umumileştirip kendi tarikatının bir kuralı haline getirmiştir.

Kısaca Hacı Bektaş, umum ifade eden ayetleri kendi mensubu olduğu tasavvufî düşüncelerle tahsis ve tayin etmiştir. Bu tür bir yorumlama tarzı türedi bir yorumlama değildir. Aksine İslam tefsir geleneğinin tümelden (külden) tikele (cüz'e) uzanan temel yorumlama biçimlerinin bir uzantısıdır. Bu nedendir ki aynı ayete ilişkin Hacı Bektaş'ın yapmış olduğu yorumların aynısı veya bir benzerini, es-Sülemi ve el-Kuşeyri gibi kadim mutasavvıf müfessirlerde de görüyoruz. Aynı şekilde Hacı Bektaş'ın ayetlere getirmiş olduğu yorumların es-Sülemi ve el-Kuşeyri'de de görülmesi onun düşünsel ve bilimsel kaynaklarını da ortaya koyar.

5) Kelamî Konularla İlgili Ayetlere Yaklaşımı

a) Rü'yetü'llah (Allah'ı görme) Meselesi

Allah'ı görme meselesi ilk asırdan beri İslam bilginlerinin üzerinde düşünüp ihtilaf ettikleri temel kelamî problemlerden biridir. Çeşitli itikadî mezhepler bu hususta farklı görüşler işleri sürmüşlerdir. Genel olarak Ehl-i Sünnet bilginleri Allah'ın ahirette cemalinin müminler tarafından görüleceğini kabul etmekle birlikte bu dünyada görülemeyeceğini, Mutezile ise Allah'ın ne bu dünya da ne de ahirette görülemeyeceğini ileri sürmüştür.³⁷⁶

Mutasavvıflara gelince insan, Allah'ı bu dünyada göremez ama varlığını Allah'ın varlığında yitirir, ilk ilahî varlığına dönerse o zaman Allah'ı görür ki o takdirde de görenle görülen bir olduğu için gören kalmaz. Yani insan Tanrı varlığına geçtiğinden (Fenafillâh), Tanrı'yı yine Tanrı görmüş olur. Tanrı'yı Tanrı'dan başkası

³⁷³ Fetih, 48/27

³⁷⁴ Muhtemelen bu şekliyle hadis değildir, anlam olarak nakildir. Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 25-26, dibnot, 17.

³⁷⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 25-26

³⁷⁶ Bekir Topaloğlu, Kelam ilmi Giriş, Damla Yn, 5. Bsk. İst. 1996, s. 111,175.

görmüş olamaz.³⁷⁷ Tanrı ehli, kalple görmeyi ahirette gözle görmek gibi olduğunu ileri sürer.

Tasavvufi ekol temsilcilerinden biri olan Hacı Bektaş da dünya gözüyle Allah'ın ahirette görüleceğinin yanı sıra, kalp ve gönül gözüyle de bu dünya da görüleceğini ifade eder. Hacı Bektaş'a göre Âdem, cennetten yeryüzüne indirilmekle cennette gördüğü cemalullah'tan mahrum kalmıştır. Bu ayrılık mahrumiyetinden dolayı ağlayıp sızlayan Âdem'e³⁷⁸ Allah "Ya Âdem bizim yüzümüzü görmeye susayanlar adımızla alışkanlık haline girerler. Ben de onlar için perdeyi kaldırıp yüzümü gösteririm" demiştir. Allah'ın Rahman ve Rahim ismini, diline, sevgisini gönlüne, kulluğunu tenine, iş eyleyenlere cennette kuşku ve hüznün olmayacağı, huri köşklerini yurt edineceklerini, bundan daha güzelini, Allah'ın cemalini seyredeceklerini belirtir. Ve bunu da Ehl-i Sünnet İslam bilginlerinin Allah'ın görüleceği hususunda temel delil kabul ettikleri "Yüzler vardır ki o gün, ıslıl ıslıl parıldayacaktır. Rablerine bakacaklardır (O'nu göreceklerdir)." ayetiyle delillendirmiştir.³⁷⁹

Yine Hacı Bektaş'a "Tanrının yüzü ve cemali neyle ve nasıl görülmesi olanaklıdır" sorusu üzerine "Doğruluktan ayrılmamak (sıdk), gösterişten uzak kulluk (ihlâs), ve Tanrı'nın hoşnutluğunu dileme (talep) aynasında"³⁸⁰ dedikten sonra Kıyamet suresinde ifade edilen İnsanın, ahirette Tanrı'nın cemalini göreceği yaygın İslami bakış çizgisini devam ettirdiğini görüyoruz. Ancak Alevi - Bektaşî tasavvuf felsefesinde, Ehl-i Sünnet ve Mutezile'nin dünya (beden) gözüyle insan ile Allah arasına çektikleri engel perdesi, Alevi Bektaşî düşüncesinde gönül gözü / kalp gözü fikriyle aşılmıştır. Kelamda özellikle de Mutezile ve kısmen de Ehl-i sünnetin dünyada Tanrı ile insan arasına çektikleri tenzih perdesi Hacı Bektaş da kalkıyor. Hacı Bektaş "Tanrıyı uykumda gördüm, sana varan yol hangisidir? dedim; buyurdu;

³⁷⁷ Ateş, a.g.e. , s. 294

³⁷⁸ Hz. Âdem'in yeryüzüne indirilmesi neticesinde Allah'ın cemalinden ayrılık hasretinin vermiş olduğu hüzünden dolayı yeryüzünde çektiği hasret ızdırabını ifade eden bu anlamda bir hadis; "Cenâbı-ı Hak Hz. Âdem'i yeryüzüne indirdiği zaman elem ve kederin etkisiyle üçyüz sene ağladı" (Ömer Ziyâuddin Dağistânî (öl. 1921), Tasavvuf ve Tarikatlerle İlgili Fetvalar, (Terc. İ. Gündüz- Y. Çiçek), Ankara, Seha Nşr. İst. 1986, s. 95.

³⁷⁹ Hacı Bektaş Veli, Besmele Tefsiri, s. 35-36

³⁸⁰ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 36.

kendinden geçince (Fena fi'llah) varırsın"³⁸¹ ifadeleriyle Ru'yetin hangi durumda gerçekleşeceğini ortaya koymanın yanında ibadet, riyazet, ihlas ile fiziki alemden soyutlanan ve maddenin esaretinden kurtulup fena fillahta yok olan insanın, gönül gözüyle bu dünyada Allah'ı görüp idrak edeceğini de ifade etmiş bulunmaktadır.³⁸² Zaten Alevi-Bektaşî tasavvufî düşüncede Allah ile insan arasında perde yoktur. Allah'ın evi insanın gönlüdür. İnsan ile Allah arasında bir engel varsa o da kişinin kendi benliği (egosu) dir. İnsan ile Allah arasındaki bu sıcak diyalog ve daimi birliktelikten dolayıdır ki Allah ile insan arasında bir engel düşünülmemiştir.

b) Bazı Müteşabih Ayetlere Yaklaşımı

Kur'an'ın herkes tarafından kolaylıkla anlaşılabilen, harici bir tefsire ihtiyaç duymayan ve tek manası olan ayetleri "muhkem", kolaylıkla anlaşılabilen birçok manaya ihtimali olup, bu manalardan birini ta'yin edebilmek için harici bir delile ihtiyacı olan ayetler de "müteşabih"tir.³⁸³

c) Allah'ın Zat ve Sıfatlarıyla İlgili Ayetlere Yaklaşımı

Hacı Bektaş da bazı müteşabih ayetleri, özellikle de Allah'ın sıfat ve halleriyle ilgili ayetleri te'vil ve tefsir etmekten geri kalmamıştır. Mesela, Hacı Bektaş, insanın ve Tanrı'nın bilinmesinden bahsederken O'nu bilmenin yolunun insandan geçtiğini söyler. Ancak bu bilme olayı O'nun varlığını bilme, kavrama yönündendir yoksa keyfiyet açısından değildir. Allah'ın varlığının bilineceğini ancak niteliğinin bilinmeyeceğini de şu ayetle ifade eder; "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur O işitendir, görendir."³⁸⁴ Dolayısıyla "Leyse ke'mislihi şey'ün" ifadesini O'nun varlık yönünden

³⁸¹ Hacı Bektaş'ın gece uykuda Allah'ı görme şeklinde ortaya çıkan bu manevi tecrübe hali, tasavvufî literatürdeki hadislerde de yer almaktadır. Hz. Peygamber'in "Uyuklamaya başlamıştım ve uyku bastırılmıştı ki Rabbimi en güzel surette gördüm". Tirmizi, 43/Tefsir, 39 (II, 827, h. no: 3542); Değişik lafızlarla rivayeti için bkz. Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmed b. Hanbel, Müsned, (Tah. Muhammed Derviş), I. Bsk. Daru'l-Fikr, 1991, c. VIII, s. 243 (h. no. 22086 ve 21471); ve yine "Rabbim bana bu gece en güzel şekilde geldi." hadisi; Tirmizi, 437Tefsir, 39 (II, 827, h. no: 3541); Ebû Dâvud, 35/sunnet, 20 (V, 239-240, h. no:4695); Ebû Hâtîm el-Bustî İbn Hibbân, (ö.354/965), Kitabu'l - Mecruhîn, (Tah: Mahmud İbrahim Zâyed,), Daru'l-Vahy, 1. Bsk. Haleb, 1976/1396, c. III, 134-135; Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemi, İbn Huzeyme (ö.313/923), Kitabu't-Tevhîd ve İsbâtu Sıfâtî'r-Rabbi Azze ve Celle (Tah: Abdulazîz b. İbrahim eş-Şehvân), Daru'r-Reşid, Riyad, 1993, c. I, 172 vd. 230.

³⁸² Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 46.

³⁸³ Cerrahoğlu, a.g.e. , s. 128; Ayrıca bkz. es-Suyuti, a.g.e. , II, s. 1

³⁸⁴ Şura, 42/11.

hiçbir nesneye benzemediği, keyfiyeti açısından da bilinemeyeceğini ifade etmiş görülmektedir.³⁸⁵

Aynı şekilde Hacı Bektaş “Sana ruh hakkında soru sorarlar. Dek ki Ruh, rabbimin emrindedir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir”³⁸⁶ ayetinden hareketle “Pes can dahi böyledir”³⁸⁷ ifadesiyle ruhun da tıpkı Tanrı gibi latif bir varlık olduğu ve keyfiyetinin bilinemeyeceğini ortaya koyar. Dolayısıyla Tanrı ve ruhun keyfiyetini bilmek ona göre müteşabihtir. Es-Sülemi’de de İbn Ata’dan Allah’ın , ruhu ve kendi sıfatlarını gizlediğinin ve çeşitli mutasavvıflar tarafından onun latif bir cisim olduğunun ifade edilmesi³⁸⁸ ve hiçbir kimsenin onu gözüyle göremeyeceğinin belirtilmesi,³⁸⁹ ruh hakkındaki geleneksel düşüncenin, Hacı Bektaşta devam ettiğinin bir göstergesidir.

Yine “O, göklerde ve yerde tek Allah’tır. Gizlinizi ve açığınızı bilir. (Hayır ve şerden) ne kazanacağınızı da bilir”³⁹⁰ ayetinde ifade edilen Allah’ın gökte ve yerde olmasını, Allah’ın ilim, irade gücü ile kulları kuşatması, kulun da kendi irade, ilim ve gücünden çıkarak teslim ve teskin makamına ulaşması şeklinde te’vil etmiştir.³⁹¹

Yine “Nerede olursanız olun O sizinle beraberdir. Allah yaptıklarınızı görür.”³⁹² ayetinde geçen Allah’ın insanla beraberliğini “Allah genelde ilmi ve kudretiyle özelde lütfu ve rahmetiyle sizinledir. Yani nerede olursanız olun Allah’ın ilmi ve kudreti sizden ayrılmaz.”³⁹³ şeklinde te’vil etmiştir.

Aynı şekilde “Allah’ın eli onları elinin üzerindedir.”³⁹⁴ ayetinde geçen Allah’ın eli lafzını “Allah’ın eli, peygamberlerden daha üstedir. Burada el üstünlük anlamındadır. Filan kimsenin elleri üstün dendiği zaman bu onun gücünün üstünlüğünü göstermektedir.”³⁹⁵ ifadelerinde olduğu gibi Allah’ın gücü şeklinde

³⁸⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 82-83.

³⁸⁶ İsra, 17/85.

³⁸⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 82-83.

³⁸⁸ es-Sülemi, a.g.e. , I, s. 395-396.

³⁸⁹ el-Kuşeyri, a.g.e. , II, s. 202.

³⁹⁰ En’am, 6/3.

³⁹¹ Hacı Bektaş Veli, Makalat-1 Gaybiyye, s. 20.

³⁹² Hadid, 57/4.

³⁹³ Hacı Bektaş Veli, Makalat-1 Gaybiyye, s. 7.

³⁹⁴ Fetih, 48/10.

³⁹⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat-1 Gaybiyye, s. 34.

yorumlamıştır. Bu ayetle ilgili benzeri te'viller es-Sülemi ve el-Kuşeyri'de de vardır. Es-Sülemi, Allah'ın insanla olan beraberliğini, O'nun mucid ve mahfuz olması, her şeyin O'nunla kaim bulması ile te'vil ederken³⁹⁶ el-Kuşeyri de ilim ve kudret ile yorumlamıştır.³⁹⁷

Aynı şekilde “Göklerde ve yerde her ne varsa hepsi Allah'ındır. Ve Allah her şeyi kuşatmıştır.”³⁹⁸ ayetinde geçen yerde ve gökteki her şeyin Allahın olmasını, O'nun her şeyi kuşatması, O'nun evrende tecelli etmesi, evrenin de (mahlûkatın) Tanrı'yı müşahede etme (görme) alanı olduğu şeklinde yorumlamıştır. Dolayısıyla evren, insan ve yaratıkların Tanrı'yı müşahede ettiği ince bir dost (hicabu'r-Refik) perdesidir.³⁹⁹

Aynı şekilde Allah'ın ilk, son, açık (zahir) ve gizli (batın) olduğunu ifade eden, “O ilktir, sondur, zahirdir (açıktır), batındır (gizlidir). O, her şeyi bilendir”⁴⁰⁰ ayetini de şöyle yorumlamıştır; “Yani ilk benim ki seni yoktan ben yarattım, yine son benim ki senin dönüşün bana olacaktır, zahir benim ki senin yüzünü en güzel şekilde bezedim, batın da benim ki senin gönlüne hakikatlerin sırrını emanet bıraktım”.⁴⁰¹ Dolayısıyla Hacı Bektaş'a göre Allah'ın zahir ve batın oluşu, O'nun cemel aynası olan insanın hem dış ve hem de içyapısında tecelli etmiş olmasıyla izah edilmiştir. Ayete getirilen yorum, Bektaşiliğin tasavvufî temel ilkelerinden biri olan “Kendini bilen Rabbini bilir” düsturuyla da paralellik arz eder. Çünkü insan Tanrı'nın aynasıdır. Tanrı'yı tanımanın yolu bu aynayı okumaktan geçer.

Yine Hacı Bektaş, “Andolsun insanı biz yarattık ve nefsinin kendine fısıldadıklarını biz biliriz ve biz ona şah damarından daha yakınız”⁴⁰², “(o anda) biz ona sizden daha yakınız, ama göremezsiniz.”⁴⁰³, “Göklerde ve yerde olanları Allah'ın bildiğini görmüyor musun? Üç kişinin gizli konuştuğu yerde dördüncüsü mutlaka O'dur. Beş kişinin gizli konuştuğu yerde altıncısı mutlaka O'dur. Bunlardan az veya

³⁹⁶ es-Sülemi, a.g.e. , II, s. 307.

³⁹⁷ el-Kuşeyri, a.g.e. , III, s. 285.

³⁹⁸ Nisa, 4/126.

³⁹⁹ Hacı Bektaş-ı Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 10.

⁴⁰⁰ Hadid, 57/3.

⁴⁰¹ Hacı Bektaş-ı Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 2.

⁴⁰² Kaf, 50/16.

⁴⁰³ Vakia, 56/16.

çok olsunlar ve nerede bulunurlarsa bulunsunlar mutlaka O onlardır...’’⁴⁰⁴ ayetlerde geçen Tanrının, insana yakınlığını ve insanlar her nerede bulunurlarsa bulunsunlar onlarla birlikte oluşunu, insana, cisminde ve ruhundan (can), gözünün görmesinden, dilinin söylemesinden, kulağının işitmesinden, elinin tutmasından, ayağının yürümesinden, hatta insana kendinden daha yakın olmakla izah eder.⁴⁰⁵ Ancak Hacı Bektaş’taki Tanrı’nın insana yakınlığı, cismani bir yakınlık olmaktan ziyade, insanın her halini bilmesi, işitmesi, ona lütuf ve ihsanda bulunması, evreni ve insanı tedbir etmesi açısından bir yakınlıktır. Hacı Bektaş’ın faydalandığı kaynaklarından es-Sülemi ve el-Kuşeyri de bu ayetlerde geçen Allah’ın insana yakınlığını ve onunla beraberliğini, zat ve nefis yönünden değil de ilim, kudret, görmek, işitmek ve hükmetmek açısından ele almışlardır.⁴⁰⁶

Hacı Bektaş’ta ve daha sonraki Alevi-Bektaşî geleneğinde Tanrı ile insan arasındaki sıcak ve samimi diyalog, insanın Tanrı’nın nazargahı, kalbinin de O’nun evi (kâbesi) olması ve Hacı Bektaş’ın, bu ayetlerin tefsiri bağlamında “Beni arayan kendinde bulur.”⁴⁰⁷ ve “Kendini bilen hakkı bilir”, ifadeleri, temelde bu Kur’an ayetlerine dayanır. Dolayısıyla Alevi-Bektaşîlerde insanın gönlünün Allah’ın evi olması ve insanın saygınlığı bu Kur’anî gerçeğe yani “ Biz ona şah damarından daha yakınız” ilahi ifadesine dayanır.

d) İman ve Amel İlişkisi

Hacı Bektaş, her konu ve kavramda olduğu gibi bu konuda da ahlaki öğretisinin temelini Kur’an’a dayandırmaktadır. O Kur’an’ın ve İslam’ın Türkmen halk kitlelerine indirgenmiş bir özeti olan 4 kapı ve 40 makamında, dört kapının ilki olan şeriat kapısının ilk makamını, dinin temeli olan bu inanç esasına ayırmıştır. O şu ayetle “Peygamber Rabbi, tarafından kendisine indirilene iman etti, müminler de (iman etti). Her biri, Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine iman ettiler. Allah’ın peygamberlerinden hiç biri arasında ayırım yapmayız. İşittik itaat ettik. Ey Rabbimiz! Affına sığındık! Dönüş sanadır dediler.”⁴⁰⁸ formüle ettiği iman kavramını

⁴⁰⁴ Mucadele, 58/7.

⁴⁰⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 81.

⁴⁰⁶ es-Sülemi, a.g.e. , II, s. 314, el-Kuşeyri, a.g.e. , III, s. 227.

⁴⁰⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 81.

⁴⁰⁸ Metinde “Kavlühü Teala” ifadesinden sonra gelen “En tü’mine bi’l-lahi ve melaiketihi ve kütübihi ve rusulihî ve’l-yevmi’l-ahiri ve bi’l-kaderi hayrihi ve şerrihi mine’l-lahi teala” ibaresi bu şekliyle

izah ederken, imanın birincisi: Ten (dil) üzere ikincisi: Akıl ve gönül (kalp) üzere, Üçüncüsü: Ne dil ne de gönül üzere olmayan iman şeklindeki tasnifiyle, Hacı Bektaş, kalp ile iman etmemiş olanları “Mutlak kafir”, gönülden iman etmiş olanları “Gerçek mümin”, gönülden iman etmeyip dil ile ikrar edenleri de “Münafık” şeklinde üç guruba ayırarak bu üçüncü gurubun durumunu, Allah’ın şu ayetle ifade ettiğini belirtir: “Şüphe yok ki münafıklar cehennemden en alt katındadırlar...”⁴⁰⁹ Dolayısıyla o böyle bir iman tanımlamasıyla da iman bakımından insanları “Kafir” “Mümin” ve “Münafık” şeklinde üç kısma ayırmış gözükmektedir. Bu sınıflama Kur’an’ın yapmış olduğu iman sınıflamasıyla uygunluk arz etmenin yanında klasik usul kitaplarındaki iman tanımlama ve çeşitlemesiyle de aynıdır.⁴¹⁰

Hacı Bektaş, kelamın konusu olan imanın tanımlanması ve iman açısından insanların sınıflanmasını ele almanın yanında kelamın konusunun bir problemi olan “İmanın amelden bir cüz olup olmadığı” meselesini de ele almıştır. O Allah’ın şirk dışında bütün günahları affedeceğini ifade eden “Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; ondan başka günahları dilediği kimse için bağışlar. Kim Allah’a ortak koşarsa büsbütün sapmıştır.”⁴¹¹ bu ayetten hareketle “Taata, amel imandan ayırdır, ve iman taattir. Pes değme taat imana irmez ve hem küfür ma’siyettir amma değme ma’siyet küfre irmez”⁴¹² diyerek Kur’an’a muvafakat etmenin yanında bu konudaki İslam tarihindeki genel itikadi düşünce çizgisini de devam ettirmektedir. Her ne kadar bazı nüshalarda⁴¹³ amel imandan ayrı değil şeklinde istinsah edilmiş olsa da bu düşünce, bu ayetin bağlamına uygun düşmediği gibi kitaplarının genel düşünce yapısıyla da çelişir.

6) Hikâyelerle Ayetleri İzah

Tefsir geleneğinde hikâyelerle dini metinleri yorumlama veya onlara açıklık

ayet olmasa da bazı ifade farkları ile benzeri ayetler vardır. Biz sadece (Bakara, 2/285) ayetini buraya iktibas ettik.

⁴⁰⁹ Nisa, 4/145.

⁴¹⁰ Tasdik ve inkâr bakımından insanların Mümin, Munafık ve Kâfir şeklinde sınıflanmasıyla ilgili olarak bkz. Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, Kelâm, Tekin Kitabevi, 3. Bsk. Konya, 1996, s. 130-131.

⁴¹¹ Nisa, 4/48, 116.

⁴¹² Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 14-15.

⁴¹³ Süleymaniye ktp. 1500 numarada kayıtlı Laleli ve 16 numarada kayıtlı Uşşaki nüshalarında “İmandan ayrı değildir” şeklinde istinsah edilmiştir. Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 15, Tahkik no: 24,

kazandırma, pek yaygın olmasa da tasavvuf geleneğinde bu yöntem, dinsel metnin mesajını iletmede bir eğitim aracı olarak kullanılmıştır. Öyle ki tasavvufi eserlere baktığımızda dini nasslarla hikâyelerin iç içe girdiğini görürüz.

Hacı Bektaş da Anadolu’da İslam’la yeni tanışmış olan Türk boylarına, Kur’an’ın ve İslam’ın mesajını daha kolay ve net anlatmak için zaman zaman hikâye ve öğüt başlıkları adı altında bu tür bir yönteme başvurmuştur. O “Besmele tefsiri”nde “Bismi’l-lahi’r-Rahmani’r-Rahim”⁴¹⁴ ayetinin faziletini ve Allah’ın kuşatıcı af ve rahmetini anlatırken şu hikâyeyi nakleder: “Bir aziz derviş, dağlarda hemen her zaman riyazet (dünyadan geçmişlik) içinde yaşardı. Açlık duygusundan kurtulma dileğinde bulundu Tanrı’dan. Bir gün dağdan, kente indi. Gördü ki bir ulu dergâha, mavi sırçayla bezeli, perdeler asılmış. Derviş dergâhın görkemliliğini görüp kapıda durdu. Ve Tanrısal işaretler gördü.

Sarayın sahibi şöyle dedi: “Ey mübarek! Sen o garibe söyle. O da sabit’e (kalıcı olana) söylesin. Sabit de mukbil’e (talihliye) söylesin. Mukbil de riş’e (sakala) söylesin. Tanrı dinlesin.”

Derviş bu sözleri işitir işitmez yönünü Tanrı’ya döndürdü ve anladığı sırrı şöyle yorumladı: “Allah’ım! İsrail Mikail’e buyursun. Mikail, Cebrail’e söylesin, Cebrail Azrail’e söylesin. Azrail azap meleklerine buyursun. Bu lanetlinin canını alsınlar ve cehenneme atsınlar.”

Saray sahibi bu sözleri işitir itmez ona yarım arpa ekmeği verdi. Derviş ekmeği aldı. Bir demircinin yanına geldi ve ekmeği ona verdi, bir koca kazma yaptırıp geriye geldi. Sarayı yıkmaya başladı. Saray sahibi kazmaya yapıştı. Derviş şöyle dedi:

“Ya armağanını dergâhına layık kıl. Ya dergâhını armağanınla yaraşır kıl..”

Hacı Bektaş bu hikâyeyi anlattıktan sonra asıl vermek istediği mesaja gelerek şöyle diyor: “Ulu Allah, yüce Kitabına Rahman ve Rahim’i koydu. Elbette asilere armağanı, ulu dergâhına yaraşır niteliktedir. Kur’an ve dört kitap rahmetle bezenmiştir. Ahmet, mürsildir, (haber getiricidir) ama onun balçığı rahmetle yoğrulmuştur. Kur’an’ın nuru bir yandan, Yaratan’ın rahmet denizleri bir yandan dalgalanır. Bismi’l-lahi’r-Rahmani’r-Rahim’in nuru bir yandan, Ben’im nurum bir

⁴¹⁴ Fatiha, 1/1 ve Neml, 27/30.

yandan... Bunca nurlar arasında bir avuç günahlı asinin kara yüzleri nurlanıp yaptıkları kusurlar, iyi davranışlar haline dönüştürülse (bu ne erdemlik, bu ne bağışçılık) deriz.⁴¹⁵

Görüldüğü gibi Hacı Bektaş Fatıha suresindeki besmele ayetini tefsir ederken bu hikâyeye başvurmuş ve hikâyedeki saray/ görkemli ulu dergâh ile Allah'ın “af ve rahmet dergâhını”, fakir ve aç dervişle de sevap yönünden “fakir mümini” sembolize etmiştir. Fakir derviş sarayın görkem ve şatafatına rağmen beklediği ihsanı bulamamıştır. İşte Hacı Bektaş bu hikâyede olduğu gibi “Allah'ın rahmet dergâhı” ile bu dergâhtan mümin kuluna yapacağı ihsan arasında bir uyumsuzluk olamayacağını, O'nun af ve mağfiret ihsanının ulu dergâhına yakışır bir biçimde olacağını belirtir.

Yine “Besmele tefsirinde” “Bakın ey inananlar! Görünmeyen bir düşmanınız var. Adı “taşlanası şeytan” dır. Yine görünmeyen bir dostunuz var, adı “er-Rahmani'r-Rahim”dir. Sen de “er-Rahmani'r-Rahim”i oku, “Şeytani'r-Racim”i koğsun, kahretsin.”⁴¹⁶ şeklinde Kur'an'da taşlanası şeytanın, insanın apaçık düşmanı olduğunu, buna karşılık Allah'ın da sığınılması gereken yegane dost olduğunu ifade eden ayetlere atıf yaptıktan sonra şu hikayeyi nakleder:

Zavallı bir ihtiyarın, sultanın komşusundan bir alacağı varmış. Bir gün içine ateş düşer ve ihtiyar şöyle der:

“Eğer bu ateşi söndürmekle uğraşırsam gözümü kör eder, yerim yurdum yanar. Nideyim ? Çarem odur ki sultanı çağırayım, ola ki esirger ve bana yardım eder.” İhtiyarcık bağırmaya başlar ve şöyle der:

“Ey Padişah alacağıma ateş düştü. Reva mıdır ki, senin mübarek komşundan alacağım kalsın!”

O anda padişah, adamlarına, onu sevindirmelerini buyurur. İhtiyara kaftan giydirdiler. Sultanın atına bindirdiler. Önünden ve arkasından bağırıyorlar. Bu şekilde hikâyeyi tamamladıktan sonra asıl vermek istediği mesaja gelir ve şöyle der:

⁴¹⁵ Hacı Bektaş Veli, Besmele Tefsiri, s. 27-28.

⁴¹⁶ Kur'an'da Hacı Bektaş'ın ifade ettiği “eş-Şeydani'r-Racim” (taşlanası Şeytan) ifadesi (Ali İmran, 3/36; Hicr, 15/17-34; Sad, 38/77; Tekvir, 81/25.) ayetlerinde, kovulmuş şeytandan Allah'a sığınılması gerektiği de (Nahl, 16/98) ayetinde ifade edilmiştir. Ayrıca şeytanın müminlerin düşmanı, Allah'ın da müminlerin dostu olduğu (Yusuf, 12/5; Fatır, 35/6; Ali-İmran, 3/68.) vb. onlarca ayette ifade edilmiştir.

“Bu adamdır ki sultana seslendi, ondan yardım istedi. Padişahlar padişahının katında, inananın alacağına şeytanın vesvesesi düşer. Eğer mümin onu kovmaya başlarsa başaramaz. Ateşi söndürse şeytan yeniden onu göyündürür. Çaresi odur ki “Bismi’l-lahi’r-Rahmani’r-Rahim” desin. Sen O varlığının nedeni, niçini bulunmayan padişaha seslen ki, kendi bağışçılığı ile şeytanı kör kılsın. İnandan uzaklaştırsın. Kıyamet gününde yetmiş kat cennet giysisi giydürsün. Burak’a bindürsün başına taç kondürsün. Önce ve ardınca meleklerle seslenerek, yürümesi için emir buyursun. Bu o kuldür ki tam yandığı vakit Tanrı’yı andı. Ve “Bismi’l-lahi’r-Rahmani’r-Rahim dedi.”⁴¹⁷

Görüldüğü gibi Hacı Bektaş, kovulmuş şeytandan Allah’a sığınmayı ifade eden ayetin mesajını bu hikâye ile sembolize ediyor. Bu hikâyedeki padişah kendisine sığınılması gereken “Allah’ı”, çaresiz zavallı ihtiyar da “Şeytan karşısında aciz kalan insanı ve mümini” sembolize eder.

7) Şiirlerle Ayetleri Yorumlama

İslami gelenekte ayetleri yorumlarken nakle dayalı unsurlardan yararlanıldığı gibi akla dayalı verilerden de yararlanılmıştır. Şiirle Kur’an ayetlerini yorumlama veya verilen anlama şiiri, istişhad etme geleneği de bu unsurlardan biridir.

Hacı Bektaş da diğer tasavvuf ehlinde olduğu gibi⁴¹⁸ ayetlere verdiği işari anlamı destekleme açısından zaman zaman şiire başvurmuştur. Ancak diğer müfessirlerde olduğu gibi Arap şiirine değil, kendi bağrından çıkmış olan Türk Tasavvuf Şiirine başvurmuştur. Bu da sadece Hacı Bektaşta değil, bütün tasavvuf ehlinde İslam’ı anlama ve anlatmanın vazgeçilmez bir unsurudur. Fuat Köprülü’nün ifade ettiği gibi mutasavvıflar ve hemen hemen bütün tarikat şeyhleri tasavvuf mesleğini yaymak için halk arasında tekkelerde, tarikat ayinlerinde musiki gibi mühim bir rol üstlenen şiire başvurmuşlardır.⁴¹⁹

Mesela, O, “Derviş Allah’ın adını anmayı (zikir) dilinden düşürmemeli ve gönlünde Allah’ın adını anmaktan başka bir şeye yer vermemelidir. Talibin meramı ve şikâyeti Allah’tan başkasına olmamalıdır. Çünkü gönül Allah’ın görüldüğü ve

⁴¹⁷ Hacı Bektaş Veli, Besmele Tefsiri, s. 33-34.

⁴¹⁸ Mesela, tasavvufi tefsir örneklerinden es-Sülemi’nin “Hakaiku’t-Tefsir”inde (I, s. 91, 132, 162, 179, 205 vb.) ve el-Kuşeyri’nin “Letaifu’l-İşarat”ında (I, s. 42, 51, 55, 176 vb.) ayetlere verilen işari anlamı desteklemek için tasavvufi şiirlere başvurulduğunu görüyoruz.

⁴¹⁹ Köprülü, a.g.e. , s. 342.

baktığı yerdir. Oraya O’ndan başkası için yol yoktur.” dedikten sonra şu kıta ve nazmı getirir:

“İsterim ki, yüreğimden yabancılarla sohbetin kökünü kazıyayım

Gönül bahçemde dost fidanından başkasına izin vermeyeyim

Dünya ve ahiret gamını gönlümden çıkarayım

Ev ya uyumak yeridir ya da dost yeridir

Sabah akşam kendimden geçinceye kadar Allah’ın adını anmakla (zikir) meşgul olayım.”

dedikten sonra Allah’ın bu konuda bu ayeti “Ey inananlar! Allah’ı çokça zikredin. Ve O’nu sabah-akşam tesbih edin.”⁴²⁰ buyurduğunu belirtir. Ve yine bu ayetle ilgili şu nazmı getirir:⁴²¹

Seherde seni anıyordum

Sabah seni görüyordum

O, istek belirtisidir

Bu da seherin sonucu

Yine “Unuttuğun zaman Rabbini an”⁴²² ayetiyle ilgili bir alıntıyla gerçek zikir, zakirin zikrettiği varlıkta sır olmasıdır. Can ve her şeyin ceberut nurunda sır olmasıdır, dedikten sonra bu ayetle ilgili şu nazmı getirir:⁴²³

Buna ne beyan sığar ne ayan

Ne ben ne biz, ne bir belirti ve isim

Zikir ve zakir hepsi tamamen yok olur

Sadece zikredilen varlık kalır geride, o kadar.

Aynı şekilde Hacı Bektaş, meczup olmayan salikten bahsederken onun tam bir riyazet ve gayret ile kendini mürşidi kâmile teslim ettiğini, niyetlerini gerçek kulluk örnekleri ile gerçekleştirdiğini ve “Kendime olan sevgimi yok ettim” diyenlere katılıp “Emrolunduğun gibi dosdoğru ol.”⁴²⁴ ayetinin hükmüne uyduğunu, niyetlerini kulluk yoluna koyarak “Bizim uğrumuzda cihat edenleri elbette kendi yollarımıza

⁴²⁰ Ahzab, 23/41-42.

⁴²¹ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 7-8.

⁴²² Kehf, 18/24.

⁴²³ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 23.

⁴²⁴ Hud, 11/112.

eriştireceğiz.”⁴²⁵ ayetinin vaadine mazhar olduğunu ve dünyadan tüm ilgi ve bağlarını keserek, gönül gözünü başkalarını görmekten alıkoyup, gönül evini başka şeylerden temizlemekle de “De ki: Eğer Allah’ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin...”⁴²⁶ ayetinin hükmüyle amel ettiğini belirttikten sonra şu şiiri getirir:

“Gönül evine gidip orayı süpür; sevgilinin makam yerini hazırla

Çünkü sen çıkınca o gelirse, sana sensiz cemalini gösterirse.

Kimseye bir faydası olmaz fayda ancak bilinçli bir cezbe ile olur.”

Bu nazım, İstanbul Belediyesi Kütüphanesindeki nüshada da çok az bir farkla geçmektedir.⁴²⁷

“Gönül evini süpürüp temizle

Sevgilinin yerini ve makamını hazırla

Çünkü sen çıkarsan o az gelir.

Cemalini sana sensiz gösterir.

Görüldüğü gibi Hacı Bektaşta şiire başvurma, klasik tefsir kitaplarında olduğu gibi gramer kaygılarıyla veya metne verilen anlamın desteklenmesi gayesi ile başvurulmuş bir şey değildir. Tam tersine, ondaki bu şiir, uzun riyazet ve muahede neticesinde ilahi kelimadan kalbe doğan mananın yahut tasavvufî duygu ve düşüncenin mistik ve edebi bir dille ifadesinden ibarettir. Sultan Veled’in (ö. 712/1312) “Aşığın (mutasavvıfın) şiiri, kelami ilahinin tefsiridir”⁴²⁸ şeklinde ifade ettiği gibi, Hacı Bektaşta da şiir, ilahi kelimadan anlaşılan işari mananın edebi bir dille insan kalbine gönderilmesi yanında, bir başka açıdan da uluhiyetin birliğini ifade eden “Vahdet-i Şuhûd”, zaman zaman da varlığın birliğini ifade eden “Vahdet-i Vucûd”, “Fenâ fillah”, “Bekâ billah”, “cem’î”, “istiğrak” ve “vecd” gibi suffilerin seyru-sulûkttaki ruhî tecrübelerini yansıtan düşüncelerin ayetler bağlamında ifadelerinden ibarettir. Bununla beraber 16. yüz yıl sonrası dönemde Şîi-Batınî tesirlerle Alevi-Bektaşî şiirinde ortaya çıkan Allah, Muhammed, Ali üçlemesi, 12 imam ve Ehl-i beyt sevgisi temalarıyla dolu olan bir şiir türü yerine geleneksel İslam çizgisinde gelişen suffizmin tasavvufî coşkulu düşünce ve zevk halleriyle dolu olan

⁴²⁵ Ankebut, 29/69.

⁴²⁶ Ali-İmran, 3/31.

⁴²⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 63, dipnot, 117.

⁴²⁸ Köprülü, a.g.e. , s. 228, dipnot 67.

tevhidî bir muhtevaya sahiptir. Görüldüğü gibi yukarıdaki şiirde geçen “Seherde seni anıyordum / Sabah seni görüyordum” ifadesi her şeyde varlığı müşahede etmeyi yani “Vahdet-i Şuhûd”a, “Zikir ve zakir hepsi tamamen yok olur / Sadece zikredilen varlık kalır geride o kadar” ifadesi de “fenâfillah”ı ifade eder.⁴²⁹

C) İŞARİ YÖNTEM

İşari tefsir; yalnız suluk erbabına açılan ve zahir mana ile bağdaştırılması mümkün olan bir takım gizli anlamlara ve işaretlere göre Kur’an-ı tefsir etmektir. Bu tefsir, sūfinin öncel fikirlerine dayanmaz. Bulunduğu makama göre kalbine doğan ilham ve işaretlere dayanır.⁴³⁰

Kur’an’ı Kerimin iç (işari/batını) anlamının varlığının köklerini Kur’an’da ve Hz. Peygamber’in sözlerinde bulmaktayız. Aynı şekilde sahabeler de ilmi ve ruhi derecelerine göre böyle bir iç anlamdan haberdar olmuşlardır.⁴³¹ Biz Kur’an’ın batını anlamlarının varlığının Kur’anî ve sahabe kökenlerine girmeden yalnızca Hz. Peygamber’den, bu konuda gelen birkaç hadisi vermekle yetinerek asıl konumuza geçeceğiz. Abdullah İbn Mes’ud, Hz. Peygamber’den “Kur’an’ın bir zahiri, bir batını, bir haddi ve bir matla’ı vardır.”⁴³² Ve Deylemi (ö. 509/1115) Abdurrahman b Avf’ın Hz. Peygamber’den merfu olarak rivayet ettiği “Kur’an arşın altındadır. O’nun, kulların hüccet yaptığı zahiri ve batını vardır.”⁴³³ Ve Ebu Nuaym, (ö. 430/1038), Hilyetu’l-Evliya’da İbn Mes’ud’dan “Kur’an yedi harf üzerine indirildi. Ondaki her harfin bir zahiri bir batını vardır. Her harfin, bir zahiri, bir batını vardır. Ali b. Talib’de zahir ve batının bilgisi mevcuttur.”⁴³⁴ vb. hadisler, tasavvufi gelenekte

⁴²⁹ Hacı Bektaş’taki bu düşüncelerin tasavvuf tarihindeki köklerine baktığımızda, Ahmet Yesevi’de (ö. 1166), (Divan-ı Hikmet, s. 5, 22-23, 46), Ebu’l-Kasım Cüneyd (ö. 298/910), Zunnûn el-Mısırî, Ebu Yezîd Bestâmî (ö. 261/874), Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc (ö. 309/921), Hucvirî (ö. 470/1077), Kuşeyrî (ö. 465/1072), ve Muhyiddin İbnü’l-Arabî (ö. 638/1240) ve daha bir çok mutasavvıfta görüldüğü ortaya çıkar. (Bu şahısların benzeri düşünceleri için Bkz. Ebu’l-Alâ Affî, Tasavvuf, İslam’da Manevî Hayat, İz Yn. İst. 2004, 3. Bsk. s. 142 vd. 178.)

⁴³⁰ ez-Zehebi, a.g.e. , II, s. 352

⁴³¹ Kur’an ayetlerinin bir batını bir de zahiri manasının olduğuna dair Kur’andan, Hz Peygamber’den ve sahabeyi kiramdan getirilen deliller hakkında geniş bilgi için (bkz. Ateş, a.g.e. , s. 27 vd. ; Demirci, a.g.e. , s. 224 vd.)

⁴³² Ebu’l- Hasan Nureddin Ali b. Ebi Bekr b. Süleyman Heysemî (ö. 807/1405), Mecmau’l-Bahreyn fi Zevaidi’l-Mu’cemeyn, Mektebetu’r-Rüşd, 2. Bsk, Riyad, 1415/1995, c. VI, s.103.

⁴³³ es-Suyuti, a.g.e. , II, s. 469

⁴³⁴ Hilyetu’l-Evliya, (I , 65, Mısır, 1351/1933) dan naklen (Süleyman Ateş, a.g.e. , s. 30)

yaygın olan, Kur'an'ın işari ve batını tefsir varlığını ortaya koymaktadır.

Kökenlerini Kur'an, Sünnet ve sahabeden alan Hacı Bektaşî'nin Kur'an'ı yorum yöntemi de işari ekol çizgisindedir. Onun eserlerinde karşılaştığımız yorumlar genelde işari/içsel yorumlardır. O'na göre, Kur'an'a bakış hatta evrene ve eşyaya bakış temelde Batını (iç bakış) olmalıdır. Hakiki manaya, gerçeğe ulaşmanın yegâne yolu da budur.

Mesela, o, gerek Kur'an'a gerekse de diğer eşyada batına bakmanın önemini şöyle ifade eder; “Gözler ikidir; birisi zahirdir ve birisi batındır. Pes imdi devlet anun kim batından baka, batından bakanın terazisi ağır gele, zahirden bakanın terazisi yeğni gele” ifadeleri ile gözde iki bakış tarzının olduğunu, birinin zahir, diğerinin batın, batından bakanın hakkı (gerçeği), zahirden bakanın mahlûku (halkı) gördüğünü belirtir. Hacı Bektaş da batını yorum o kadar önemlidir ki “Artık kimlerin sevap tartıları ağır basarsa işte asıl bunlar kurtuluşa erenlerdir.”⁴³⁵ ayetinde dile getirilen ahirette iyi amelleri ağır basıp da kurtuluşa erecek olanlar, ona göre batından bakanlardır.⁴³⁶

1) İnsanla İlgili Antropomorfist (Teşbihi) Yorumlar

Hacı Bektaş, çeşitli konularla ilgili olan ayetlere, işari anlamlar vererek bu ayetleri insanla ilintilendirmiştir. Mesela “Haydi siz, akşama ulaştığınızda (akşam ve yatsı vaktinde) sabaha kavuştuğunuzda, gündüzün sonunda ve öğle vaktine eriştiğinizde Allah'ı tesbih edin (namaz kılın), ki köklerde ve yerde hamd O'na mahsustur. Ölüden diriyi, diriden ölüyü O çıkarıyor; yeryüzünü ölümünün ardından o canlandırıyor. İşte sizde (kabirlerinizden) böyle çıkarılacaksınız.”⁴³⁷ ayetine dayanarak insan ömrünün bir gün içinde kılınan beş vakit namaz gibi olduğunu ve bu ayette ifade edilen beş vakit namazı, insanın hayat aşamalarına yorumlamış ve bunu da şöyle ifade etmiştir; “Adamda oğlanlık hali sabah, buluş hali öğlen, yiğitlik hali ikindi, kocalık hali akşam, ölüm hali yatsı namazına benzer, yatıp uyumak ölüme benzer, ve uyanmak ölüp dirilmeğe benzer.”⁴³⁸ Aynı işari yorumlar olmasa da ayetin beş vakit namaza ve ölümden sonra dirilmeye işaret ettiğine dair benzeri düşünceler

⁴³⁵ Mü'minun, 23/102.

⁴³⁶ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 73-74.

⁴³⁷ Rum, 30/17-18 -19.

⁴³⁸ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 77-78.

el-Kuşeyri’de de vardır.⁴³⁹

Yine dünyada türlü odların olduğundan bahseder. Ve bu odların her birinin Kur’an’daki karşılıklarını şöyle ifade eder: “Ve hem dünyada dört türlü od var; Birincisi: Taş odu; “Yakıtı insan ve taş olan cehennem ateşinden sakının.”⁴⁴⁰ İkincisi: Ağaç odu; “Yeşil ağaçtan sizin için ateş çıkaran O’dur. İşte siz ateşi ondan yakıyorsunuz.”⁴⁴¹ Üçüncüsü: Yıldırım odu “Yahut (onların durumu), gökten sağanak halinde boşanan, içinde yoğun karanlıklar, gürültü ve yıldırımlar bulunan yağmur (a tutulmuş kimselerin durumu) gibidir.”⁴⁴² Dördüncüsü: Damu odu; “Kâfirler için hazırlanmış bulunan ateşten sakının”⁴⁴³ Hacı Bektaş, bu ayetlerle delillendirdiği dört unsurun, insandaki, şu dört unsura tekabül ettiğini şöyle ifade eder; “Ama adamda dahi dört türlü od vardır. Birincisi: Maide odu; ikincisi: Şehvet odu; üçüncüsü: Sovukluk odu; dördüncüsü: Muhabbet odu”⁴⁴⁴ diyerek insan biçimci evren anlayışı olan atropomorfist bir yaklaşımla evrende var olan her şeyin insanda dürüldüğünü dolayısıyla da insanın, kâinatın kendisinde dürüldüğü küçük bir âlem olduğunu ortaya koyar.

Aynı şekilde “Sonra kitabı, kullarımız arasından seçtiklerimize verdik. Onlardan (insanlardan) kimi kendisine zulmeder, kimi ortadadır, kimi de Allah’ın izni ile hayırlarda öne geçmek için yarışır. İşte büyük fazilet budur.”⁴⁴⁵ ayetinden hareketle “Dünyada zalim var, muktasid var, sabık var” dedikten sonra “Pes nefis zalimdir, can muktasiddir ve gönül sabıktır.” ifadesiyle ayette geçen “zalim” lafzını “nefs” ile “muktasid” lafzını “can” ile “sabık” lafzını da “gönül” ile işari anlamlandırmıştır.⁴⁴⁶ Bu ayete ilişkin Hacı Bektaş’ın selefi ve aynı zamanda da kaynakları arasında olan el-Kuşeyri’de, Cafer es-Sadık’tan⁴⁴⁷ “Nefis zalimdir, kalb (gönül) muktasiddir, ruh (can) sabıktır.” nakli ile ve İbn Ata’dan “Zalim nefistir,

⁴³⁹ el-Kuşeyri, a.g.e. , III, s. 6.

⁴⁴⁰ Bakara, 2/24.

⁴⁴¹ Yasin, 36/80.

⁴⁴² Bakara, 2/19.

⁴⁴³ Ali-İmran, 3/131.

⁴⁴⁴ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 64-65.

⁴⁴⁵ Fatır, 35/32.

⁴⁴⁶ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 68.

⁴⁴⁷ Hacı Bektaş Veli’nin Makalatında (s. 84) Cafer es- Sadıktan doğrudan nakiller vardır.

muktasid kalptir (gönül), sabık ruhtur (can)''⁴⁴⁸ şeklindeki rivayetlerle aynı yorumları yapmıştır. Hacı Bektaş'ta geçen bu yorumların bu tür tasavvufi eserlerde yer alması O'nu kaynaklarını ortaya koyduğu gibi tarihî ve fikri çizgisini de ortaya koyar.

Ayrıca Alevi- Bektaşî geleneğinde önemli bir yere sahip olan "can" ve "gönül" felsefesinin, bu ayette geçen "muktasid" ve "sabık" kavramlarıyla ifade edilmiş olması da ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü bu ayet sûfiyan dışındaki geleneksel tefsirlerde genelde şekli ritüellerle yorumlanmıştır.

Yine Hacı Bektaş, "Melike: hükümdarlar bir memlekete girdiler mi, orayı perişan ederler ve halkının ulularını alçaltırlar. (her halde) onlarda böyle yapacaklardır, dedi."⁴⁴⁹ ayetinden hareketle dünyada padişahların tavk, hil'at, manşûr, mülket ve raiyyatlarının olduğunu, insanda ise tevhidin tac, ibadetin tavk, müslümanlık'ın hil'at, iman'ın manşûr, yine marifetin taht, ihsanın mülket raiyyat'ın İslam olduğunu, ve bu raiyyatı da "Allah nezdinde hak din İslam'dır."⁴⁵⁰ ayeti ile ifade ettiğini görüyoruz.⁴⁵¹ Es-Sülemi de bu ayete ilişkin, Ebu Cafer es-Sadık'tan "Allah bu ayette müminlerin kalbine girdiğinde oradaki bütün istek ve kuruntuları yok edip ve Allah'tan başkasına kalpte bir yer bırakmayan marifete işaret eder."⁴⁵² şeklindeki işari yorumları, Hacı Bektaş'ın, İslam, ihsan ve iman unsurlarının ariflerin üzerinde oturup, Tanrı'ya münâcatta buldukları "marifet" tahtına⁴⁵³ benzer. Ayette ifade edilen krallar nasıl ki, bir kente girip orayı alt üst ediyorlarsa Hacı Bektaşta da, iman, İslam, ihsan ve bunları bütünleyen "marifet" de tıpkı kral gibi, insanın kalbine girdiğin de Allah'tan başka her şeyi silip atacağını işari olarak ortaya koymuş bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi yine ayetlerden hareketle dünyadaki maddi saltanat ve mülkiyet tahtının tevhid, iman, ibadet, İslam ve ihsan gibi manevi unsurlarla insanda dürüldüğünü belirtir.

Ve yine "Muttakilere vadolunan cennetin durumu şöyledir; İçinde bozulmayan sudan ırmaklar, tadı değişmeyen süttten ırmaklar, içenlere lezzet veren

⁴⁴⁸ es-Sülemi, a.g.e. , II, s. 165 ve 170.

⁴⁴⁹ Neml, 27/34.

⁴⁵⁰ Ali-İmran, 3/19.

⁴⁵¹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 69-70.

⁴⁵² es-Sülemi, a.g.e. , II, s. 89.

⁴⁵³ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 70.

şaraptan ırmaklar ve süzme baldan ırmaklar vardır.”⁴⁵⁴ ayetinden hareketle cennetin var olduğu, içinde su, süt, şarap ve bal ırmakların aktığını belirttikten sonra “Ve hem tende dahi süt, kan, safra ve balgam pınarlara ve hem gönül uçmağa (cennet) benzer.”⁴⁵⁵ diyerek cennet unsurlarının da evrenin gayesi olan insanda dürüldüğünü ortaya koyar. Özellikle de gönlün cennete benzetilmesi, tamamen Alevi-Bektaşî insan telakkisini ortaya koyuyor.

Aynı şekilde “Görmedin mi Allah nasıl bir misal getirdi: Güzel bir sözü, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca (benzetti) ”⁴⁵⁶ ayetinden hareketle “Ve hem dünyada ağaçlar vardır, kim başı göğdedir, dibi yerededir. Pes marifet dahi ağaç gibidir. Dibi müminlerin gönlündedir. Başı göğden daha yukarıdır.” şeklindeki ifadeleriyle ayette geçen kökü yerde dalları semaya yükselmiş ağacı, müminin gönlünde olan “Ma’rifet’ü (Allah) ağacı” şeklinde yorumlamıştır. Bu mağfîret ağacını da şöyle tasavvur etmiştir; “Pes imdi aziz-i men! Marifet ağacının başı; (kelime-i) tevhiddir, gövdesi; imandır, yaprakları; islamdır, dibi; yakınlıktır, kökü; tevekküldür, budakları; nehy-i münkerdir, suyu; havf-u recadır, yemişi; ilimdir, yeri; müminin gönlüdür, başı; arştan daha yukarıdır.” dedikten sonra aynı zamanda bu marifet ağacının şevk, muhabbet, inayet, iradat ve kurbiyyet gibi beş ulu budağının olduğunu da belirtir.⁴⁵⁷

El- Kuşeyri’de de bu ağaç marifet ağacıdır. Bu marifet ağacının dallarının, yapraklarının, çiçeklerinin, yemişinin, suyunun ne olduğunu aynı tasavvufî terimlerle izah etmemiş olsalar da büyük benzerlikler vardır. Mesela, el- Kuşeyri’de bu ağacın dalları; farzları yapmak, günahlardan kaçınmak şeklinde ortaya çıkan Salih amel, yaprakları; ubudiyet edepelerini yerine getirmek, çiçekleri; güzel ahlak, yemişi; Allah’a taat ve hizmetin tadı ve lezzetidir, bir görüşe göre de bu yemiş tevekkül, tevfiiz, teslim, muhabbet, şevk ve rızadır, suyu ise; daimi inayet bir başka ifadeyle pişmanlık, hayâ, telehhüf (özlem), hasret, emanet ve huşu suyudur.⁴⁵⁸

Es-Sülemi ise bu ağacı iman ağacı olarak telakki etmiş olsa da başını; inayet, yapraklarını; velayet, kökünü; tevfiik, dallarını; kifayet, suyunu; riayet ve yemişini

⁴⁵⁴ Muhammed, 47/15.

⁴⁵⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 70-71.

⁴⁵⁶ İbrahim, 14/24.

⁴⁵⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 71-72

⁴⁵⁸ el-Kuşeyri, a.g.e. , II, s. 122-123

de; vuslat olarak ele almış.⁴⁵⁹ Dolayısıyla Hacı Bektaşta olduğu gibi, her ikisinde de bu marifet ağacının yeri müminin gönlüdür.

Görüldüğü gibi Hacı Bektaş da tıpkı es-Sülemi ve el-Kuşeyri gibi ayetteki “güzel ağacı” marifet ağacı olarak ele almış ve bu ağacın kökünü, gövdesini, dalını, budağını, yaprağını, yemişini ve suyunu bire bir karşılık gelecek tasavvufi terimlerle ifade etmemiş olsa da bir birine anlam bakımından çok yakın ve bazen de aynı terimlerle bu ağacın kısımlarını ifade ettiğini görüyoruz.

Kısaca, Hacı Bektaş’ın ayetlere dayanarak afaktaki her şeyin enfüste yani küçük alem insanda da varolduğu şeklinde yapılan antropomorfist yorumlar, Hacı Bektaşta ve Bektaşilikte insana verilen büyük değeri, ve bu antropomorfist yaklaşımın Hacı Bektaşta oturtulduğu “İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde ayetlerimizi göstereceğiz”⁴⁶⁰ ilahî kaynağı ortaya koymaktadır.⁴⁶¹

2) Kıssalarla İlgili İşari Yorumlar

Hacı Bektaş, Kur’an kıssalarına da işari anlamlar vermiştir. Bu kıssalara işâri anlamlar verirken zaman zaman lafzın manaya tahammülü imkânsız olan batini yorumlara kaymıştır.

Mesela, “Her ikisi de teslim olup, onu alını üzerine yatırınca: Ey İbrahim! Rühayı gerçekleştirdin. Biz iyileri böyle mükâfatlandırırız. Bu gerçekten çok açık bir imtihandır, diye seslendik. Biz, oğluna bedel ona büyük bir kurban verdik...”⁴⁶² ayetlerinde hikaye edilen Hz. İbrahim’i gerçek baba olarak “ruh”, Hz. İsmail’i “kalb”, Hz. Cebrail’i, “akıl”, kurbanı da “nefis” ile yorumlayarak Cebrail’i, yani akılı, kalp (İsmail) ile nefis (kurban) arasında ayırt edici bir unsur olmakla, kurban olayını da biçimsel ve manevi iradelerden geçme olarak yorumlamıştır.⁴⁶³

Yine Hz. Yunus’un denize düşme ve balığın karnında kalma hikâyesinden⁴⁶⁴ bahsederken “İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde ayetlerimizi göstereceğiz ki

⁴⁵⁹ es-Sülemi, a.g.e. , I, s. 344

⁴⁶⁰ Fussilet, 41/53.

⁴⁶¹ Hacı Bektaş Makalat-ı Gaybiyye, s. 35; Ayrıca evrende varolan her şeyin hatta cennet ve Tanrı’nın insanın gönlünde varolduğu düşüncesine kadar her şeyin küçük âlem insanda dürüldüğü hususunda (bkz. Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 65 vd. 76.)

⁴⁶² Saffat, 37/ 103 vd. 107.

⁴⁶³ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 62.

⁴⁶⁴ Hz. Yunus’un bu hikâyesi, Sâffat, 37/139 ile 148. ayetler arasında geçmektedir.

onun (Kur'an'ın) gerçek olduğu onlara iyice belli olsun.”⁴⁶⁵ ayetine de dayanarak Yunus'tan maksadın “ruh”, balıktan maksadın “vücut”, denizden maksadın “eşya” olduğunu belirtir. Dolayısıyla Hacı Bektaş, Hz Yunus'la ruhların vücut bulmasını, denizden maksadın, ateş, rüzgâr, su ve topraktan oluşan maddenin vucûda gelmesini, balıkla da bu dört unsurdan Hz. Âdem'in vucûda gelişini ifade etmiştir.⁴⁶⁶

Yukarıda görüldüğü gibi ne delalet ne de işaret yönünden lafzın zahiri, bu manaya imkân vermemekte, yapılan yorum batini nitelik taşımaktadır. Hacı Bektaştaki nadir olan bu tür batini yorumlardan hareketle onun batini olduğunu ileri sürmek,⁴⁶⁷ ideolojik güdümlü yargılardan öteye geçmez. Çünkü Hacı Bektaşta olduğu gibi çok nadirde olsa zaman zaman bu tür yorumlar tasavvuf erbabında da diğer İslam bilginlerinde de görülmektedir. Dolayısıyla batini yaklaşımların saf dışı edileceği bir İslam düşüncesi mümkün değildir. O derece ki sahabelerden başlamak üzere, İslam tarihinde az veya çok batini yönü olmayan ilim ve fikir adamı bulmakta zorluk çekeriz. Tasavvuf alanı içinde kaldığımızda ise “batiniyye” siz bir tasavvufun varlığını ileri sürmek bile abestir. Batıniliği tenkit eden düşünür Gazâli (ö. 505/1111) bile bu ekolün dilini ve metotlarını kullanmıştır.⁴⁶⁸

Hacı Bektaş, bazı tasavvufi terimleri izah bağlamında da Kur'an kıssalarına işari anlamlar vermiştir. Mesela, o, “tevazu” ve “müflislik” makamından bahsederken eski ümmetlerden bazı kulların, ne dünyaya ve ne de cennete önem vermediklerini, kulluk ve namazdan maksatlarının hakkın buyruğunu yerine getirmek olduğunu, Allah'ın zenginliği ve zatının ululuğu yanında kulluk ve ibadetin çok önemsiz ve iğne kadar değersiz olduğunu anladıklarını ve dolayısıyla “tevazu makamına” geri döndüklerini belirtir. Bu tavrın örneğinin de en güzel bir biçimde Hz. Eyyubda görüldüğünü şöyle ifade eder: “Eyub Peygamber, (a.s) sabretmenin katına çıkmışken gördü ki sabırlıların sabrının, O'nun görkemliliği katında hiç mi hiç

⁴⁶⁵ Fussilet, 41/ 53.

⁴⁶⁶ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 35.

⁴⁶⁷ Bu hususta Köprülünün, Bektaşiliğin başlangıçtan beri batini hüviyet arzettiğini, (Köprülü, a.g.e. , s. 209-210, (dipnot, 36), 337, 349, 352-353); Gölpınarlı, bozulmuş devri eserlerinden olan Vilayetname'deki Hacı Bektaş'ın cemaatle namazı terk etmesi, bıyık ve tırnak uzatmasından ve Makalat adlı eserinden hareketle batini olduğunu, (Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, (Önsöz), s. VII) Atilla Özkırımlı da Makalat'ta Hacı Bektaş'ın batini inançlar taşıdığını gösteren bölümlerin olduğunu ifade etmişlerdir. (Özkırımlı, a.g.e. s. 112)

⁴⁶⁸ Öztürk, a.g.e. , s. 33-34

değeri yok. O da şikâyetini sabır ormanına salıverdi. Sabır evini yıktı. Müflislik makamına geldi. Ve Kur'an'daki şu ifadesiyle “Eyyub’u da (an). Hani Rabbine: başıma bu dert geldi. Sen, merhametlilerin en merhametlisisin, diye niyaz etmişti.”⁴⁶⁹ müflisliğe el verdi.⁴⁷⁰ Hacı Bektaş’taki bu işari yorum, El- Kuşeyri’de şu ifadelerle “Hz Eyyüb’un bu sözü, Allah’ın takdirine bir baş kaldırı açısından değil, aksine (Allah’ın zatının ululuğu karşısında) acziyetini izhar kabilindedir.”⁴⁷¹ şeklinde dile getirilmiştir.

Kısaca Horasan ve Nişabur’da üçüncü asrın yarısından sonra amel, hâl ve ilimde riwayı yasaklamakla, nefsi kınamakla ve (Allah’ın zenginlik ve zatının ululuğu karşısında) kendinden sadır olan amellere kusurlu bakmakla ortaya çıkan Melâmîlik⁴⁷² düşüncesinin, yukarıdaki yorumlarda olduğu gibi Anadolu’da Hacı Bektaş ile devam ettiği görülmektedir. Daha da önemlisi bütün fikirlerini Kur’an ve Hadisle temellendirmeye çalışan Hacı Bektaş’ın, bu melâmi düşüncüyü kıvrak bir yorumla Kur’an’dan Eyyüb Peygamber’in kıssasına dayandırması dikkate şayandır.

Yine insanın şeytana değil, Allah’a dayanması (tevekkül) ve O’nu dost edinmesi (veli) gerektiğini, Allah’tan başkasına dayananların helak olacağını, bu nedenle dört türlü kişinin dört türlü nesneye dayanıp neticede helak olduklarını, Kur’an’dan şöyle örneklendirir; İblis’in, Kur’an’daki şu ifadelerle “(İblis) Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın, dedi.”⁴⁷³ od’a dayanıp, onu dost edindiğini, Firavun’un, Kıptileri dost edindiğini ve neticede Kur’an’da “Firavunun taraftarlarını da siz bakıp dururken denizde boğduk”⁴⁷⁴ şeklindeki ifadelerle dile getirildiği gibi helak olduğunu, Karun’un, malına dayanıp, onu dost edindiğini ve Kur’an’daki “Nihayet biz onu da, sarayını da yerin dibine geçirdik. Artık Allah’a karşı kendisine yardım edecek avanesi olmadığı gibi, o, kendini savunup kurtarabilecek kimselerden de değildir.”⁴⁷⁵ şeklindeki ifadelerle helak olduğunu belirtir. Bu metinde helak olan dördüncü kişi belirtilmemiş ancak

⁴⁶⁹ Enbiya, 21/83.

⁴⁷⁰ Hacı Bektaş Veli, Besmele Tefsiri, s. 10.

⁴⁷¹ el-Kuşeyri, a.g.e. , II, s. 300.

⁴⁷² Afifi, a.g.e. , s. 245-247.

⁴⁷³ Maide, 7/12.

⁴⁷⁴ Bakara, 2/50.

⁴⁷⁵ Kasas, 28/81.

İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Nüsha'sında herhangi bir ayet metni verilmeden şu ifadeler yer alır: “Görmez misin, nitekim Ebu Cehil Ebu'l-Hakeme söygenup (dayanıp) gururluluk davası kıldı Muhammed (a.s) a iman getirmedi, kavmiyle cehil içinde helak oldu.”⁴⁷⁶

Hz. Muhammed'in ve inananların ise Allah'ı dost ve sevgili edindiğini ve Allah'ın da onları dost edindiğini “İnsanlardan bazıları Allah'tan başkasını Allah'a denk tanrılar edinir de onları Allah'ı sever gibi severler. İman edenlerin Allah'a olan sevgileri ise (onlarınkinden) çok daha fazladır...”⁴⁷⁷ ayetiyle ifade eder.

Hacı Bektaş, bu ayette geçen Allah'tan başka tanrı (dost) edinenleri ve yalnızca Allah'ı sevip O'nu dost edinenleri yukarıda tek tek ayetlerle örneklemiştir. Yukarıda beş kişi hakkında çizilen tablo bu ayetin bir açılımıdır.

3) Tabiatla İlgili Ayetlere İşari Yorumlar

Hacı Bektaş, doğrudan tabiat olayları ile ilgili olan ayetlere de zaman zaman işari anlamlar vermiştir.

Mesela, “İki denizi birbirine kavuşmak üzere salıvermiştir. Aralarında bir engel vardır, birbirine geçip kavuşmuyor.”⁴⁷⁸ şeklinde bilimsel ve tabii bir gerçeği ifade eden bu ayete, Yüce Allah'ın biri nurdan (ışıktan) diğeri karanlıktan iki deniz yarattığını, bunların arasına bir berzah (engel) koyduğunu, su ile yağ nasıl birbirlerine karışmıyorsa bu iki denizin de birbirlerine karışmasının mümkün olmadığını ifade ettikten sonra, şu ifadelerle de; “Peygamberler, evliyalara, takva sahipleri ve kendini arındırmış insanlar nur denizinde, müşrikler, şeytanlar ve nefisler karanlık denizindedir ki birbirlerine karışmazlar.”⁴⁷⁹ bu iki manevi denizin sakinlerinin de kimler olduğunu ortaya koymuş bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi tuzlu ve tatlı olan bu iki tabii deniz, Hacı Bektaşta peygamberlerin, evliyaların, takva sahiplerinin ve kendini arındırmışların kaldığı “Nur denizi” ve müşriklerin, şeytanların ve nefislerin kaldığı “Karanlık denizi” şeklinde yorumlanmıştır. Bu iki denizin ne olduğu hususunda benzeri işari yorumlar Hacı Bektaş'ın selefi olan es-Sülemi ve el-Kuşeyri gibi mutasavvıflar tarafından da yapılmıştır. Mesela, es-Sülemi, Hacı Bektaş'ın da kaynakları arasında olan Sehl b.

⁴⁷⁶ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 52-53, Tahkik; dipnot, 123.

⁴⁷⁷ Bakara, 2/165.

⁴⁷⁸ Rahman, 55/19-20.

⁴⁷⁹ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 31.

Abdullah et-Tüsteri'den "Birbirine karışmayan hayır ve şer denizi" ve yine Mansur b. Abdullah'ın Ebu'l-Kasım el-Bezzar'dan "Allah ile kul arasında iki derin denizdir. Bu iki denizden biri kurtuluş denizi yani Kur'an, diğeri de helak denizi yani dünyadır."⁴⁸⁰ şeklindeki işari yorumları, el-Kuşeyri de "Allah'ın kalplerde yarattığı havf ve reca denizi" olduğunu belirttikten sonra bu iki denizin, kabz –bast, heybet ve ünsiyet, kalp ve nefis denizi olduğu şeklinde benzeri işari yorumları nakletmişlerdir.⁴⁸¹

Yine "Ey iman eden kullarım! Şüphesiz, benim yarattığım yeryüzü geniştir. O halde (nerede güven içinde olacaksınız orada) yalnız bana kulluk edin."⁴⁸² şeklinde üzerinde yaşadığımız arzı (yer küresini) ifade eden bu ayeti, akılların, anlakların, meleklerin ve ruhların oturup eğleştikleri manevi ve sınırsız bir mekan olarak yorumlamıştır.⁴⁸³ Burada da görüldüğü gibi ayette ifade edilen yeryüzü, manevi bir mekân olarak yorumlanmıştır.

Aynı şekilde "O, gökten suyu indirendir. İşte biz, bitip gelişen her bitkiyi onunla yetiştirdik. O bitkiden bir yeşillik çıkardık ki, ondan birbiri üzerine binmiş taneler çıkarttık..."⁴⁸⁴ ayetini şöyle anlamlandırmıştır: "Zira kim gök ağlar yer güler yani gökten yağar yerden biter. Pes gökten yağmayacak yerden dahi nesne bitmez. Yani sizden ağlamak benden günahlarınızı af kılmak olur."⁴⁸⁵

Görüldüğü gibi Hacı Bektaş, ayette geçen yağmur-yer ilişkisinde yağmuru, insanın günahlarından dolayı ağlaması, yeryüzünün bu yağmur neticesinde ürün vermesini de kulun gözyaşı karşısında Allah'ın onu affetmesi şeklinde yorumlamıştır.

Kısaca, ayetin lafzının delalet etmediği bir takım işari veya batini manaları Kur'an'a hamletmek sadece Hacı Bektaş ta değil yukarıda es-Sülemi ve el-Kuşeyri'de de görüldüğü gibi zühd ve takva yolunu tutan mutasavvıfların vazgeçilmez bir yöntemidir.

4) Mutasavvıflardan Nakillerle Ayetlere İşari Yorum

⁴⁸⁰ es-Sülemi, a.g.e. , II, s. 294.

⁴⁸¹ el-Kuşeyri, a.g.e. , III, s. 266.

⁴⁸² Ankebut, 29/56.

⁴⁸³ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 73.

⁴⁸⁴ En'am, 6/99.

⁴⁸⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 41-42.

Hacı Bektaş, doğrudan veya dolaylı olarak mutasavvıflardan yaptığı nakillerle de ayetlere işari anlam vermiştir.

Mesela, “Ama bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yollarımıza eriştireceğiz. Hiç şüphe yok ki, Allah iyi davrananlarla beraberdir.”⁴⁸⁶ ayetini, İmam Kuşeyri’den “Zahirini cihadla süsleyenin batınını cihadla süsleriz”⁴⁸⁷ şeklinde yaptığı bu nakille, dış yapısını ilahi vazifelerle süsleyen kişinin içyapısının, ilahi sırlarla güzelleşeceğini ifade etmiştir. Hacı Bektaş’ın el-Kuşeyri’den yapmış olduğu bu nakil, küçük ifade farklarıyla şu şekilde “Zahirlerini muahede ile süsleyenlerin batınları müşahede ile güzel olur. Zahirlerini ilahi vazifelerle meşgul edenlerin batınlarını, ilahi sırlara eriştiririz”⁴⁸⁸ ” onun “Letaifu’l İşarat”ında da aynen yer almaktadır. Hacı Bektaş’ın el- Kuşeyri’den yapmış olduğu bu nakil, Abdulaziz el-Mekki’den es-Sülemi’nin “Hakaiku’t-Tefsir”inde de şu ifadelerle “Zahir yolunda cihad edenleri, Allah batın yoluna eriştirir.”⁴⁸⁹ şeklinde dile getirilmiştir.

Yine bu ayete ilişkin el-Vasiti’den yapmış olduğu şu nakil de “Her kim bizim için çaba gösterirse ona kendimize doğru yol veririz.”⁴⁹⁰ farklı şahısların ağzından benzeri ifadelerle es-Sülemi’nin “Hakaiku’t-Tefsir”inde yer almıştır. Mesela, Ebu Bekir b. Tahir’den “Bizim için çaba gösterenleri bize varan yola eriştiririz.” ve “gîle” ifadesiyle gelen bir başka rivayette “Bizim rızamızı gözetmeye çaba sarf edenleri bize vuslat bulan yola eriştiririz.”⁴⁹¹

Görüldüğü gibi Hacı Bektaş, ayette geçen “kendi yollarımız” ifadesini yapmış olduğu nakillerle batın yolu olarak ele almıştır. Onun yapmış olduğu bu tür nakiller aynı veya benzeri ifadelerle es-Sülemi ve el-Kuşeyri’de de yer alması, bilimsel kişiliğini ve bilimsel kaynağını ortaya koymanın yanın da Bektaşilikte batının önemini, zahirsiz batının olamayacağını ve batını sırlara erişilemeyeceğinin de bir başka açıdan ifadesidir.

5) Hurufi Yorumlar

Harflere bir takım anlamlar yükleme ve onlardan bir takım manalar çıkarma

⁴⁸⁶ Ankebut, 29/69.

⁴⁸⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 63.

⁴⁸⁸ el-Kuşeyri, a.g.e. , III, s. 463.

⁴⁸⁹ es-Sülemi, a.g.e , II, s. 122.

⁴⁹⁰ el-Kuşeyri, a.g.e. , III, s. 463.

⁴⁹¹ es-Sülemi, a.g.e. , II, s. 122.

işlemi, İslam'ın bidayetinden beri var olan bir şeydir. Hatta İslam öncesi Araplar bir takım isimleri ifade için bu harfleri kullanırlardı.⁴⁹² Kur'an'ı Kerim surelerinin başlangıcında da bu tür harflerin (el-Hurufu'l-Mukatta'a) yer alması ve muhtemelen Hz. Peygamber'in de "Her ayetin bir zahiri, bir batini vardır. Her harfin bir haddi ve her haddin bir matla'ı vardır." hadisinde her harfin bir haddinin yani harften, Allah'ın dilediği mananın bir sınırının ve bir matla'nın yani kapalı mana ve hükümlerden her birinin asıl kastedilen manaya vakıf olunabilecek bir ıttıla'nın olması⁴⁹³ ve "Her kitabın bir sırrı vardır, Allah'ın Kur'an'daki sırrı ise bu hurufu mukaddadır"⁴⁹⁴ şeklindeki ifadeler İslami gelenekte özellikle de batini manaya düşkün olan mutasavvıflarda bu tür yorumların önünü açmıştır.

İşte tasavvufi düşünce geleneğini sürdüren Hacı Bektaş da zaman zaman bu tür yorumlar yapmıştır. Mesela, "Her kişinin iki resulü vardır. Biri zahir, biri batın. Zahir dildir, batın gönüldür. Dil Muhammed'e, gönül Cebrail'e benzer." dedikten Âdem'in (Muhammed)⁴⁹⁵ harfi üzere yaratıldığını, başının mim (م), iki elinin ha (ح), karnının mim (م), ayaklarının dal (د) gibi olduğunu belirtir. Ve devam ederek namazın da Ahmed harfi (احمد) üzere buyurulduğunu, Ahmed (احمد) ismindeki elif (ل) harfinin kıyâma, ha'nın (ح) rükû'a, mimin (م) sücûda, dal harfinin de (د) tahiyâyâta benzediğini belirtir.⁴⁹⁶

Yukarıda görüldüğü Hacı Bektaş zahir ve batın şeklinde resulü ikiye ayırdıktan sonra Muhammed harfi üzerine yaratılan insanın "Muhammed" isminin şekilsel bir açılımı olduğunu ve namazdaki kıyam, rükû, sucûd ve tahiyâyâtın "Ahmet" isminin bir yansıması olduğunu belirterek insanı ve namazı harflerle izah ediyor.

Yine Allah (الله) lafzının harflerini izah ederken bu lafızda yer alan dört harfin "kalbe", "akla", "ruha" ve "nefse" işaret ettiğini, kalbin Cebrail ve ilmin, aklın Mikail ve ilmin, ruhun İsrail ve eşyanın hakikatının, nefsin Azrail ve hakkın

⁴⁹² Cerrahoğlu, a.g.e. , s. 138; Hüseyin Yaşar, Kur'an'da Anlamı Kapalı Ayetler, Beyan Yn. İst. 1997. s. 121 vd. 127.

⁴⁹³ es-Suyuti, a.g.e. , II, s. 469, ez-Zehebi, a.g.e. , II, s. 357.

⁴⁹⁴ el-Kuşeyri, a.g.e. , I, s. 16

⁴⁹⁵ Hz. Muhammed'in bu ismi, Ali-İmran, 3/144; Ahzab, 33/40; Muhammed, 47/2; Fetih, 48/29. ayetlerde geçmektedir.

⁴⁹⁶ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 77.

üstünlüğünün kabı ve hamili olduğunu belirtir.⁴⁹⁷

Görüldüğü gibi Hacı Bektaş, “Allah” lafzındaki dört harfi tasavvufta önemli bir yere sahip olan kalp, akıl, ruh ve nefis kavramlarıyla ve bunları da Cebrail, Mikail, İsrail ve Azrail gibi dört büyük meleklerle sembolize etmiştir. Tasavvufi gelenekte el-Huruf u'l-Mukatta'anın yanında “Allah” lafzı, “Muhammed” lafzı ve özellikle de “Besmele”deki “b”, “s” ve “m” harflerine birtakım manalar yüklemek bir gelenektir.⁴⁹⁸ Bu tür yorumlar hemen hemen bütün mutasavvıflarda görülür. Mesela, Hacı Bektaş'ın da referanslarından biri olan Cafer-i Sadık, “Allah (الله) dört harflidir. Elif (ا) et-Tevhid (التوحيد) elifidir. Birinci lam el-fehm (الفهم) levhidir. İkinci lam en-Nübüvve (النبوة) levhidir. Ha (ه) ise işarette son mertebedir...”⁴⁹⁹ şeklindeki ifadeleriyle, Allah lafzındaki harflere bir takım anlamlar yüklemiştir.

Çağımızda bazı yazarların,⁵⁰⁰ bu tür yorumlardan hareket ederek, Hacı Bektaş'ın batini ve Hurufî olduğunu ve Bektaşiliğin de batini, Hurufî bir hareket olduğunu ileri sürmüşlerdir. 15. yüz yıl sonrası Bektaşilikte, Horasanlı Fazlullah Esterebâdî' el-Hurufî'nin, “Cavidan” adlı kitabında temellenen Hurufîlik Anadolu'da Bektaşî tekkelerinde ve dervişlerde bir takım tesirler gösterse de Bektaşiliğin Hurufî bir tarikat olduğunu göstermez, hele otantikliğini koruyan ve İslam tasavvuf çizgisinde yer alan Hacı Bektaş ve eserleri için bunu iddia etmek hiç doğru değildir. Fazlullah el-Hurufî'nin “Cavidan” adlı kitabında temellenen, dini yükümlülükleri

⁴⁹⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 32-33.

⁴⁹⁸ Tasavvufî düşüncede harflere özellikle de hurufu mukadda yanında “Besmele”deki “b”, “s” ve “m” harflerine ve yine besmelede yer alan “Allah” lafzındaki “elif”, birinci “lam”, ikinci “lam” ve “he” harflerine anlam verme geleneği aşağı yukarı bütün mutasavvıflarda vardır. Bu konuda bkz. es-Sülem, a.g.e. , I, s. 25 vd. 31; el-Kuşeyri, a.g.e. , I, s. 8-9.

⁴⁹⁹ Rûzbahân Ebû Nasr Bakli, Araisu'l-Beyân Hindistan 1301, I, s. 5 (Süleyman Ateş, İşari Tefsir Okulu, s. 53) aynı şekilde yine Hacı Bektaş'ın kaynaklarından olan et-Tüsteri (ö. 815/905), as-Sülemi (ö. 936/1021), ve Horasan sakinlerinden Abdullah al-Ansari (ö. 1006-1089), nin tefsirini ve görüşlerini toplamış olan al-Meybudi'de de vardır. Bkz. Süleyman Ateş, a.g.e. , s. 66-67, 93-94, 122.

⁵⁰⁰ Bu hususta Fuat Köprülü, Bektaşiliğin ilk yerleşmesinden beri batini mahiyet arzettiğini ve Hurufîliğin tesirinde kaldığını (Köprülü, a.g.e. , s. 349) Gölpınarlı Fazlullah Esterabadi'nin öldürülmesinden sonra Anadolu'ya gelen halifelerinin Bektaşî tekkelerinde Hurufîliği yaydığını (Gölpınarlı, Hurufîlik Metinleri Katoloğu Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1973, s. 26-27) ve Cavid Sunar da Bektaşilikte her şeyin fatihadaki yedi ayete, besmele harfleri sayısına, ebced hesabıyla bir takım anlamlar çıkarma işlemine dayandığını belirtirler. (Sunar, a.g.e. , s. 33)

hiçe sayan, yasakları, zevki, eğlenceyi, içkiyi vb. bayağılıkları ibadet yerine koyan⁵⁰¹ bir Hurufilik, az bir etki altında kalmış olan, ne 15. yüz yıl sonrası Bektaşiliği için, ne de kurucusu Hacı Bektaş olan asli yapısıyla günümüze kadar gelen Bektaşilik için söz konusu olabilir. Çünkü Hacı Bektaş'ta ve Bektaşilikte, Hurufilikte olduğu gibi dini hassasiyetleri hiçe sayan evreni ve insanı tamamen harflerle izah eden bir Hurufilik söz konusu değildir. Olsa olsa Hacı Bektaşta ve tasavvufi eserlerde gördüğümüz harflere bazı mistik manalar verme şeklinde ortaya çıkan ve bir müessese olarak tasavvufun da yakın bulunduğu bir "Hurufilik" vardır ki, Yaşar Nuri Öztürkün ifadesiyle "Bu da, hareket noktasıyla Kur'an'a... Kur'an'daki huruf-i Mukatta'a'ya dayanır."⁵⁰² Ve bir takım harflere gizemli manaların yükleme işleminin sahabeyle özellikle de tefsirde otorite olan İbn Abbas'la başlamış⁵⁰³ olması sonraki asırlarda bu tür harflere bir takım manalar verme geleneğinin kökenini belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla İslami gelenekte yer alan ve kökeni Kur'an 'a dayanan bir Hurufilikle İslam'ın emir ve yasakların hiçe sayan, kendi arzularını harflere söyleten, kökeni Horasanlı Fazlullah el-Hurufi'ye dayanan bir Hurufilik tamamen birbirinden farklı şeylerdir. Ancak 15 ve 16. yüz yılda batini Hurufi zümrelerin Bektaşî tekkelerine sığınıp fikirlerini Türkmen kitlelerine yaymaları Ethem Ruhi Fığlalı'nın da ifadesiyle Hacı Bektaş'ın Batini, Hurufi ve Şii vasıflı bir menfi edebiyata alet edilmesine⁵⁰⁴ sebebiyet vermiştir.

6) Farklı Ayetlere İşari Yorumlar

Hacı Bektaş, çeşitli ayetlere farklı işari anlamlar da vermiştir. Özellikle de bu işari anlamlar tasavvufun temel kavramları çerçevesinde yoğunlaşmaktadır. Mesela, Kur'an'da da birçok ayette bulunan "...Allah sabredenlerle beraberdir."⁵⁰⁵ ayetinden hareketle Allah'ın, sabredenlerle beraber olabilmesi için dervişin, Allah'ın iradesine teslim olması gerektiğini çünkü sevinç, huzur, sağlık, hastalık, darlık ve ferahlık gibi hallerin ilahi iradenin bir taksimi olduğunu, dolayısıyla insanın, bu taksimi rıza ve teslimiyetle karşılaması gerektiğini, ancak bu şekilde sabredenlerden olup Allah ile

⁵⁰¹ Münci Baba, a.g.e. , s. 15-16.

⁵⁰² Öztürk, a.g.e. , s. 159-160.

⁵⁰³ Cerrahoğlu, a.g.e. , s. 139;

⁵⁰⁴ Fığlalı, a.g.e. , s. 163.

⁵⁰⁵ Enfal, 8/46.

beraberlik makamına ulaşacağını belirtir.⁵⁰⁶

Görüldüğü gibi ayette geçen sabrı, tasavvufi kavram olan “rıza ve teslimiyet” kavramlarıyla izah etmiştir. Yani ona göre Kur’an’da ifade edilen sabır, başa gelen sevinç ve keder karşısında senden gelen hoştur bana tavrını sergilemektir.

Yine “O, göklerde ve yerde tek Allah’tır, gizlinizi ve açığınızı bilir. Ne kazanacağınızı da bilir.”⁵⁰⁷ ayetinde geçen “gökler” ifadesini gönüller, “yerler” ifadesini de kalıplar olarak yorumlamıştır.⁵⁰⁸ Yani Allah’ın, göklerde olmasından murad, müminlerin gönlünde (kalbinde) olması ve yerde olmasından murad da O’nun insanda ve evrende tecelli etmiş olmasıdır. Hacı Bektaş’ın ayete vermiş olduğu bu tür işari yorumlar, sonraki dönem Bektaşiliğinde de “İnsanın gönlünün tanrının evi olması, insanın Kur’an’ı natık olması ve varlığın insanda dürülmüş olması” düşüncesinin de bir başka açıdan Kur’anî temelini oluşturmaktadır.

Aynı şekilde “Uykunuzu bir dinlenme kıldık”⁵⁰⁹ ayetinden hareketle ruhun, tenin uykuya geçmesiyle hayata başlayacağını belirttikten sonra “Yani uyku rahatınızdır, hem ten maslahatı için değildir.”⁵¹⁰ diyerek gerçekte uykunun, beden dinlenmesi için değil, ruhun maslahatı için olduğunu ortaya koyar. Dolayısıyla “Letaifu’l-İşarat” gibi işari tefsirlerde bile⁵¹¹ genelde bedensel dinlenme olarak algılanmış olan bu ayet, Hacı Bektaş’ta ruhsal dinlenme olarak telakki edilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber’in, “Üç kişiye kelim (sorumluluk) yoktur, evvel; na –reşid oğlana, ikinci; deliye, üçüncü; uyuyana uyanıncaya kadar” bu hadisinden de hareketle uykunun, yukarıda yapmış olduğu ruhun dinlenmesi yorumu yanında, insanın sorumluluktan kurtulduğu an olarak da yorumlamış bulunmaktadır.⁵¹² Dolayısıyla tefsir geleneğinde olduğu gibi zaman zaman bir ayete farklı yorumlar da getirmiş oluyor.

⁵⁰⁶ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 14.

⁵⁰⁷ En’am, 6/3.

⁵⁰⁸ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 20.

⁵⁰⁹ Nebe’, 78/9.

⁵¹⁰ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 37.

⁵¹¹ el-Kuşeyri, a.g.e. , III, s. 384.

⁵¹² Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 37.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HACI BEKTAŞ VELİ'NİN İNANÇ ve İBADET KONULARINA
YAKLAŞIMI

I- İMAN İLE İLGİLİ KONULAR

Hacı Bektaş'ın tevhid anlayışına geçmeden önce düşünce açısından sufi gelenekte yer alması nedeniyle öncelikle sufizmin tevhid anlayışını ortaya koymamız gerekir. Terim olarak tevhid; birlemek bir şeyin bir ve tek olduğuna hükmetmek, onu böylece bilmektir. İstılahta; Allah'ın zatını akılların tasavvur edeceği ve zihinlerin canlandırabileceği her şeyden tenzih etmektir. Tevhid üç şeyle gerçekleşir: Allah'ın ulûhiyetini kabul etmek, birliğini tasdik etmek ve her türlü şerki ondan nefyetmek.⁵¹³

İslam geleneğinde tevhid konusunda çeşitli eğilimler ortaya çıkmıştır. Bu eğilimler Allahın varlığı ve birliği konusunda müttefiktirler. Mesela, Mutezile gibi kimi akımlar Allah'ı bilmenin yolunun, nazar, tefekkür ve çeşitli istidlaller olduğunu, hadis ve fıkıh erbabı, akıl ve nazarın yanında naklin esas olduğunu, sûfiler ise bütün

⁵¹³ Cürcani, a.g.e. , s. 48

bunlarla birlikte gerçek tevhîdi kavramanın asıl yolunun, vahiy ve ilham vasıtasıyla, yoğun riyazet ve mücahede neticesinde fena, vecd, halleriyle ruhen yaşanan tecrübî bir zevk hali olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁵¹⁴ Bir başka ifadeyle, alimler, tevhid konusunda itikad, tasdik ve ikrarı, filozof ve kelamcılar akli, avam nakli delili esas alırken sûfiler de müşahede, marifeti esas almışlardır.⁵¹⁵ Dolayısıyla dört gurup tevhid anlayışı ortaya çıkmıştır.

1- Mutezile, kelamcılarının ve bazı sufilerin ileri sürdükleri “Allah aklın ve vehmin tasavvur ettiği her suretten mutlak olarak münezzehtir.”

2- Hakikatte Allah’tan başka fail (la fâile illellah), mürîd ve kadîr yoktur, şeklinde Allah’ı fiil ve sıfatlarında birleyen bazı sufilerin ileri sürdükleri tasavvur.

3- Hakikatte Allah’tan başka müşâhede edilen yoktur (La Meşhûde illellah), şeklinde her şeyi Allah ile beraber gören (vahdet-i şühud) sufilerin tevhid anlayışı.

4- Hakikatte Allah’tan başka mevcut yoktur (La Mevcûde illellah), diyen vahdet-i vücud mensubu sufilerin tevhid anlayışı.⁵¹⁶

İşte filozof ve kelamcılarının akli delillerle sadece tenzih ve tecride nefy ve isbata dayanan bu tevhid anlayışını yetersiz gören mutasavvıflar, gerçek tevhidi idrak için kalbi, müşahede, mükâşefe ve fenayı esas almışlardır. Ahmet Yıldırımın ifadesiyle “Mutasavvıfların tevhidi, fenâ fillâh görüşlerine dayanmaktadır.⁵¹⁷

İşte Hacı Bektaş’ın tevhid anlayışı da tasavvufi çizgide seyreder. Öyle ki, sadece Kur’an ve hadislerde geçen Allah’ın isimleriyle O’nu anlama ve vasfetme işi olan ilk dönem tasavvufi tevhid anlayışını gördüğümüz gibi, Muhyiddin İbn Arabi (ö.638/1240), ile zirveye ulaşan vahdet-i şühud ve vahdet-i vücud⁵¹⁸ tevhid anlayışını da görmekteyiz. O tıpkı Tüsterî (ö.293/905) Cüneyd (ö. 297/909) ve Ebu

⁵¹⁴ Bkz. el-Kuşeyri, Risale, (Ter. Şeyhu’l-İslam, Hoca Sadettin Efendi, Haz. Mehmet Günyüzlü), Yasin Yn. I. Bsk. İst. 2003, s. 3-7, 407, 409-410; Ebu Nasr Abdullah b. Ali, et-Tusi es-Serrac (ö. 378/988), el-Lum’a, (Tah. Taha Abdülkâfi Surur-Abdulhalim Mahmud), Daru’l-Kütübi’l-Hadise, Mısır, 1960, s. 49; Hücvuri, a.g.e. , s. 417; Gazali (ö. 505/1111), el-Münkiz Min-ad-Dalâl, (Çev. Hilmi Güngör), M.E. B. İst. 1990, s. 56-63,

⁵¹⁵ Affi, a.g.e. , s. 145, Ayrıca bkz. Ateş, a.g.e. , s. 258,

⁵¹⁶ Affi, a.g.e. , s. 144; Ayrıca bkz. Süleyman Uludağ, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Ma’rifet Yn. İst. 1996, s. 534; Hücvuri, a.g.e. , s. 411.

⁵¹⁷ Ahmet Yıldırım, Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları, Türkiye Diyanet Vakfı Yn, Ankara, 2000, s. 69

Huseyin en-Nurî (ö.295-907) gibi daha bir çok mutasavvıfın benimsediği gibi⁵¹⁹ Allah'ın hakkıyla bilinemeyeceğini, sadece varlığının bilinip fakat niteliğinin bilinemeyeceğini, âlemin O'nu hakkıyla bilmekten aciz kaldığını ifade etmiştir.

A) Allah'ın Varlığı ve Sıfatları

Hacı Bektaş'ın Allah'ın varlığı ve sıfatları konusunda geleneği takip ederek Kur'an'da Allah'ın doksan dokuz isminin var olduğunu, buna ilaveten bin bir isminin söylendiğini de ifade eder. O'nun Kur'an'da var olduğunu söylediği bu isimlerin bir kısmını ünlü mutasavvıflar el-Kuşeyri ve Hucviri'de olduğu gibi sadece mevcut isim ve sıfatları zikretmekten ibarettir⁵²⁰, yoksa filozof ve kelimelerde olduğu gibi soyut ve felsefi terimleri kullanmamıştır. Bu da onun bir halk muvahhidi olduğunun göstergesidir. Ayrıca Hacı Bektaş'ı Allah'ın sıfatları konusunda diğer mutasavvıflardan ayıran şey, diğer tasavvufî konularda olduğu gibi onun Allah'ın her bir isim ve sıfatını zikrederken bu isim ve sıfata Kur'an'dan bir ayet iktibas etmesidir. Mesela, Makalatında tevhid bölümünde Allah'ın “bir ve tek” liği için “İlahınız bir tek Allah'tır. O'ndan başka ilâh yoktur. O, rahmandır, rahîmdir.”⁵²¹

ayetini, “varlığı” için “ (O öyle lütfkâr) Allah'tır ki gökleri ve yeri yarattı, gökten⁵¹⁸ Vahdet-i Şühud (Tevhid-i Şühud): Salikin her şeyi Allah olarak, Allah'ın tecellileri olarak görmesi, O'ndan başkasını görmemesi hali. Bu hal sekr, galebe ve gaybet gibi isimler verilen vecd ve istiğrak halinde kendini gösterir. Bu halde iken salih nefsinden fani olması sebebiyle kendini de görmediğinden Hallâc gibi “Ene'l-Hak”, Bistamî gibi “Subhâne mâ a'zame şânî”, Yunus gibi “Ete kemiğe büründü Yunus diye göründü” der. Fakat bu hal geçtikten sonra Hak ile halkı ayrı görür. (Süleyman Uludağ, a.g.e. , s. 553). Vahdet-i Vücut (Tevhd-i vücudî): Sadece Allah vardı, diğer şeyler O'nun zuhuru, tecellisi ve muhtelif tavırlarıdır. Ve onun dışında bir varlık yoktur gibi esaslara dayalı bir tevhid çeşididir. Burada Rab ile abd birdir. Vahdet-i Vücut'a inananlar, âlemi hem Allah'ın bir tecellisi olarak görürler, hem de Allah'ı bilir ve inanırlar. Bu tevhid bir yönü ile hale dayanır. Vecd ve sekr hali ile ilgilidir, yaşanması ve tadılması şarttır. Aksi halde anlaşılabilir. (M. Zeki Pakalın, a.g.e. , III, s. 566), Diğer bir yönü ile ilme ve marifete dayanır. Hal gibi zail olmaz, ortadan kalkmaz, süreklidir. Çünkü artık mutasavvıflar her şeyi Allah olarak görmekte ve Allah olarak bilmektedir. Artık burada tevhid ilme ve nazariyeye dayanan metafizik bir sistem şekline girmiştir. Bu tevhid “La mevcude illellah” sözü ile anlatılır. (İzmirli İsmail Hakkı (ö.1946), Yeni İlmî Kelâm, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, İst. 1339/1341, s. 153-154)

⁵¹⁹ Ebu Bekir Muhammed b. İshak Kelâbâzi, (ö. 308/990), Doğu Devrinde Tasavvuf (Ta'arruf), (Haz: Süleyman Uludağ) , Dergâh Yn. İst.1979, s. 61, 63, 67; es-Sülemî, a.g.e. , I, s. 208.

⁵²⁰ el-Kuşeyri, Risale, (Tah. Abdulhalim Mahmud Muhammed b. Şerif) Matbaayı Hassan Kahire, Thz. c. I, s. 49-50.

⁵²¹ Bakara, 2/163.

suyu indirip onunla rızık olarak size türlü meyveler çıkardı...”⁵²² ayetini, Allah’ın “sıbgat” sıfatı için “Allah’ın verdiği rengiyle boyandık, Allah’tan daha güzel rengi kim verebilir. Biz ancak O’na kulluk ederiz (deyin).”⁵²³ ayetini, “mülkiyet” sıfatı için “Göklerin ve yerin mülkü O’nundur. Bütün işler ancak O’na döndürülür.”⁵²⁴ ayetini, heybet (kâhir) sıfatı için, “O kullarının üstünde her türlü tasarrufa sahiptir. O, hüküm ve hikmet sahibidir, her şeyden haberdardır.”⁵²⁵ ayetini, “azîm” sıfatı için “...O, yücedir, büyüktür.”⁵²⁶ ayetini, “azîz” sıfatı için “Kim izzet ve şeref istiyor idiyse, bilsin ki izzet ve şerefin hepsi Allah’ındır.”⁵²⁷ ayetini, “celâl” sıfatı için “Büyükklük ve ikram sahibi Rabbinin adı yücelerden yücedir.”⁵²⁸ ayetini, “naîm” sıfatı için “Ne güzel mevlâdır, ne güzel yardımcıdır.”⁵²⁹ ayetini, “pişmanlık” veren sıfatı için “Allah suçlunun hakkından gelen (zü-intikam) mutlak güç sahibidir.”⁵³⁰ ayetini, “latîf” sıfatı için “Allah kullarına lütfkârdır, dilediğini rızıklandırır. O, küvetlidir, güçlüdür.”⁵³¹ ayetini, “muhabbet” sıfatı için “(Resûlüm) De ki:Eğer Allah’ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın.”⁵³² ayetini, “nusret” sıfatı için “Müminlere yardım etmek de bize düşer.”⁵³³ ayetini, “kısmet” sıfatı için “Rabbinin rahmetini onlar mı paylaşıyorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz paylaştırdık...”⁵³⁴ ayetini, “hâsib” sıfatı için “Kim Allah’tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu ihsan eder. Ve ona beklemediği yerden rızık verir. Kim Allah’a güvenirse O ona yeter.”⁵³⁵ ayetini, “rahmet” sıfatı için “Allah müminlere karşı çok merhametlidir.”⁵³⁶ ayetini, “hikmet” sıfatı için “Allah hikmeti

⁵²² İbrahim, 14/32, Secde, 32/4.

⁵²³ Bakara, 2/138.

⁵²⁴ Hadid, 57/6.

⁵²⁵ En’am, 6/18.

⁵²⁶ Bakara, 2/253, Şûra 42/4.

⁵²⁷ Fatır, 35/10.

⁵²⁸ Rahman, 55/78.

⁵²⁹ Hac, 22/78.

⁵³⁰ Ali-İmran, 3/4, Maide. 5/95.

⁵³¹ Şûrâ, 42/19.

⁵³² Ali İmran, 3/31.

⁵³³ Rûm, 30/47.

⁵³⁴ Zuhruf, 43/32.

⁵³⁵ Talak, 65/31.

⁵³⁶ Ahzab, 33/43.

dilediğine verir. Kime hikmet verilirse, ona pek çok hayır verilmiş demektir.”⁵³⁷ ayetini, “ilim” sıfatı için de “...Size Kitab’ı ve hikmeti talim edip bilmediklerinizi size öğreten bir Resûl gönderdik.”⁵³⁸ ayetini iktibas etmiştir. Bütün bu sıfat ve isimlerinin yanında Tanrı buyurur dedikten sonra “Ya Muhammed! benim en yüce adım Allah’tır. Onun için Allah’tan ayrı adlarım varsa hepsi sıfattır. Nitekim “Halik” deyince yaratıcılığım belirir, “Rahman” deyince rahmetimin çokluğu belirir...”⁵³⁹ şeklinde yaptığı bu nakil ile “Allah” isminin O’nun en yüce ismi olduğunu, diğer isimlerininse bu ismin birer sıfatı olduğunu belirtir. Ancak insanlar bu isimlerle “ilme’l-yakin” derecesinde Allah’ı bildiklerini, gerçek niteliğini mahiyetini kavramaktan ise aciz olduklarını belirtir.⁵⁴⁰

Hacı Bektaş’ın gerçek manada Tanrı’yı bilme işi olan tevhidin aslına gelince o da tıpkı diğer sufilerde özellikle de Cüneydi Bağdadi’de⁵⁴¹ ve Ahmet Yesevi’de⁵⁴² olduğu gibi insan zerrelere halindeyken “Elest bezmi” nde “ Ben sizin Rabbiniz değil miyim? ilahî hitaba vermiş olduğu “kalü- bela” ikrarına dayanır.⁵⁴³ Dolayısıyla aklî, naklî usullerle Allah’ı bilmenin yetersiz olduğunu kavrayan sûflerin, sûfî tecrübe sonucunda bir zevk olarak yaşanan, ifadesi imkansız olan, aklın idrak edemediği bir hal olarak kalbe tecelli eden bir tevhîdi (vahdet-i şühûd) veya iradî davranışların, şahsiyet, benlik, masiva bilincinin yok olduğu, sûfinin Allah’tan başka bir şey görmez ve Hakk’ın fiil ve iradesinin dışında bir şey hissetmez hale geldiği bir tevhid (fena / vahdet-i vücûd) benimsedikleri görülür.⁵⁴⁴

İşte Hacı Bektaş’ın “Ve sana yakîn gelinceye kadar ibadet et!”⁵⁴⁵ ayeti

⁵³⁷ Bakara, 2/69.

⁵³⁸ Bakara, 2/151; Bu ayatin konusu Peygamber’in talimidir. Dolayısıyla Hacı Bektaş, Peygamber’in Kitab’ı Hikmet’i öğretmesini Allah’ın ilim sıfatının bir tezahürü olarak telakki etmektedir. Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 59-60.

⁵³⁹ Hacı Bektaş Veli, Besmele Tefsiri, s. 8.

⁵⁴⁰ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 76.

⁵⁴¹ Afîfî, a.g.e. , s. 154-156.

⁵⁴² Ahmet Yesevi, a.g.e. , s. 6, 26, 38, 65, 181.

⁵⁴³ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 96.

⁵⁴⁴ Bu tevhid anlayışına Hüseyin b. Mansûr Hallâc (ö. 309/921) Bayezîdi Bestâmi (ö. 261/874), Cüneyd-i Bağdadî (ö. 298/910), Muhyiddin ibn Arabî (ö. 680/1240), ve daha bir çok mutasavvıf sahiptir. (Bkz. Âfîfî, a.g.e. , s. 150, 159)

⁵⁴⁵ Hicr, 15/99.

bağlamında “yakîn” kavramını, insanın Tanrıya yakınlığı, O’nda insanın ölümsüz, sonsuz ve kalımlı (bakî) olması, ve yine “hakka’l-yakîn” makamını, “Tüm varlıklarda gerçek varlıktan başka bir varlık kalmaz (fena fillah)”⁵⁴⁶ şeklindeki ifadesi, Makalat’ın da Hakikat babının onuncu makamını, “Çalap Teâlâ’ya vuslat (ulaşmak)”⁵⁴⁷ şeklinde izah etmesi bu tasavvufi tevhid anlayışını ortaya koyar.

1) Vahdet-i Vücûd

Hacı Bektaş da “ilme’l-yakîn/nakil ile bilme” ile gerçek tevhide ulaşamayacağından dolayı mevcut sûfi anlayışı takip etmiştir. Bu nedenle sûfiler gerçek tevhide ulaşmanın hal ve makamlarının olduğunu, farklı makamlardaki tevhide ulaşan insanları “avamın”, “havasın” “arifin” zühdü⁵⁴⁸ ve “avamın tevhidi” “havasın tevhidi” “hâssu’l-hâssın tevhidi”⁵⁴⁹ “avamın tevbesi” “havasın tevbesi”⁵⁵⁰ gibi çeşitli sınıflamalar ile ortaya koydukları gibi Hacı Bektaş da Allah’ı tanıma açısından insanları ve Allah’ı bilme makamlarını çeşitli sınıflara ayırmıştır. Mesela, tevhid makamlarındaki insanları “abidler”, “zahidler”, “arifler” ve “muhibler” diye dörde ayırarak abidlerin, Allah’ı tanınmasının “kal-u kıl” yani kulaktan duyma haberlere, zahidlerin, ibadet ve havf-ü raca’ya yani “ilme’l-yakîn’e, ariflerin, “ayne’l-yakîn’e, muhiblerin ise “hakka’l-yakîn” ile Allah’ı bildiklerini belirtir.⁵⁵¹

⁵⁴⁶ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 32.

⁵⁴⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 30.

⁵⁴⁸ el-Kuşeyri, Risale, (Haz. Mehmet Günyüzlü), s. 57.

⁵⁴⁹ Âfîfî, a.g.e. , s. 143, 150-153. Cüneyd de tevhidi dört mertebeye ayırmıştır. a) Avamın tevhidi: Masivaya korku ve ümit besler, Allah’tan başka ilahları inkâr eder. b) Zahir ehlinin tevhidi: Allah’tan başka ilahları inkâr eder, emir ve nehiyleri yerine getirir, korku ve ümit arasında olur. c) Havasın tevhidi: Birincisi, Allah’ın birliğini ikrar, emir ve nehiyleri yerine getirir, masivaya yönelik arzu ve korkusunu izale eder. İkincisi, Kulun Rabbinin huzurunda gölge varlık haline gelmesi, tevhid denizinin dalgalarında his ve hareketinden fani olmasıdır. (Âfîfî, a.g.e. , s. 154.)

⁵⁵⁰ el-Kuşeyri, Risale, (Haz. Mehmet Günyüzlü), s. 9.

⁵⁵¹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 56-57; Aynı tasnif dört kapıyı sembolize eder bir biçimde (s. 10 ve 12) arasında da yapılmıştır. Burada da insanlar, Tanrı’yı tanıma, O’na yönelik yaptıkları ameller ve Tanrı’ya yakınlıkları, hakikate (vuslata) ulaşma açısından tasnife tutulmuşlardır. a) Şeriat makamı: Bu makamı abidler temsil ederler ve Allah’a yarar işleri ibadettir. b) Tarikat makamı: Bu makamı zahidler temsil ederler, uğraşları zikirdir. c) Marifet makamı: Bu makamı arifler temsil eder ve uğraşları tefekkürdür. d) Hakikat makamı: Bu makamda müşahede ve fenâ ehlinin, muhiblerin makamıdır. Benzeri tasnif Ahmet Yesevi’nin bir dörtlüğünde de vardır. “Kul Hoca Ahmed Hak sözünü söyleyip geçti/Ayne-lyakin tarikatta bozlayıp geçti/ İlmel-yakin şeriatı gözleyip geçti/Hakkal-

Hacı Bektaş'taki bu tasnif onun dört kapı (şeriat, tarikat, marifet, hakikat) tasnifine de takabül eder. Abid, şeriat makamını, zahid, tarikat makamını, arif, marifet makamını, muhîb de hakikat makamını sembolize eder. Bir başka yerde "Dünyayı isteyeniniz vardı ahireti isteyeniniz vardı..."⁵⁵² ayetinden hareketle istekleri açısından insanları üç sınıfa ayırarak dünyayı isteyenlerin; hayvanlardan daha aşağı insanlar olduğunu, ahireti isteyenlerin "havf-ü reca" kavmi olduğunu, ayete ilave bir yorumla da mevlayı isteyenlerin ise "müşahede" kavmi olduğunu belirtir.⁵⁵³ Dolayısıyla onda "İnsan-ı Kamil" olma nasıl bir süreç ise "tevhidi hakiki" de şeriat makamıyla başlayıp, hakikat makamıyla devam eden bir süreçtir. Allah'ı bilme olmuş bitmiş bir süreç değildir. Aksine ibadetle başlayıp ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn (müşahede) ile devam edip, ruhî bir tecrübe ve zevk hali olarak hakka'l-yakîn makamında zirveye ulaşan bir haldir. Bu nedenle Hacı Bektaş, "ilme'l-yakîn" makamında olan zahidin, tıpkı "şeker" ismini söyleyip de ancak şekeri tatmamış kişi gibi⁵⁵⁴ olduğunu belirterek gerçek tevhidin, filozofların, kelamcılarının ve fakihlerin aklî ve naklî kalıplarla kayıtladıkları, derûnî ruhtan yoksun ve soyut ilkelere oluşan bir tevhid yerine, Allah'ı hakkıyla tanımanın ruhî bir zevk halinin aşamaları olan bu tasnifi ortaya koymuştur. İşte bu ruhî zevk hali de vahdet-i şühûd, vahdet-i vücûd ile yani "Fenâ fillah, Fena filhakk" ile gerçekleşir. Fenâ ile ilgili de çeşitli tanımlar ortaya çıkmıştır:

Birincisi: Kuşeyri'nin "Mahlûkattan fenâ, Hak'la bekâ ve sadece Hak'ın müşahedesi" ne işaret ettiği tevhid-i şühûdidir.

İkincisi: Allah'tan başka mevcut yoktur, sözünün ifade ettiği hal.

Üçüncüsü: Benlik ve objektif âlem hakkında bilincin yok olması.

Dördüncüsü: Tedrici merhalelerden geçerek şehvi şeyleri, kötü fiilleri ve masivayı terk edip Allah'la bâki olmak.

Beşincisi: Serrac ve Kuşeyri'nin yapmış oldukları tanımlamadır ki bu da benlik şuurunun kaybolmasıdır.⁵⁵⁵

İşte Hacı Bektaş'ta da bu tasavvufî gelenek aynen devam etmektedir. Onun

yakin hakikatinden söyleyip geçtim ben işte." (Ahmet Yesevi, a.g.e. , s. 24)

⁵⁵² Ali-İmran, 3/153.

⁵⁵³ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 41.

⁵⁵⁴ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 56.

⁵⁵⁵ Âffî, a.g.a. , s. 163-164.

“Fenâ, insanın kendi zatından sıyrılıp çıkması (huve’l-hurûc an zatihi) dır ki bu da vücutta Allah’tan başka fail (özne) olmaması demektir...talib bu menzile ulaştığında Allah’tan başka hiçbir şey kalmaz”⁵⁵⁶ ve “Kalbinin Tanrı ile bir an karar bulması, Tanrı ile bir göz kırpmı kadar dinlenip rahatlaması.” şeklindeki ifadeleri vahdet-i vücûd düşüncesini ortaya koyduğu gibi, “Talib bu menzile ulaştığında Allah’tan başka hiçbir şey kalmaz” ifadesiyle de vahdet-i vücûd, fenâfillah düşüncesini ortaya koymaktadır. Muhyiddin ibn Arabi kainat ve insanı zaman zaman Allah’ın tecellisi ve tezahürü olarak yansıttığı gibi, bazen de bu kesret alemleri vahdaniyetle bir ve aynı şey izlenimini verir.⁵⁵⁷ Hacı Bektaş Makalatındaki “Çalab Teâlâ’nın, zahir ve batini vardır. Zahiri bu cihandır, batini ol cihandır. Ve lakin bu cihanın ahiri harap olacaktır.”⁵⁵⁸ ifadeleriyle bu evrenin, Tanrının zahiri /tecellisi, bir başka ifadeyle Yaratan’ın (Hakk’ın) görüntü denizi, zuhurunun nurları olduğunu,⁵⁵⁹ ve “Yer başka bir yer, gökler de (başka gökler) haline getirildiği, (insanlar) bir ve gücüne karşı durulmaz olan Allah’ın huzuruna çıktıkları gün...”⁵⁶⁰ ayetiyle de bu tecelliyatın bir gün harap olacağını belirtir. Sadece bu kâinatın değil, aynı zaman Allah’ın ruhundan üflemesiyle tecelliyatıyla bezediği insanın da bu akıbetle yüz yüze geleceğini “Her nefis ölümü tadacaktır.”⁵⁶¹ ayetiyle ifade etmiştir. Dolayısıyla ona göre Tanrı’nın zahiri, bir başka ifadeyle sanatı olan bu evren, O’nun güneşten daha açık seçik olduğunu ortaya koyar.⁵⁶² İşte bu açıklığı müşahede etme halinin de talib için hakikat makamında gerçekleştiğini belirtir. Varlıkta ve kendi zatında Hakk’ı müşahede eden talib, her şeyin Hakk’la var olduğunu ve Hakk’ın da her şeyle var olduğunu, kendisinden hiçbir şeyin gizli kalmadığı müşahede derecesine gelir ki neyzen ile neyin kendisinin aynı olduğu makama (Fenâ fillaha) ulaşır.⁵⁶³ Ve onun “İnsanın özü benim sırrımdır, ben de onun sırrıyım”⁵⁶⁴ veya “Allah’ın adını anan insan Allah’ın adını anmakta yok olunca ananın yerine yalnızca anılan Allah kalır, işte o zaman sen

⁵⁵⁶ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 13.

⁵⁵⁷ Bkz. Affi, a.g.e. , s. 166 vd. 175.

⁵⁵⁸ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 78.

⁵⁵⁹ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 4.

⁵⁶⁰ İbrahim, 14/48.

⁵⁶¹ Ali-İmran, 3/185.

⁵⁶² Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 71.

⁵⁶³ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 15.

⁵⁶⁴ Hacı Bektaş Veli. Makalat-ı Gaybiyye, s. 4.

kim olduğunu anlarsın”⁵⁶⁵ ifadelerinde vahdet-i vücûdca mutasavvıflarda olduğu gibi kesretin yok olup vahdetin ortaya çıktığı fenâ makamının ruhî tecrübe halini ifade eder.

2) Allah ve İnsan

Hacı Bektaşta bu tevhid anlayışının temeli, gerçekte Allah ve insan telakkisine dayanır. Hacı Bektaşta insanı tanımadan Allah’ı hakkıyla tanımak söz konusu olamayacağından, Allah’tan bahsedildiği yerde insandan, İnsandan bahsedildiği yerde de Allah’tan bahsedilmiştir. Dolayısıyla Allah’ın insanın kalbindeki yeri ve insanın Allah katındaki değeri nedeniyle bu başlığı tevhid konusunda ele aldık. Hacı Bektaşta Allah, seven –sevilen bir ilahtır. Ondaki bu Allah anlayışı da, tasavvuf tarihinde Hicri II. asırda ortaya çıkan korkulan Tanrı yerine bu anlayışın yerini, Hicri III. asırda sevilen Tanrı’ya bırakan⁵⁶⁶ bir Allah anlayışının geleneksel devamı niteliğindedir.

Hacı Bektaşta Allah, genellikle fakihlerde olduğu gibi azap eden, korkulan, abid - ma’bud ilişkisine dayalı dolayısıyla da ibadet ve taat yapılması gereken bir varlık anlayışı yerine, Hicri III. asrın sûfileri Rabia el-Adeviyye, Haris el-Muhasibi, Yahya b. Muaz, Sırrî es-Sakâtî, Zunnun el-Mısırî, Sehl b. Abdullah et-Tüsteri, Semnun Hamza el-Bağdadî ve Ebu Bekir Şibli’ de olduğu gibi⁵⁶⁷ merhamet eden, seven-sevilen (muhib-mahub), bundan dolayı da ibadet ve taat edilmesi gereken bir aşk ilahı anlayışı söz konusudur. Öyle ki, bu Allah ve insan ilişkisinde Kur’an bile “Âşıktan maşûka gönderilen bir mektup”⁵⁶⁸ olarak telakki edilmiş, sünnet ve farz gib fikhî kavramlar bile “Sünnet, dünya ve öte dünyayı bırakma, farz ise Tanrı sevgisidir.”⁵⁶⁹ ve “Dünyayı terk etmek vacip, Mevla’yı istemek farzdır.”⁵⁷⁰ şeklinde Tanrı sevgisi ve ilahî aşkla ifade edilmiştir. Bundan dolayıdır ki “Alevi Bektaşî öğretisinde Tanrı’ya korkuyla bağlılık yoktur, sevgiyle bağlılık vardır. Korkunun

⁵⁶⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 9; Hacı Bektaşta Vahdet-i Vücut, Fena düşüncesi, halifesi olduğu Ahmet Yesevi’de de derin bir biçimde işlenmiştir. Divan-Hikmet baştan sona bu düşüncelerle doludur. Bkz. Divan-Hikmet, s. 22-23, 46, 155, 161,

⁵⁶⁶ Âfîfî, a.g.a. , s. 179-180.

⁵⁶⁷ Âfîfî, a.g.e. , s. 186.

⁵⁶⁸ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 20.

⁵⁶⁹ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 48.

⁵⁷⁰ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaaybiyye, s. 14-15.

olduğu yerde sevgi olmaz, bağlılık olmaz, sahte bir bağlılık olur.”⁵⁷¹

Fakihlerin Kelamcılarının, tenzih ve tecrid adına Allah ile insan arasına çektikleri perde Hacı Bektaş'ta ve Alevi-Bektaşî düşüncesinde sözkonusu değildir. İnsan, Tanrının manevi bir parçası, O'nun ruhunun eseridir. Öyle ki, Allah, insana, insanın kendi teninden ve organlarından hatta kendi canından dahi insana yakın olduğunu, daima onunla var ve bir olduğunu “Biz ona sizden daha yakınız, ama göremezsiniz”⁵⁷², “...Biz ona şah damarından daha yakınız”⁵⁷³, “...Nerede bulunurlarsa bulunsunlar mutlaka O, onlarla beraberdir.”⁵⁷⁴ ayetleriyle ortaya koymuştur.⁵⁷⁵ Ve yine “Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakımdım. Bana dua ettiği vakit dua edenin dileğine karşılık veririm.”⁵⁷⁶ ayetine getirmiş olduğu “Ey kullarım! Beni ne ırakta isteyin, ne de yakında, her nerede olursanız benimle olun, zira sizlere sizden daha yakımdım ve her nerede iseniz beni bilesiz”⁵⁷⁷ şeklindeki bu yorum, onun Allah ile insan arasındaki iletişim anlayışını ortaya koyuyor. Âfifi'nin ifadesiyle Allah teâlânın kendisini, gafûr vedûd, karîb, dualara icabet eden, insana şah damarından daha yakın olduğunu ifade etmesi, kullarına karşı rahmet, şefkat ve sevgisine işaret eden ayetlerle kendini vasfetmesi tasavvuftaki ilahi sevginin temelini ortaya koyar.⁵⁷⁸ Hacı Bektaşta Allah'ın seven-sevilen bir varlık olduğu hususunda ve Allah insan anlayışında “İnsanlardan bazıları Allah'tan başkasını Allah'a denk Tanrılar edinir de onları Allah'ı sever gibi severler. İman edenlerin Allah'a olan sevgileri (onlarınkinden) çok daha fazladır.”⁵⁷⁹ “Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin”⁵⁸⁰ iktibas edilmiş bu ve buna benzer bir çok ayet, el-Muhasibi ve Zunnun el-Mısri⁵⁸¹ gibi daha bir çok sevgi lideri mutasavvıflar tarafından da kullanıldığı görülmektedir.

⁵⁷¹ Ali Rıza Salmanpakoğlu, U.B.V A.S. -I- “Müzakere”, Tübitak, 1. Bsk. İsparta, 2005, s.133.

⁵⁷² Vakia, 56/85.

⁵⁷³ Kaf, 50/16.

⁵⁷⁴ Mücadele, 58/7.

⁵⁷⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 81-82.

⁵⁷⁶ Bakara, 2/186.

⁵⁷⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 108-107.

⁵⁷⁸ Âfifi, a.g.e. , s. 181.

⁵⁷⁹ Bakara, 2/165.

⁵⁸⁰ Bakara, 3/31.

⁵⁸¹ Âfifi, a.g.e. , s. 188,197.

Hacı Bektaşta insan kutsaldır, yücedir. Yeryüzü onun hizmetine verilmiş “Biz hakikaten insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık...” ve melekler insana secde etmiş,⁵⁸² Allah’ın denetiminde insanın yüceliğini kabul etmişlerdir. Ve insan “ Hani Rabbin Meleklerle: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi...”⁵⁸³ ayetiyle yeryüzünün efendisi kılınmıştır. Her şeyden daha önemlisi insan Allah’ın zahiri ve tecelliyatı olan kâinatın özü ve özetidir.⁵⁸⁴ Bundan dolayıdır ki Allah’ı tanımak için harici bir delile ihtiyaç duyulmamış “Kendini bilen Rabbin bilir.” hadisi şerifi gereğince insanın kendini keşfetmesi öngörülmüştür.⁵⁸⁵ Çünkü Tanrı, insanın kalbinin bekçisi, gönül Tanrının evi, hazinesi ve nazargâhıdır.⁵⁸⁶ Öyle ki, meleklerin tavaf ettiği Beytu’l-Ma’mur’dan ve insanların tavaf ettiği Ka’be’den daha yeğdir. Çünkü Beyt-i Ma’mûr’u melekler, Ka’be’yi insanlar, gönlü ise Allah tavaf eder, yani gönle nazar eder. Ka’be’nin klavuzu Kur’an iken, gönlün yoldaşı Allah’tır.⁵⁸⁷ Dolayısıyla “Gönül ile Çalab Tanrı arasında perde yoktur.”⁵⁸⁸ Eğer bir perde varsa “Fevaid’in ifadeleriyle o da “Yer ve gök, arş ve kürsi değil, sen ve ben” dir.⁵⁸⁹ Benlik ve nefis tasavvufî düşüncede ve bu geleneğin takipçisi Hacı Bektaşta sevgiliye ulaşmada en büyük engel kabul edildiğinden, onunla mücadele de en büyük cihad olarak telakki edilmiştir.

İşte Hacı Bektaşta, Alevi-Bektaşî geleneğinde insanın kutsallığı ve değerinin fikri kökeni buradan kaynaklanıyor. Allah nezdinde ve diğer varlıklar arasında insana

⁵⁸² Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 90.

⁵⁸³ İsrâ, 17/70; Bakara, 2/30-31, 34 ayetlerinin kullanımı ile ilgili bkz. Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 80, 84.

⁵⁸⁴ Kâinatın olan her şeyin bir benzerinin insanda bulunduğu ve insanın küçük evren olduğuna dair geniş bilgi için bkz. Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 61 vd. 76.

⁵⁸⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 61.

⁵⁸⁶ Hacı Bektaş’ın “Müminin kalbi Allah’ın evidir.” şeklin de Hz. Peygamber’e nispetle yapmış olduğu bu nakil, (Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 105), “Kalp Rabbin evidir.” “Müminin kalbi Allah’ın arşıdır” şeklinde çeşitli kaynaklarda yer almaktadır. Birinci tarik, Aclûnî, a.g.e. , II, 99-100; Zerkeşi, a.g.e. , s. 136, Aliyyu’l-Karî, a.g.e. , s. 260, (h. no: 331), Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e. , c. I, 79; İkinci tarik, Gazâlî, İhyâu Ulûmi’d-Din, (Terc: Ahmed Serdaroglu), İst. 1974, I, s. 11; el-Hasan b. Muhammed Sağâni, (ö. 650/1252), Meşariku’l-Envar, Matbaayı Amire, y.y. 1328, s. 50 (h. no: 70); ve Aclûnî, a.g.e. , II, 100 (h. no: 1886); İbn Kuteybe, a.g.e. , s. 76.

⁵⁸⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 74-75.

⁵⁸⁸ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 74.

⁵⁸⁹ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 34.

biçilen bu değer sadece Alevi-Bektaşî geleneğinin bir anlayışı değil, aşağı yukarı bütün mutasavvıfların ortak düşüncesidir. Çünkü bu düşüncelerin temeli Kur'an ve hadise dayanmaktadır. Mesela, aynı şekilde Hacı Bektaş'tan yaklaşık iki asır sonra gelen Eşref-i Rûmî'de (ö. 874/1470), de "Hakk velilerinin gönülleri de birer kâbedir. Mekke-i Mükerrime'de bulunan zahir Kâbe'ye; "Kâbe-i Halîlî" derler. Gönül kâbesine de: "Kâbe-i Celîlî" derler. Zâhir Kâbe'sini İbrahim (a.s), taşla toprakla bina eylemiştir. Gönül kâbesini ise Celîl ve Cebbâr halk buyurmuştur. Zâhir Kâbesini ziyaret edenin vücudu ateşten halas olur, ...batın kâbesini ziyaret edenlerin ise hem canları hem vücutları ateşten halas olur. Kaldı ki dost visâli de bu ka'bedir."⁵⁹⁰ bu ifadelerle aynı düşünceler yer almaktadır. Ancak şunu da ifade edelim ki kitabî ve nebevî kaynağa dayanan Hacı Bektaş'taki bu insan telakkisi, Süleyman Hayri Bolay'ın belirttiği gibi kimi Alevi-Bektaşî çevrelerce isanın Tanrı olduğu fikrinin beyanına götürmüştür ki, bu da tasavvufta ki vahdet-i vücud düşüncesinin anlaşılmadığından kaynaklanır.⁵⁹¹ Ve özellikle de 20. asrın ilk çeyreğinde alan araştırmalarıyla ünlü Yusuf Ziya Yörükân'ın, Alevi-Bektaşîlerde zaman zaman Hz. Ali'nin Tanrı kabul edildiği, hulul, ittihat ve tenasüh gibi inançlara sahip oldukları,⁵⁹² yine 16. yüzyıl sonrası göçebe Aleviler üzerine teorilerini kuran Ahmet Yaşar Ocak'ın Alevi-Bektaşîlerin büyük çoğunluğunun hulul, tenasüh gibi Budizm, Manihaizm ve Şamanizmden gelme itikatlara sahip oldukları⁵⁹³ ve İ. Zeki Eyüboğlu'nun kimi Bektaşîlerin Tanrının, Ali'nin kişiliğinde görüldüğüne (zuhur ettiği) inandıkları⁵⁹⁴ şeklindeki inançların, Hacı Bektaş'ta oturtulacak zemini yoktur. Onda mevcut tasavvufî düşüncede var olan vahdet-i vücud, fenâ anlayışı vardır ki, bu anlayışta da Tanrı'nın insana hululü veya ittihadı değil, Ebubekir Şiblî ve Hallaç Mansur'da olduğu gibi benlik ve objektif âlem hakkında şuurunun yok olmasıyla yalnız Allah ile olan bir bilinç hali ve Tanrı, insan ve varlığın ayrı şeyler olduğunu kabul eden bir anlayışa dayanır. Yoksa Panteizmde olduğu gibi Tanrının varlıkta

⁵⁹⁰ Eşrefoğlu Rumî, Müzekkin –Nufus, İst. 1977, s. 524.

⁵⁹¹ Süleyman Hayri Bolay, T. A. B. N, "Müzakere", İsav, Ensar Nşr. 2. Bsk İst. 2004, s. 410.

⁵⁹² Yörükân, a.g.e. , s. 468-469.

⁵⁹³ Ahmet Y. Ocak, T.A.B.N. , "Aleviliğin Tarihsel, Sosyal Tabanı İle Teolojisi Arasındaki ilişki Problemine Dair", İsav. Ensar Nşr. 2. Bsk. İst. 2004 s. 396; Ahmet Y. Ocak, U.B.V.A.S. , -1- "Alevilik Tarihinin Temel Bir Problemi: Alevîlik ve Nizari İsmailîği", Tübitak, 1. Bsk. İsparta, 2005, s. 32.

⁵⁹⁴ Eyüboğlu, a.g.e. , s. 161.

içkinliği söz konusu değildir. Bundan dolayıdır ki Hacı Bektaş, bir yandan Tanrı'nın insana şah damarından daha yakın olduğunu ifade eden ayetlere fena anlayışı çerçevesinde vurgu yaparken, diğer yandan da Allah ve varlık ayrıklığını ifade eden "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur."⁵⁹⁵ şeklindeki ayetlere tevhhid babında vurgu yapmaktadır. Her şeyden öte Hacı Bektaşta insan yaratılmıştır ve ölümlüdür.⁵⁹⁶ Dolayısıyla Ahmet Yaşar Ocak'ın belirttiği ve Hocası İren'e Melikoff'un da desteklediği Hz. *Ali kültü*, *12 imam kültü vb.* günümüz Aleviliğin temelinde olan bu unsurların, XVI. Yüzyılın başlarında "*Ali'li dönem / Şah İsmail'den sonraki dönem*" ile başladığını belirttiği⁵⁹⁷ bu inançların, Hacı Bektaş'ın eserlerinde olmadığı gibi 16. yüzyıl sonrası giderek artan bir heyecanla işlenen "Allah Muhammed Ali" üçlemesi⁵⁹⁸ de söz konusu değildir. Sadece tarihsel ilmi kişiliğinden dolayı Hz. Ali'ye, bolca nakiller yapılmaktan başka bir amaçla yer verilmemiştir.

B) Melek ve Şeytan.

İslam dininde, Allah'a imandan sonra inanç esaslarından ikincisini meleklerle iman teşkil eder. Allah'ın melekleri vardır. Melekler yapıları ve ifa ettikleri görevler bakımından diğer varlıklardan farklıdırlar. Allah'ın vahyini ve nübüvvetini gayb âleminde insanın yaşadığı müşahede alemine taşıma, alemdeki nizamı sağlama ve insanının psikolojik yapısındaki iyilik ve güzelliklerin ilhamı gibi önemli rolleri üstlenirler. Şeytan da yapı itibariyle melekler gibi maddi olmayan varlıklardır. Ama fonksiyonları bakımından onlar meleklerden farklıdırlar.⁵⁹⁹ Kur'an'da bir çok ayeti kerimede meleklerle imandan bahsedildiği gibi çeşitli isimler altında çeşitli görevler üstlenmelerinden de bahsedilir.⁶⁰⁰ Kur'an'da meleklerle imandan⁶⁰¹ ve mukarrabun

⁵⁹⁵ Şûra, 42/11. Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 82.

⁵⁹⁶ Bu konuda Hz. Âdem'in yaratılışı ve ölümlü oluşuyla ilgili ayet ve açıklamalara bkz. Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 82, 84 vd. 95)

⁵⁹⁷ Ocak, T.A.B.N. , "a.g.m." , s. 386-387; İren'e Melikoff, T.A.B.N. "Müzakereler" , s. 399.

⁵⁹⁸ Fığlalı, a.g.e. , s. 227.

⁵⁹⁹ Şerafettin Gölcük- Süleyman Toprak, a.g.e. , s. 381.

⁶⁰⁰ Kur'anda (Bakara, 2/177-285; Nisa /136) meleklerle imandan, ve mukarrabun meleklerinden (Nisa, 4/172) ve kiramen katibin (İnfitar, 82/11) gibi hafaza meleklerinden ve bu meleklerin çeşitli görevlerinden bahsedilir.

⁶⁰¹ Bakara, 2/177-285; Nisa, /136.

meleklerinden⁶⁰² ve kiramen katibin⁶⁰³ ve Cibrîl⁶⁰⁴ gibi çeşitli görevler üstlenen meleklerden bahsedilir. Dolayısıyla bu görünmez varlıklara inanmak dini nasların bir gereğidir.

İşte Hacı Bektaş da Makalatın Ma'rifet babını izah ederken İslam'ın altı inanç esasından birinin de meleklerle iman getirmek olduğunu belirtir.⁶⁰⁵ Ancak ondaki bu inanç salt soyut bir inanç olmaktan öte, amelî bir işleve sahiptir. O, meleklerle imanın kişiye işlevsel bir sorumluluk kazandırması gerektiğini de "Pes imdi aziz-i men! Her bir kişiye üç yüz altmış melek vekil kılınmıştır. Pes bunca melekler arasında edepsizlik edersin ve senin gibi kişi katında edepsizlik etmezsin. Pes hani meleklerle iman ettiğin"⁶⁰⁶ şeklindeki ifadeleriyle dile getirir. Dolayısıyla diğer inanç esaslarında olduğu gibi ona göre meleklerle inanmanın asıl fonksiyonu, pratik bir işleve sahip olmasında yatmaktadır.

Hacı Bektaş geleneksel melek tasnifi ve görev sınıflamaların da olduğu gibi doğrudan doğruya meleklerden, onları görevlerinden bahsettiği gibi bazen de çeşitli işlevlerin yerine getirilmesindeki rollerinden bahseder. Mesela, o dört büyük melekten ve onların görevlerinden çeşitli vesilelerle bahsederken Cebrail'in ilmin (vahyin) taşıyıcısı ve makamının kalp olduğunu, Mikail'in, hakikat erzakının taşıyıcısı, İsrail'in, "sur"a üfleme sıfatının,⁶⁰⁷ ve Azrail'in de insanların canını almakla muttasıf olduğunu ortaya koyar.⁶⁰⁸ Bu görevlendirmelerin yanında tasavvufi düşünceye özgü bazı yaklaşımlar da söz konusudur. Mesela, bu melekleri dört kapıyla ilişkilendirerek Cebrail'in, şeriat makamını, Mikail'in, tarikat makamını, Azrail'inse hakikat makamını temsil ettiğini belirtir.⁶⁰⁹ Ayrıca Hacı Bektaşta insan, Tanrı'nın, cennetin ve mevcut bütün âlemlerin özeti (küçük âlem) olması açısından da dört melek yorumlanmıştır. Mesela, göz Azrail'in, kulak Mikail'in, görüş İsrail'in, ağız Cebrail'in görüldüğü yerdir,⁶¹⁰ diyerek meleklerin de bir anlamda

⁶⁰² Nisa, 4/172.

⁶⁰³ İnfitar, 82/11.

⁶⁰⁴ Bakara, 2/97-98.

⁶⁰⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 14.

⁶⁰⁶ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 14-16.

⁶⁰⁷ Hacı Bektaş Veli, Besmele Tefsiri, s. 22, Ayrıca bkz. Fevaid, s. 64.

⁶⁰⁸ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 33-34.

⁶⁰⁹ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 52.

⁶¹⁰ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 63.

insanda dürüldüğünü ortaya koymuş bulunmaktadır. Bunların dışında Hacı Bektaş bir de cennetin hazinedarı olarak “Rıdvan” meleğinden⁶¹¹ ve Hz. Âdem’in yaratılışında görev üstlenmiş olan meleklerden bahsetmiştir.⁶¹² Ve Hz. Âdem’in maddi yapısının yaratılmasında meleklerin Âdem’in çamurunu günlerce yoğurmalarından ve dört meleğin Allah’ın fermanı ile gelip ecelini, rızkını, başına gelecek olayları ve şakî mi yoksa saîd mi olacağını yazdıklarını belirtir.⁶¹³ Bu da geleneksel İslam düşüncesinde yaygın olan insanın, ana rahminde dünyada başına gelecek her şeyin yazıldığı inancının bir devamıdır.

Hacı Bektaş makam ve hal bakımından Allah’a en yakın olan “mukarrabun” meleklerinden⁶¹⁴ de bahsetmiştir. Hatta “Hani biz melekeler Âdem’e secde edin demiştik. İblis hariç hepsi secde ettiler. O yüz çevirdi ve büyüklük tasladı, böylece kâfirlerden oldu.”⁶¹⁵ ayetini iktibas ederek Âdem’e secde etmediğini ve “Beni ateşten onu topraktan yarattın”⁶¹⁶ şeklindeki itiraz ve isyanından dolayı İblis’in, önceden “Mukarrabun” meleği ve adı da “Haris” iken, daha sonra lanetlenerek Şeytan/ İblis ismini aldığını belirtir.⁶¹⁷

Kur’an Kerimde birçok ayette kendisinden bahsedilen şeytan, cin taifesinden olup melek ve cinler gibi görülmeyen varlıklardır. Ancak Hacı Bektaş’ta olduğu gibi kimi âlimler şeytanın meleklerden olduğu görüşüne sahip olsalar da yaygın kanaate göre İblis, meleklerden değil cinlerdendir. Ayrıca rolleri de farklıdır. Şeytan kötülüğün ve şerrin temsilcisi olarak daima kötülüğü temsil ederken melek de iyiliğin ve hayrın temsilcisi olup daima iyiliği temsil etmektedir.⁶¹⁸

Hacı Bektaş, Makalatında Şeytan’ın halleri ile ilgili özel bir bab ayırmıştır. Çünkü onda kendini bilmenin yolu Rahman ile Şeytanı farkını bilmekten geçer. Rahman ile şeytanın farkını bilmeyen kendini bilemeyeceği gibi Rahmanın yolunu da bulamaz.⁶¹⁹ Hacı Bektaş, tasavvufî düşüncedeki insanın kâinatta var olan her şeyin

⁶¹¹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 104, ve Makalat-ı Gaybiyye, s. 40.

⁶¹² Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 99.

⁶¹³ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 98, 99, 100.

⁶¹⁴ Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, a.g.e. , s. 384.

⁶¹⁵ Bakara, 2/31.

⁶¹⁶ A’raf, 7/12.

⁶¹⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 90.

⁶¹⁸ Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, a.g.e. , s. 387-388.

⁶¹⁹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 54.

bir özeti olduğu fikrine sahip olduğundan, arştan ve tahtas-seraya kadar var olan her şeyin, insan şehristanında (küçük âlem) var olduğunu ve bu şehristanda Rahman ve Şeytan iki sultanın bulunduğunu belirtir.⁶²⁰ İnsandaki birbirine zıt bu iki dualist gücün naib ve subaşları şeklinde askeri kolları vardır. Allah'ın naibi akıl ve subaşları iman can, marifet, ilim, miskinlik, cömertlik, sabır, perhizkarlık, korku, edep ve haya iken, Şeytan /İblis'in naibi nefis ve subaşları küfür/şüphe, heva, kibir, hased, cimrilik, tama', öfke, gıybet, gülmek ve maskaralıktır.⁶²¹ Hacı Bektaşta bu iki güç ve askerleri savaş halindedirler. Aslı Allahtan olan değerler ile aslı şeytana dayanan bu değerler birbirleri ile savaş halindedirler. Mesela, aslı şeytandan olan kibir, aslı Rahman'dan olan miskinlik ile, aslı şeytandan olan cimrilik, aslı rahmandan olan cömertlik ile mücadele halindedir. Rahman'ın naibi ve subaşları birbirini destekleyip sevdikleri gibi Şeytan'ınkiler de öyledir. Şeytan'dan olan bu unsurlar iman ve marifetin düşmanıdır.⁶²² Ancak Rahman'ın naibi akıl ve aklın subaşları imana bekçilik etmektedirler.⁶²³ Aklın, imana bekçilik eden sabır, haya (utanmak), ve kânâ'at gibi üç hassâkîsi (asker, er) vardır ki, Şeytan'ın korktuğu ve yenildiği üç temel ahlakî değerdir.⁶²⁴ İşte Hacı Bektaşta iyiliğin ve imanî değerlerin temsilcisi olan Rahman ile kötülüğün ve küfrün temsilcisi Şeytan arasındaki bu mücadeleden dolayı ten ve mal düşmanı olan kâfirden daha ziyade, iman ve İnsan-ı kâmil değerlerinin düşmanı olan İblis, en tehlikeli düşman olarak telakki edilmiştir.⁶²⁵ Bundan dolayıdır ki tasavvufî bir kavram olan mücahede (cihad) nefis ve şeytanla savaşmak şeklinde ele alınmıştır.⁶²⁶

Hacı Bektaşta bu kötü düşmana karşı savaşmanın veya korunup önlem almanın en büyük silahı da “Bakın ey inanlar! Görünmeyen bir düşmanınız var, adı “taşlanası şeytan”dır. Yine görünmeyen bir dostunuz var, adı “Errahmanüirrahim”dir.

⁶²⁰ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 35.

⁶²¹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 35-50; Büyük bir şehre benzetilen insanda Rahman ve Şeytan şeklinde iki gücün naib ve askerleri için aynı düşünceler Hacı Bektaş'ın Makalat-ı Gaybiyye'sinde (s. 44, 45, 46); ve Fevaid'inde de (s. 89) vardır.

⁶²² Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 51-52.

⁶²³ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 35.

⁶²⁴ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 55-56.

⁶²⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat, (Tahlil böl.), s. 108.

⁶²⁶ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 26.

Sen de Errahmanirrahim'i oku Şeytanirracim'i koğsun, kahretsin."⁶²⁷ ifadelerinde olduğu gibi "Euzü besmele" yi okuyarak güçlü ve en tehlikeli düşman olarak görülen şeytana karşı yegane güç Allah'a (Rahman) sığınmaktır.

Hacı Bektaş, bu kötü düşmanın kimleri doğru yoldan alıkoyup-koyamayacağı meselesine de değinerek " (İblis) dedi ki: Rabbim! Beni azdırmama karşılık ben de yeryüzünde onlara (günahları) süsleyeceğim ve onların hepsini mutlaka azdıracam! Ancak onlardan ihlâslı kulların hariç"⁶²⁸ ayetini iktibasla şeytanın herkesi doğru yoldan çıkarabileceğini, ancak ârif dediği Allah dostlarını doğru yoldan alıkoyamayacağını belirtir. Bırakın şeytanın bunları doğru yoldan çıkarmasını yanlarına dahi yaklaşmadığını hatta gölgelerinden dahi kaçtığını belirtir.⁶²⁹ Hacı Bektaş'ın soyut varlıklar olan Rahman ve Şeytan'ı büyük bir şehri (insanı) yöneten iki sultan ve bunlardan kaynaklanan iyi-kötü değerleri sultanın naibi ve subaşları şeklinde sembolize etmesi, onun eğitimde soyutu daha iyi anlaşılabilir diye somutlaştırma ilkesinin en güzel örneğini ortaya koyduğu gibi, Anadolu'da ve Balkanlarda zihinleri saf olan Türkmen kitleleri arasında Bektaşiliğin yayılış nedenini de ortaya koyuyor. Medresenin, Allah'ı teşbih ve tecsime düşülür korkusuyla bir takım sembollerle ifade etmekten çekinmesi karşısında, suffilerin bu tür soyut kavramları teşbih ve tecsime düşmeden basit halk kitlelerine indirgemeleri tasavvufun ve tasavvufun bir kolu olan Bektaşiliğin şöhret nedenini ortaya koymaktadır.

C) Kitap

Biz Hacı Bektaş'ın Kur'an anlayışı başlığı altında genel olarak bu konuya değinmiştik. Ancak bazı yönleri kapalı kalması ve bazı meselelere de değinmediğimizden ilahî kitaplar ve Kur'an anlayışının daha açığa kavuşması için burada da kısaca temas edeceğiz. Allah Tealâ, insanoğluna dünya hayatında rahmet, öğüt, hidayet, huzur, emniyet, saadet ve selamet vesilesi olsun diye her millete içlerinden bir Peygamber göndermiş⁶³⁰ ve gönderdiği bu Peygamberlerden bazısına kendi katından doğrudan kitap vermiş bazısı da kendinden önceki peygamberin kitabına uymuştur. İlahî kitap, Allah'ın insanlığa talim ettiği hak dinin asıl rüknünü

⁶²⁷ Hacı Bektaş Veli, Besmele Tefsiri, s. 33.

⁶²⁸ Hicr, 15/39-40.

⁶²⁹ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 76.

⁶³⁰ Bkz. Fatır, 35/24; Yunus, 10/47; İsra, 17/15.

oluşturduğundan kitaplara iman, iman esaslarından sayılmıştır.⁶³¹ Ve bu husus Kur'an'da birçok yerde açıkça ifade edilmiştir.⁶³² İşte inanç, ibadet, muamelat ve âdab sistemini tamamen Kur'an'la temellendirmeye çalışan Hacı Bektaş, altı iman esasını için iktibas etmiş olduğu Bakara 2/285. ayeti⁶³³ bağlamında “Ve hem Tanrı'nın Kur'an'ına inanmak ve dahi kitaplarına inanmak imandır.”⁶³⁴ diyerek Kur'an'a ve kitaplara iman etmenin, imanın bir rüknü olduğunu ortaya koymuştur. Ancak bu iman Allah'a, meleklerle iman anlayışında olduğu gibi mücerred bir iman değil, aksine Kitaba iman ile içindekilerle amel arsında nedensel bir ilişkiyi ortaya koyan bir imandır. Dolayısıyla kibir, hased, cimrilik, tama', öfke, gıybet, kahkaha ve maskaralık gibi ilahî kitapların yasakladığı ve bu kitaplarda yeri olmayan bu gayri ahlakî değerleri içinde bulunduran ehl-i imana hitaben, “Hani kitaplarına ve haberlerine inandığın ?”⁶³⁵ şeklindeki inkarî istifham ile Kur'an'a ve ilahî kitaplara imanın, içindeki öğütleri tutmakla eş değer olduğunu ortaya koyar. Öyle ki, Hacı Bektaşta kendini Kur'an'a layık hale getirmeyen, onunla aydınlanmayan, onun rahmet ve izzetini kazanmayan, onunla amel etmeyen kör olup karanlıkta kalacağını ve Allah Teâla'nın “Kim de beni anmaktan yüz çevirirse şüphesiz onun sıkıntılı bir hayatı olacak ve biz onu, kıyamet günü kör olarak haşredeceğiz.”⁶³⁶ buyruğundan kurtulamayacağını ifade eder.⁶³⁷

Hacı Bektaşta bu hassas tavrın nedeni de benliğin, hakikat makamına ulaşmada en büyük engel kabul edilmesi, dolayısıyla da insan benliğinden kaynaklanan bu kötü huylardan sıyrılmadıkça rabbini tanıyamayacağı, hakikate ulaşamayacağı düşüncesidir. Bundan dolayıdır ki kökü ahlakî bir tavra dayanan Bektaşilikte bu tür erdem karşıtı unsurların iman derecesinde görülmesi normaldir. Zahiri ulema beden eylemlerine nispetle kalbin bir eylemi olan iman, amelden ayrı telakki ederken, Hacı Bektaş everensel kötü huyları inançsızlığın, iyi huyları ise inancın bir tezahürü olarak görmektedir.

⁶³¹ Şerafeddin Gölcük- Süleyman Toprak, a. g. e. , s. 324-325.

⁶³² Bkz. A'la, 87/19; Bakara, 2/285; Nisa, 4/136.

⁶³³ Burada “Kavlühü Teâla” şeklinde bu ayetin içeriğini ihtiva eden ifade kalıpları yer almaktadır. Muhtemelen ayet Cibril hadisiyle karıştırılmış veya istinsah hatası yapılmış olabilir.

⁶³⁴ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 15-16

⁶³⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 16.

⁶³⁶ Taha, 20/124.

⁶³⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 21.

Biz Kur'an anlayışı bölümünde diğer kutsal kitaplar ve Kur'an'ın bütün ilahi kitapların sırlarını ihtiva ettiği hususuna değinmiştik. 16. yüz yıl sonrası Alevi Bektaşî ürünleri olan buyruklarda ve günümüzde tıpkı hacı Bektaşta olduğu gibi vahiy olgusu, dört Kutsal kitap vurgusu ve bu kutsal kitapların bütün ilahî sırları ihtiva ettiği düşüncesi hâkimdir.⁶³⁸ Dört kutsal kitap vurgusu Kur'an'ın bir geleneği olduğu gibi, Kur'an'ın kendinden önceki ilahi kitapları tasdik edici ve onların hükümlerini neshedici olarak gelen son vahiy olduğu gerçeği de Kur'an'î bir gelenektir.⁶³⁹ İşte bu geleneği takip eden Hacı Bektaş, Hz. Peygamber'e gelen vahyin, Kur'an'ın diğer ilahi kitapları nesheden son ilahî mucizevî bir kitap olduğunu da ortaya koyar.⁶⁴⁰ Ona göre, Nübüvvet Hz. Peygamberle son makama ulaştığı gibi, vahiy de Kur'an'la son halkasını tamamlamış ve Hz. Peygamber'e gelen yeni Kitap, önceki şeriatleri ortadan kaldırarak yerine yeni bir şeriat getirmiştir.⁶⁴¹ Dolayısıyla Hacı Bektaşta ve Bektaşilikte Kur'an, son kitap ve diğer ilahî kitapları da içinde barındırdığı inancı vardır.⁶⁴²

Hacı Bektaş'ın Taha 20/124-125 ayetleriyle temellendirdiği ona layık olma, onunla aydınlanma, onu okuyup, dinleyip, onunla amel etme gerekliliği, aksi durumda insanın kör olup karanlıkta kalacağı fikri, sonraki dönem Alevi-Bektaşilerde inanç açısından öyle bir yer etmiş ki, Kur'an artık onların sözlerinin, sazlarının, şiirlerinin ve hayatlarının virdi haline gelmiştir. Öyle ki, Hacı Bektaştaki bu Kur'an vurgusu, sonraki dönem Alevi-Bektaşî kaynaklarında ayetsiz kitapsız konuşmaların, Kur'an'a uymayan nasihat ve konuşmaların saygın olmadığı şeklinde yer etmiştir.⁶⁴³ Bu nedenle Hacı Bektaş'ın ortaya koymuş olduğu her bir ilkeyi Kur'an'la destekleme çabası, sonraki dönem ve günümüz Aleviliğinin de bir ayrımı

⁶³⁸ İmam Caferi Sadık Buyruğu, (Haz: Sefer Aytekin), Emek Yn. Ankara, thz. , s. 14, 95 ve 111; İmam Caferi Sadık Buyruğu, (Haz. Adil Ali Atalay), Can Yn. İst. 1998, s. 12; Halil Öztoprak, Kur'an'da Hikmet Tarihte Hakikat Kur'an'da Hikmet İncil'de Hakikat, Can Yn. 4. Bsk. İst. 1990, s. 70.

⁶³⁹ Kutsal kitaplara vurgunun, Kur'an'ın diğer kutsal kitapları tasdik edici olduğu hususunda bkz.Maide, 5/44, 46, 48.

⁶⁴⁰ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 27.

⁶⁴¹ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 26-27.

⁶⁴² Dursun Gümüşoğlu, U.B.V.A.S., -1- "Bektaşiliğe göre İnsan ve Mürşid Anlayışı", Tübitak, 1. Bsk. İsparta, 2005, s. 111.

⁶⁴³ İmam Ca'fer Buyruğu, (Haz: Esat Korkmaz), İst. 1997, s. 62-64.

haline gelmiştir. Öyle ki Alevi-Bektaşî eserlerinde gerek tevhid, adalet, nübüvvet, mead gibi inanç esasları olsun, gerekse imamet, takiyye, Ehl-i Beyt sevgisi, tevella ve teberra gibi inanç ilkeleri, gerekse de ibadet, nikâh, cem, dar, semah, ikrar ve müsahiplik gibi bütün inanç, ibadet, muamelat, âdab ve erkânın Kur'an'dan ayetlere dayandırıldığı görülür.⁶⁴⁴

Hacı Bektaşta, Kur'an'ı yorumlama anlayışına gelince, biz bu konuyu detaylı bir biçimde Kur'an'ı yorum yöntemi başlığı altında belirtmiştik. Ve özellikle de Kur'an'ın işari / batını yorumunu önceleyen bir anlayışa sahip olduğunu ortaya koymuştuk. Hacı Bektaşta Kur'an'ın hem zahiri hem de batını anlamı vardır. Ancak tasavvufî gelenekte olduğu gibi asıl mana işari / batını manadır. Öyle ki, onda “Artık kimlerin tartıları ağır basarsa, işte asıl bunlar kurtuluşa erenlerdir.”⁶⁴⁵ ayetinde ifade edilen kurtuluşa eren kişiler, batından bakan kişilerdir. Hacı Bektaşta bu zahir-batın dualizmi sadece Kur'an'ı anlamada değil, bütün eşyayı algılamada bu bakış açısı geçerlidir. Öyle ki o, gözleri, zahir ve batın gözü,⁶⁴⁶ resulü, zahir (dil) ve batın (gönül) resulü,⁶⁴⁷ şeklinde ikiye ayırarak bu bakış açısını bütün eşyayı algılamada da bir yöntem olarak kullanmıştır. Ancak Hacı Bektaşta Kur'an'ın zahir ve batın anlamının varlığının temel dayanağının, Kur'an'ın veya Kur'an harflerinin her bir harfinin hem zahiri hem Batını anlamının olduğunu belirten hadislere dayandığını ortaya koymuştuk. Hacı Bektaşta işari içsel anlam esas olmakla birlikte Kur'an'ın zahiri anlamları dışlanamaz. Rıza Zelyut'un Aleviliğin Kur'an anlayışı hususunda dile getirdiği gibi sadece zahiri mana ile sınırlı kalınmaz.⁶⁴⁸ Kur'an'ın zahir ve batın manası esas olmakla birlikte asıl olan batın anlamıdır.⁶⁴⁹ Esas alınan bu içsel anlamdan dolaydır ki, Bektaşî dedebabası Bedri Noyan, Bektaşileri Kur'an'ı Kerim'in hakiki manalarına uyan güruh olarak telakki eder.⁶⁵⁰ Bütün bunlarla birlikte günümüzde Alevilik-Bektaşiliğin Kur'an'ın zahiri manasını dışlayan tamamen Batını

⁶⁴⁴ Bkz. Yörükân, a.g.e. , s. 346-347; Haydar Kaya, Alevî-Bektaşî Erkânı, Evradı ve Edebiyatı, Engin Yn. İst. 1993, s. 63, 64, 68, 69, 168, 171; Celaledin Ulusoy, a.g.e. , s. 187-202; Gürani Doğan, a.g.e. , s. 84 -90, 141-146, vd. 229; Rıza Zelyut, a.g.e. , s. 50, 53-54.

⁶⁴⁵ Müminun, 23/102.

⁶⁴⁶ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 73-74.

⁶⁴⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 77.

⁶⁴⁸ Zelyut, a.g.e. , s. 260. Harun Yıldız, Ma'rife (Ehl-i Beyt Sayısı), “a.g.m.”, s. 308-313.

⁶⁴⁹ Reha Çamuroğlu, Günümüz Aleviliğinin Sorunları, Ant Yn. İst. 1997, s. 87.

⁶⁵⁰ Noyan, a.g.e. , s. 4

bir hareket olduğunu ileri sürenler de vardır.

Kur'an'ı kimlerin yorumlayacağı meselesine gelince, Hacı Bektaşta, Hz. Peygamber'in sözleri ve uygulamaları dışında kutsallığına inanılan Şii Kur'an anlayışında olduğu gibi imtiyazlı otoriteler söz konusu değildir. Alevi-Bektaşiliği, Şiiğin Anadolu'daki bir uzantısı olarak görenlerin ileri sürdükleri, Kur'an'ın iç yüzünü, din ve vahdet sırrını, Hz. Peygamber'in, Hz. Ali, 12 imam, Ehl-i Beyt, ashabın uluları ve velilere gizli ve açık olarak öğrettiği, dolayısıyla da bunlarsız Kur'an'ın hakiki manalarının anlaşılamayacağı inancı⁶⁵¹ da söz konusu değildir. Aynı şekilde 16. yüzyıl sonrası Alevi-Bektaşî kaynaklarında Şii uzantılı bir anlayışla Hz. Ali ve Ehl-i Beyti tebcil, ilk üç halifeyi tahkir amacıyla da ayetlere referans yapılmamıştır. Ancak onda hakikat makamına ulaşmada insanları zahidler, abidler, arifler veliler (muhibler) şeklinde sınıflaması ve velilerin hakikat bilgisine ermiş oldukları, Rahman'ın kendilerine vasıtasız Kur'an'ı öğrettiği (Er-Rahman alleme'l-Kur'an)⁶⁵² "ilm-i ledun" bilgisine sahip oldukları düşüncesi, tasavvufî düşüncede olduğu gibi velilerin Kur'an'ın hakiki manalarına ulaşma da özel bir yere sahip oldukları fikrini ortaya koymaktadır.⁶⁵³

Kur'an'ın eksiklik ve fazlalık meselesine gelince, bu düşünce de geçmişte Gulat-ı Şia tarafından ileri sürülen bir geleneğin uzantısı olarak günümüzde de sözlü gelenekte kimi Alevi ağızlardan Kur'an'ın tahrif olduğu, noksanlaştırıldığı iddiaları ileri sürülse de⁶⁵⁴ böyle bir inancı yazılı kaynaklarda en azından Hacı Bektaş'a atfedilen eserlerde görmek mümkün değildir. Ve Hacı Bektaş'ın göklerde ve yerde küçük büyük, yaş ve kuru her ne varsa Kur'an'da mevcut olduğuna ve Kur'an'ın insan için lazım olan her şeyi teybin ve tafsil ettiğine dair ayetleri özellikle iktibas

⁶⁵¹ Sunar, a.g.e. , s. 34; Zelyut, a.g.e. , s. 36-37. Ayrıca Alevilik-Bektaşilikte Şii Kur'an' anlayışının bir uzantısı olarak Kur'an'ın tefsir ve te'vilinde Kutsal otoritelerin varlığı hususunda bkz. Ahmet Yıldırım, U.B.V.A.S. , "Alevi-Bektaşîlerin Dinin Temel Kaynaklarından Kur'an ve Sünnet'e Bakışı", s. 291-292; Mustafa Ötürk, İslâmiyât, "Alevilerin Kur'an Tasavvuru Üzerine", c. 6; Sayı 3; Temmuz-Eylül 2003, s. 66.

⁶⁵² Rahman, 55/2.

⁶⁵³ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 75-76.

⁶⁵⁴ Bkz. Nejat Birdoğan, Anadolunun Gizli Kültürü Alevilik, s. 346; Alisiz Alevilik Olur mu ? (İlhan Cem Erseven), Ant Yn. İst. 1998, s. 45; Ayrıca (Şinasi Koç, Gerçek İslam Dini, (1.2.3. bir), 3. Bsk. Ankara, 1989, Güven Matbaası') ndan naklen İsmail Engin, T.A.B.N. , "Alevîlerin Kendi Görüntüsünü Algılayışı ve Alevî İmajına Yönelik Bakış Açıları", s. 280.

etmiş olması,⁶⁵⁵ Kur'an'ın muhtevasının tam ve noksansız olduğu gerçeğini ortaya koyar. Ayrıca Kur'an'ın korunmuşluğu, kutsallığı hususunda Alevi-Bektaşilerin inançları Sünnîlerinkinden farklı değildir. Sünnîlerdeki inanç ne ise Alevi-Bektaşilerde de aynı inanç hâkimdir. Ancak 16. yüz yılın başlarından itibaren yoğun Şii-Safevi akidenin propagandasına maruz kalan Alevi-Bektaşiler Şia'nın Kur'an telakkisinin⁶⁵⁶ etkisinde kalarak Kur'an'ın Hz. Ebu Bekr, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Emeviler döneminde tahrif edildiğini bazıları ileri sürseler de bu iddiayı ispat edecek delillerden yoksundurlar.⁶⁵⁷ Çünkü bu iddianın temeli İmamet-Velayet siyaset teorisine dayanır.⁶⁵⁸

D) Peygamberler ve Risalet

İslam dini gerçekte nübüvvet üzerine bina edilmiştir. Peygamberlere iman ve nübüvvet müessesesi, inancın özünü teşkil eder. Bir tek Allah'a kâmil manada iman, ancak nebiler ve resuller vasıtasıyla, onların rehberliğiyle mümkündür.⁶⁵⁹ Bu nedenle husun ve kubuh, hayır ve şer, iyi ve kötünün mücerred akılla bilineceği şeklinde Mu'tezile ve İslam Filozofları tarafından ileri sürülen teorik düşünceler bir yana, bütün İslam mezhepleri, insanların nübüvvete olan ihtiyacı ve Peygamberlik ve risaletin gerek inanç, ibadet ve muamelatla ilgili teklifleri yerine getirme de gerekse de insanlık medeniyetinin inşa ve gelişmesinde vazgeçilmez olduğu hususunda müttetikler.⁶⁶⁰

İşte Hacı Bektaş da doğru yolu bulmanın ve Allah'ı tanımanın yegâne kaynağı

⁶⁵⁵ Bu ayetler için bkz. (Enam, 6/59; Nahl, 16/89; Lokman, 31/27; Sebe', 34/3; Nebe', 78/29.), Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 3, 32, 61.

⁶⁵⁶ Bkz. İhsan İlahi Zahir, Şia'nın Kuran, İmamet ve Takiyye Anlayışı, (Ter. Sabri Hizmetli Hasan Onat), Afşaroğlu Matbaası, Ankara, 1984.) Yazar bu eserde Şia'nın temel eserlerinde iddia edilen Kur'an anlayışlarını ortaya koyar. Onların eserlerinde bugünkü Kur'an'ın Hz. Peygamber'e indirilen Kur'an'ın tamamını ihtive etmediğini, Peygamber'e indirilen asıl Kur'an'ın bu günkü Kur'an'dan üç kat daha büyük olan Hz. Fatıma'nın (s. 71-72) ve Hz. Peygamber'e indirilen asıl Mushaf'ı ihtiva eden Hz. Ali'nin Kur'an'ı olduğu (s. 77-78) ve Kur'an'dan üç kat daha büyük olan Hz. Fatma'nın Mushaf'ının gaib 12. imamın yanında olduğunu, dolayısıyla da on ikinci imam ortaya çıkıncaya kadar mevcut Kur'an'la amel edileceği düşüncesinin, (s. 78-79) ve bir çok Kur'an ayetinin tahrif edildiği anlayışının hakim olduğunu ortaya koyar. (s. 83-87)

⁶⁵⁷ Mustafa Öztürk, İslâmiyât, "a.g.m" , s. 63-64.

⁶⁵⁸ İhsan İlahi Zahir, a.g.e. , s. 91-99.

⁶⁵⁹ Şerafeddin Gölcük- Süleyman Toprak, a.g.e. , s. 283.

⁶⁶⁰ Şerafeddin Gölcük,- Süleyman Toprak, a.g.e. , s. 284 vd.293

olarak kitaplara imandan sonra Peygamberlere iman meselesini ele alır. Ve “Tanrı dostlarına (Peygamberlere) inanmak imandır.” dedikten sonra Tanrı dostlarının hepsinin aynı kaynaktan olduğunu, yollarının bir olduğunu belirtir. Aynı şekilde diğer inanç esaslarında olduğu gibi nasıl ki, Peygamberlerin en küçük zelleleri yüzlerine vurulmuş ise kendi günahlarının da bir gün yüzlerine vurulacağını bilip de hala günaha devam eden insanlara hitaben hani Peygamberlerine inandığın? şeklindeki istifhamı inkari ile Peygamberlere inancı da işlevsel açıdan ele almıştır.⁶⁶¹

Hacı Bektaş, kelamda İslam bilginlerinin İnsanın Allah’ı tanınması ve doğru yolu bulması için vahiy ve nübüvvetin gerekli olup olmadığı hususuna da “Her zaman Tanrı kendini bir kimseden saklarsa ve hiçbir delil ve haber göndermezse; Yani Tanrı kendini kulundan saklarsa ona kimse ne doğru yolu gösterebilir, ne de haber (vahiy) gönderebilir.”⁶⁶² şeklindeki ifadeleriyle ışık tutmaktadır. Bu ifadelerle diğer İslam bilginlerinde olduğu gibi insanın Allah’ı tanınması, ona inanması ve doğru yolu bulması için nübüvvet ve risaletin vazgeçilmez bir ihtiyaç olduğunu ortaya koyar. Ayrıca onun “Sudan ve çamurdan yaratılmış bu tenin doktorları olduğu gibi, can ve gönlün de doktorları vardır. Onlar da; Peygamberler ile velilerdir.”⁶⁶³ şeklindeki ifadeleri insanların peygamberlik kurumuna olan zorunlu ihtiyacı ortaya koymaktadır. Hacı Bektaş risalet ve nübüvvetin bir ihtiyacı olduğunu şu benzetmesiyle ortaya koymaktadır; Et ve kemikten müteşekkil olan ten nasıl ki doktora muhtaç ise gönül de peygamberlere ve onların varislerine muhtaçtır. Yine o basit bir sanat ve meslek öğretmen ve usta olmadan öğrenilemez ise işlerin en değerlisi, en üstünü ve en zoru olan Allah’ı tanıma işi de bir usta olmadan kendiliğinden öğrenilmesi mümkün değildir. İşte bu işin önemi ve büyüklüğündendir ki Allah Teâlâ peygamberleri insanlara ustad ve öğretmen olarak göndermiştir. Dolayısıyla da peygamberler olmadan bu iş başarılamaz.⁶⁶⁴ Ve Hacı Bektaş, Peygamberin getirdiği vahye ve onun öğrettiklerine tabi olup uymanın insan için vazgeçilmez olduğunu da “Ben Peygamberden (a.s) almam, onların buldukları

⁶⁶¹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 16-17.

⁶⁶² Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 51.

⁶⁶³ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 74; Aynı şekilde Hacı Bektaş gibi Gazali’nin de nübüvvetin gerekliliği hususunda Peygamberleri, kalp hastalıklarının tabibleri olarak telakki etmesi asırlar geçse de tasavvufi söylemin pek de değişmediğini gösterir. (el-Münkız Min-ad-Dalalal, s. 72)

⁶⁶⁴ Hacı Bektaş Veli, Maakalat-ı Gaybiyye, s. 57

yerden isterim demesi de yakışmaz. Bu düşüncede olan kafir olur. Bu şuna benzer: Bir kişi bir lamba yakar, lambayı isteyen bir talip ise: Ben bu lambayı yakmam, senin bu lambayı aldığın yerden ben de alıp yakarım” derse bu söz gülünç olur.” bu ifadelerle dile getirmiştir.⁶⁶⁵ Anlaşılan o ki, Hacı Bektaş bu misalle, Kur’an’da ışık ve nura benzetilen vahiy ve nübüvvete telmihte bulunmaktadır.⁶⁶⁶ Hacı Bektaş’ın genel olarak Peygamber ve vahiy anlayışı budur.

1) Hz. Peygamber

Hacı Bektaş’ın, Şeriatını takip ettiği son Peygamber Hz. Muhammed (a.s) telakkisine gelince Hz. Peygamber, diğer Peygamberlere nispetle onun nazarında özel bir konuma sahiptir. Öyle ki Allah, Hz. Muhammed’i dergahının sevgilisi, iki cihanın maksadı, padişahı eylemiş ve başına büyüklük tacı koyarak hakkında “Eğer sen olmasaydın gökleri yaratmazdım ve eğer sen olmasaydın Rububiyyeti izhar etmezdim” hadisini buyurduğunu belirtir.⁶⁶⁷ Ve Hacı Bektaş’taki Hz. Peygamber’in kâinatın aslı ve özü olması, iki cihanın gayesi, padişahı ve Allah’ın sevgilisi ve bu sevgilinin adına kâinatın yaratılmasıyla Rububiyyetin izhar edilmesi fikri, tasavvufi gelenekteki “Nur-ı Muhammedî” veya “Hakikat-ı Muhammediyye” düşüncesi etrafında hadislerle temellendirilen ilk yaratılan ruhun onun ruhu olması, kâinatın ve bütün ruhların onun ruhundan, onun hürmetine yaratılmış olması ve Peygamberlerin ilki, sonuncusu ve efendisi olduğu anlayışının bir uzantısıdır.⁶⁶⁸ Yukarıda ifade

⁶⁶⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 58.

⁶⁶⁶ Bakara, 2/20, 17; Nur, 24/35.

⁶⁶⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 21. Tasavvuf literatüründe Hz. Muhammed’in yaratılışı ve onun kainattaki eşsiz konumu bağlamında çokça zikredilen bu hadis, Aliyyü’l-Kârî, Mevzuat, Dersaade, y.y. thz. , s. 67-68; Aclûnî, a.g.e. , s. II, 164 (h. no: 2123); Muhammed b. Ali Şevkanî (ö. 1250/1834), el- Fevaidü’l-Mecmû’a Fi’l-Ehâdîsi- Mevdûa, (Tahk: Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî), Beyrut, 1987) s. 326 (h. no: 18); Muhammed Nâsiruddîn Elbânî, Silsiletü’l-Ehâdîsi’d-Da’ife ve’l-Mevzûa ve Eseruha’s-Seyyiu Fi’l-Ummu, Mektebetü’l-İslami, 4. Bsk. Beyrut, 1988, I, 450 (h. no: 282).

⁶⁶⁸ Bu konuda İlk yaratılan ruhun ve ilk Peygamber’in Hz. Muhammed olduğu, O’nun Allah’ın nurundan yaratıldığı, daha sonra Hz. Âdem’in ve bütün ruhların ve kâinatın O’nun nurundan yaratıldığı ve peygamberlerin şeriat ve nübüvvet sahiplerinin ilki olduğu hususunda bkz. Ebû Talib el-Mekkî (ö. 386 / 996), İlmü’l-Kulub, (Tah: Abdulkadir Ahmed Ata), Mektebetü’l-Kahire, Kâhire Thz. s. 93, 94); Huseyin b. Mansûr el- Hallâc (ö. 390 / 922), da (Y. Nuri Öztürk, Hallâc Mansûr ve Eseri Kitabu’t-Tavâsin, s. 335); Aliyyü’l-Kari, Mevzuat, s. 61; Abdu’l-Kerim el-Cilî (ö. 805/ 1420), el-İnsanu’l-Kâmil, 1. Bsk Mısır, 1316, c. II, s. 29-36; ve Yusuf b. İsmail Nebhânî (ö. 1350/1931), el-

edildiği gibi bu anlayışın temeli de tasavvufî literatürde yer alan hadislerdir. İşte tasavvufî anlayışta Hz. Muhammed, insan-ı kâmil'in en mükemmel örneği kabul edildiğinden, doğru yol almak isteyen (vuslat) bir kimsenin Hakikat-i Muhammediyye'ye ulaşması arzu edilen bir ideal sayılmıştır.⁶⁶⁹ Dolayısıyla vuslata ermenin yolu da Allah'ını tam bilmiş ve bulmuş olan gerçek bir kâmil insandan ders almanın ve ruhi bir terbiye görmenin gerekliliği vurgulanmış⁶⁷⁰ve bu geleneğin takipçisi Hacı Bektaş da bu İdeal insana tabi olmayı “Ey Derviş bilesin ki, Yüce Allah'ın Rızasını kazanmak, Hz. Mustafa'ya itaat etmek Kur'an'ın emridir.” şeklindeki ifadelerinde olduğu gibi, Kur'an'ın bir emri telakki etmiş ve bunu da “(Resulüm !) De ki: Eğer Allah'ı Seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın.”⁶⁷¹, “Ey iman edenler! Allah'tan korkun O'na yaklaşmaya yol arayın...”⁶⁷² ayetleriyle temellendirmeye çalışmıştır.⁶⁷³

Ayrıca Hacı Bektaş'ı geleneksel Peygamber anlayışından ayıran en temel özelliği, tıpkı mürid, talib ve veli'de olduğu gibi Hz. Peygamber'in de fena ve seyir halini yaşamış olmasıdır. Öyle ki Hz. Mustafa (a. s) her gün yetmiş iki aşama geçer, hiçbir zaman seyirden geri kalmazdı ve her zaman “Allah'ım bilgimi artır” der ve daha yüksek makam isterdi.⁶⁷⁴ Ve Hz. Muhammed'in seyir halini, katettiği makamları ve bu halin en son makamı olan “Makam-ı mahmud” aya nasıl ulaştığını şöyle ifade eder: “Sonra da sana; “Doğru yola yönelerek İbrahim'in dinine dön! O müşriklerden değildi” diye vahyettik.”⁶⁷⁵ ayeti indirilince, kendisinden önce geçmiş olan Peygamberleri onayladı. Böylece “**iman**” makamına erdi. O'nun adı “**abid**” (ibadet edici) oldu. İbadet yüzü ile yüzünü dünyadan ve tüm varlıklardan tümüyle çevirdi. Böylece “**Zühd**” makamına erdi ve adı “**zahid**” oldu.

“Zühd” (dünyalıktan uzaklaşıp kendini Tanrı'ya adama) yüzünden “Ya Rabbi, bize bütün şeylerin/varlıkların gerçek yüzünü göster.”dileğiyle varlıkların gerçek amacına (hikmetine) ilişkin bilgi edindi. Adı “**arif**” (Allah'ı bilen) oldu.

Fezailü'l-Muhammediyye, Daru'l-Kalem, Halep, 1. Bsk. 1994, s. 108-19;

⁶⁶⁹ Mehmet Demirci, “Nur-ı Muhammedî” , D.E.U.İ.F.D. , İzmir, 1983, c. I, s. 245.

⁶⁷⁰ Cavit Sunar, Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe, Ankara, 1974, s. 135.

⁶⁷¹ Ali-İmran, 3/31.

⁶⁷² Maide, 5/31.

⁶⁷³ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 33-59.

⁶⁷⁴ Hacı Bektaş Veli, s. 25-26.

⁶⁷⁵ Nahl, 16/123.

Marifet varlığıyla Tanrı onu özsel olarak “sevgi ve esin” (muhabbet ve ilham) nimetine erişirdi. Velilik makamına erişirdi, adı “**veli**” oldu.

Velilik varlığıyla Tanrı onu vahyine ve mucizesine ayırmayı buyurdu. O’nu iyilikle halka gönderdi. Görevi halkı hakka çağırmaktı. Böylece “nebilik/nübüvvet” makamına erdi ve adı “**nebi**” oldu.

Eriştiği vahiy ve mucizenin varlığıyla Tanrı kendine özgü kitabını ortadan kaldırarak, diğer bir kitap, şeriat getirdi. Bununla o “**ulul-azm**”⁶⁷⁶ yani sabır ve sebat sahibi zatlardan oldu. Önceki şeriatı kaldırıp yerine yeni şeriatı getirmekle “Makam-ihatm” a (son makam) erişti ve adı “**hatim**”⁶⁷⁷ (son Peygamber) oldu.”⁶⁷⁸

Görüldüğü gibi Hacı Bektaş’ta mürid ve velilerin riyazet ve mücahede ile seyr-ü sülük yolunda elde ettikleri manevi hal ve makamlar Peygamber telakkisinde de vardır. Öyle ki Hz. Peygamber de seyr yolunda abidler, zahidler, arifler, veliler (muhibler), nebilik ve “Ulul-Azm” Peygamberlerinin makamlarını aşarak en yüce ve en son makam olan hatim, son peygamberlik makamına ulaşmıştır. Ayrıca Hacı Bektaş, “Bütün bu makamlara ulaşmak hakimlere, filozoflara göre çalışmakla elde edilse de gerçekte ariflere göre Tanrı vergisidir.”⁶⁷⁹ diyerek filozofların ve bazı mutasavvıfların iddia ettikleri gibi Risalet ve Nübüvvet’in kesbî değil tamamen Tanrı’sal bir vergi olduğunu ortaya koymuştur.

Ayrıca İslam’ın hâkim Peygamber telakkisiyle paralellik arz eden Hacı Bektaş’ın Hz. Muhammed düşüncesi sonraki dönem Alevi Bektaşî geleneğinin yazılı kaynaklarından olan fazilet-nâme ve buyruklarda da mevcuttur. Ancak bu eserlerde daha çok 15. yüz yıl sonrası ortaya çıkan Allah, Muhammed ve Ali şeklindeki bir üçlemeyle Hz. Muhammed telakki edilmiştir.⁶⁸⁰ Bütün bunlarla birlikte ona göre Hz. Muhammed, Allah’ın Resulü, Peygamberlerin önderi, müminlerin şefaatçisi,

⁶⁷⁶ Bu ifade Kur’an’da Ahkaf, 46/35 te geçmektedir.

⁶⁷⁷ Hacı Bektaş, Nübüvvet ve Risaletin Hz. Muhammed’le son bulduğu gerçeğini, Ahzab, 33/40 ayeti iktibas ederek temellendirmiştir. (Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 47)

⁶⁷⁸ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 26-27.

⁶⁷⁹ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 27.

⁶⁸⁰ İnanç, sevgi, erkân ve şiirlerde 16. yüz yıl sonrası Alevî Bektaşî kaynaklarında yer alan Allah Muhammed Ali üçlemesi hakkında bkz. Yemînî, Hz. Ali’nin Fazilet-nâmesi, 6. Bsk. Çev. A. Altıntaş, İst. 1994, s. 22-23, 25-27; İmam Caferî Sadık Buyruğu, Adil Ali Atalay, Can Yn. İst. 1993, s. 11-13-23; İsmail Özmen, Alevi Bektaşî Şiirleri Antolojisi, Saypa Yn. Dağıtım ve Kitabevi, 1. Bsk. Ankara, 1995, c. II, s. 233, 240, c. III, s. , 323, 349, 386)

alemlerin yaratılış sebebi ve alemlere rahmet mucize sahibi son Peygamber'dir. Öyle ki Muhammedsiz İslamiyet,⁶⁸¹ Muhammedsiz (onun sünneti olmadan) muhabbet (Allaha sevgisi) imkânsızlığından dolayı Peygamber'e mutabaat olmadan Allah'a muhabbetin olamayacağını ifade eden "Allah'ı seviyorsanız bana uyun..."⁶⁸² ayeti üzerinde çok durmuştur.⁶⁸³

2) Hz. Peygamber ve Mucize

Hacı Bektaşta Hz. Peygamber'e verilen en büyük mucize mevcut İslam düşüncesinde olduğu gibi⁶⁸⁴ yeni bir kitabın ve yeni bir şeriatın verilmesidir.⁶⁸⁵ O, Kur'an'ın mucizevî özelliği üzerinde özel bir şekilde durmasa da zaman zaman mucizevî yönüyle ilgili olan onun insanlık medeniyeti için her şeyi kapsadığını,⁶⁸⁶ müminler için şifa ve rahmet olduğunu⁶⁸⁷ ifade eden ayetlere vurgu yapması muhteva yönünden Kur'an'ın ilahî bir mucize olduğuna işaret etmiş bulunmaktadır.⁶⁸⁸

Hz. Peygamber'in diğer mucizeleri konusuna gelince İslam dünyasında Kur'an'dan sonra en fazla üzerinde durulan, adına kasideler, şiirler, kitaplar yazılan ve özel bir kutlama gecesi yapılan miraç mucizesidir ki, bütün tarikat ve mezhepler de olduğu gibi tasavvufun bir uzantısı olan Hacı Bektaşta ve sonrası dönem Alevi-Bektaşiliğinde de önemli bir yere sahiptir.

Hacı Bektaş'ın Peygamber'in mucizesi olarak en fazla üzerinde durduğu mucize Miraç mucizesidir. Öyle ki, Besmele Tefsiri adlı eserinin muhtevası miraç mucizesi ve bu olayda Allah ile Hz. Peygamber arasında geçen olağanüstü diyalog hadiseleriyle doludur.⁶⁸⁹ Bu diyalogların kilit noktası Hz. Peygamber'in "Allah'im bu bağış (bağışlanma) bu lütuf (cennet), yalnız ben kulun için mi yoksa başka kimselerin de bunda ortaklığı var mı? Yüce Allah "Ya Muhammed! Bismillâhirrahmânirrahîm'i ümmetine armağan et, gördüğün ne kadar armağan ihsan

⁶⁸¹ Alisiz Alevi olur mu ? (Cemal Şener), Ant Yn. 1. Bsk. İst. 1998, s. 9.

⁶⁸² Ali İmran, 3/31.

⁶⁸³ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 33-59.

⁶⁸⁴ Şerafeddin Gölcük- Süleyman Toprak, a.g.e. s. 345-349.

⁶⁸⁵ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 27.

⁶⁸⁶ Nebe', 78/29; Nahl, 16/89.

⁶⁸⁷ İsra, 17/82.

⁶⁸⁸ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 32-34.

⁶⁸⁹ Hacı Bektaş Veli, Besmele Tefsiri, s. 6-7, 24-27, 29-33.

var ise hepsi Bismillâhirrahmânirrahîm diyenlerindir.”⁶⁹⁰ ifadelerinde olduğu gibi Allah, Rahman ve Rahîm isimlerinden mürekkep olan “Besmele”nin, Hz. Peygamber’e ümmetinin affi ve kurtuluşu için hediye edilmesidir. Miraç olayında Hacı Bektaşta Besmelenin armağan edilmesi anlayışı, Bakara suresinin son iki ayetinin Hz. Peygamber ve ümmetine armağan edildiği düşüncesiyle de çelişmez. Çünkü bu iki ayetin özü de tevhid ve ümmetin affıyla ilgilidir.

Hacı Bektaş’ta miraç hadisesi Besmele’nin armağanına ve bu armağanı gönlüne, diline ve bütün hayatlarına vird edinenlerin ne kadar günahları olursa olsun af ve kurtuluşuna ayrılmışken, 16. yüz yıl sonrası Şii/Safevî propagandanın tesirinde gelişen Alevi-Bektaşilikte Miraç hadisesi, Hz. Muhammed yanında, Hz. Ali Ehl-i Beyt (Hasan, Hüseyin), Selman-ı Farisi, Kırklar Meclisi, aslanın Miraç’ta Hz. Peygamber’in önünü kesmesi figürleriyle örülmüştür.⁶⁹¹

Genel İslamî düşünce de olduğu gibi Hacı Bektaşta da her Peygamber’in getirdiği mucize, kendi çağının özelliğine göredir. Tıpkı her bir doktor aynı hastalığı farklı farklı ilaçlarla tedavi ediyorsa, her Peygamber de kendi döneminin özelliğine göre kimi ayı ikiye ayırmış (Şakku’l-Kamer), kimi ölüleri diriltmiş, kimi de ateşi gül bahçesine çevirmişdir. Yani hal ve şartlar hangi tür mucizeyi gerektiriyorsa o mucizeyi getirmişlerdir.⁶⁹²

Hacı Bektaş Peygamberler elinde gerçekleşen mucizenin asli kaynağının da Allah olduğunu belirtir. Peygamberler, Tanrı’nın başına erişen ve O’nun araçları olan kimselerdir. Aracın (aletin) yapmış olduğu her şeyi gerçekte asıl yaratıcı yapmış olur. Nasıl ki bir yazarın elinde yazan kalemin yönetimi, yazarın elinde ise Peygamberlerin elinde gerçekleşen mucizelerin de ortaya koyucusu gerçekte Allah’tır. Ayrıca, Tanrı neden bazı kulların da bu tür tasarruflarda bulunuyor da başkalarında bulun muyor? şeklinde mucize ve keramet inkarcılarından çıkan bu tür sözlerin de gerçekte küfür yani mucizeyi inkar olduğunu belirtir.⁶⁹³

3) Velayet ve Veliler

Tasavvufi düşüncede ve bu düşüncenin uzantısı olan Hacı Bektaşta velayet,

⁶⁹⁰ Hacı Bektaş Veli, Besmele Tefsiri, , s. 30

⁶⁹¹ Bu hususta bkz.Yörükân, a.g.e. , s. 54-55; Noyan, a.g.e. , 48,50-51; İmam Caferi Sadık Buyruğu, (Haz. Sefer Aytekin), s. 7-12, İmam Caferi Sadık Buyruğu, (Haz. Adil Ali Atalay), s. 13-23.

⁶⁹² Hacı Bektaş, Fevaid, s. 46.

⁶⁹³ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 46.

nübüvvetin bir parçası olduğundan biz velayeti, nübüvvet konusu başlığı altında ele aldık

Sufiler Nübüvvet anlayışını daha çok Velayet anlayışı ile irtibatlı olarak ele almışlardır. Bundan dolayı onların nübüvvet öğretilerinin en belirgin yönü velâyeti nübüvvetin bir parçası olarak görmeleri ve onu, bir bakıma devam eden nübüvvet şeklinde telakki etmeleridir.⁶⁹⁴ Düşünce yönüyle tasavvufî gelenekte yer alan Hacı Bektaş da velâyeti nübüvvetin devamı ve ya bir parçası olarak gördüğünden Nübüvvetten ve Peygamberlerden bahsettiği yerde velâyet ve velilerden de bahsetmiştir. Bu nedenle nübüvvet ile velayet konusunu aynı başlık altında ele aldık.

Velâyet; velinin bulunduğu manevi makam, Veli ise; Allah'ın dostu, yakını, Allah'a itaat ve muhabbette çok ileri derecede olup Hz. Peygamber'in sünnetini yerine getirmede çok titiz davranan⁶⁹⁵ ma'siyetlerden kaçınan şehvet ve lezzetlere dalmaktan kaçınan⁶⁹⁶ ve hatta her çeşit arzusuna yönelmekten sırt çeviren her yönüyle Allah'a teveccüh eden⁶⁹⁷ Allah'ın ilgisini, yakınlığını, yardım ve sevgisini kazanmış, ermiş bir kimsedir.

Genel olarak nasıl ki, tasavvufî gelenekte velayet makamından, Veli'den, bunların nübüvvet ve Peygamberlik makamıyla olan ilişkisinden, velilerin Peygamberlerin manevi makamına varis olmalarından, şeriatta Hz. Peygamber'e bağlı olduklarından,⁶⁹⁸ ahlak eğitiminde vazgeçilmez bir kaynak olmalarından, kerametlerinden, bunların korunmuş olmalarından, farklı makamlara sahip olduklarından ve çeşitli özelliklerinden bahsedildiği gibi⁶⁹⁹ Hacı Bektaşta da aynı

⁶⁹⁴ Ahmet Yıldırım, a.g.e. , s. 107-108.

⁶⁹⁵ Şerafeddin Gölcük- Süleyman Toprak, a.g.e. , s. 358.

⁶⁹⁶ Muhammed A'la b. Ali Tehanevî (ö. 1172/1758), Kitâbu Keşşâfî Istılâhâtî'l-Fünûn, Daru Sadır Beyrut Thz. , c. III, s. 1528; Cürcani, a.g.e. , s. 172.

⁶⁹⁷ A. Subhi Furat, İ A. "Veli" md. , M.E.B. , c. XIII, s. 288.

⁶⁹⁸ Bkz. Hakîm Tirmizî (ö. 320/932), Navâdiru'l- Usul Fi Ma'rifeti Ehadisi'r-Resul, (Tah: Mustafa Abdulkadir Ata), Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, c. I, s. 339, ve Kitabu Hatmi'l- Evliya, (Tah: Osman İsmail Yahya), Ma'hadü'l-Adabî'ş-Şarkıyye Beyrut, 1965, s. 117; Ahmed Ziyauddin Nakşibendi Gümşanevî (ö. 1311/1893), Camiu'l-Usul Fi Evliyai ve Envaihim ve Evsafihim, y.y. , thz. , s. 228-229; A. Subhi Furat, İ A. "Veli" md. XIII, 290-92; Süleyman Uludağ, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, s. 566-67; Câmîî, a.g.e. , s. 70 vd. 80; H. Kamil Yılmaz, Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, Ensar Nşr. 2. Bsk. İst. 1997, s. 184-185; Eşrefoğlu Rumî, a.g.e. , s. 291;

⁶⁹⁹ Bkz. Hakim Tirmizî, Hatmü'l-Evliya, s. 359 vd 366; ve Nevâdiru'l-Usûl, I, s. 337-339; Süleyman Uludağ, Tsavvuf Terimleri Sözlüğü, s. 564-566-67); Dilaver Selvi, Mürşidi Kamil İntisab ve Cemaat,

meseleler çeşitli vesilelerle dile getirilmiştir.

Eserlerinde pir, veli, arif, mürşid, şeyh, mürid, talib derviş kavramlarından ve zaman zaman mürşid ve mürid ilişkisinden bahseden Hacı Bektaş, dört kapı başlığı altında özetlediği Makalatının ikinci babını bu konuya ayırmıştır. Tasavvufî düşünce de olduğu gibi⁷⁰⁰ Hacı Bektaş da manevisi arınmada bir pire tutunmanın gerekliliği ve ahlakî arınmadaki rolü hususunda “Hep birlikte Allah’ın ipine sınımsıkı sarılın.”⁷⁰¹ ayetini iktibas ederken, bu pîre mürîd olmayı da “Eğer bilmiyorsanız bilenlere sorun.”⁷⁰² ayetiyle temellendirmiştir.⁷⁰³

Velilerin, varlık ve otoritelerini ayetlerle temellendiren Hacı Bektaş, onlara özel bir rol biçer. Bu rol de “Onların hepsini mutlaka azdıracam ancak onlardan ihlâslı kulların hariç”⁷⁰⁴ ayetiyle delillendirdiği diğer insanlara nispeten velilerin, şeytanın tuzağına düşmeyen müstesna insanlar olmalarıdır. Dolayısıyla nasıl ki “Gerçektir ki şeytan Ali’nin gölgesinden kaçır.” buyrulduğu gibi, bir velinin gölgesine sığınan kimsenin de yanına şeytanın yaklaşamayacağını ifade eder.⁷⁰⁵

Kendi şehevî ve dünyevî arzularından soyutlanmış, insanı kâmil yolunda en ileri derecede yer alan bu insanlar, sadece Allah’a yakın olma ve şeytandan uzak olma açısından diğer insanlardan ayrılmıyorlar, bilgilerinin kaynağı bakımından da farklılık arzederler. Çünkü ona göre, veliler / arifler “Rahman Kur’an’ı öğretti ... ona

Umran Yn. 1. Bsk. İst, 1995, s. 20-40,

⁷⁰⁰ Seyr-u Suluk yolunda manevi arınma noktasında bir velinin / mürşidin zorunluluğu ve müridi insanı kâmil noktasına ulaştırmadaki rolü hususunda bkz. Kuşeyrî, Risale, (Haz. Mehmet Günyüzlü), s. 534; Suhreverdî, Avârif, s. 128; M. Ali Aynî, İslam Tasavvuf Tarihi, (Sad. Hüseyin Rahmi Yananlı), Akabe Yn. İst. 1985, s. 91; Süleyman Ateş, İslam Tasavvufu, Pars Matbaası, Ankara, 1972, s. 140, 148; Mahir İz (ö. 1394/1974), Tasavvuf; Mahiyeti, Büyüklüğü ve Tarikatlar, Kitabevi Yn. 5. Bsk. İst. 1990, s. 162; Selçuk Eraydın, Tasavvuf ve Tarikatlar, s. 116, Y. Nuri Öztürk, Kur’an ve Sünnete Göre Tasavvuf, İslamda Rûhî Hayat, Marmara Üniversitesi İFAV. Yn. 3. Bsk. İst. 1989, s. 401;

⁷⁰¹ Ali- İmran, 3/103.

⁷⁰² Nahl, 16/43.

⁷⁰³ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 23-25; Ayrıca Bektaşilikte ve Alevilikte olgun bir mürşide ulaşmadıkça yol almanın imkansızlığı hususunda (Nahl, 16/43) ayetinin iktibas edildiğine ve Hacı Bektaş’ın Türk İslamiyetinin mürşidi olduğuna dair bkz. (Noyan, a.g.e. , s. 57-65)

⁷⁰⁴ Hicr, 15/39, 40.

⁷⁰⁵ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 76. Burada şii düşüncede ve şii uzantılı Anadolu Aleviliğinde olduğu gibi siyasal anlamda bir velayet değil tasavvufî kültürdeki insanı kâmindir.

açıklamayı öğretti”⁷⁰⁶ ayetinde ifade edildiği gibi, Tanrı’nın şeyhsiz, üstatsız ilim öğrettiği kimselerdir. Ve “Ey iman edenler! Allah’tan korkun ona yaklaştırmaya yol arayın”⁷⁰⁷ ayetiyle delillendirildiği şekliyle Tanrısal ahlaka ulaşmanın araçlarıdır.⁷⁰⁸ Dolayısıyla veliler / arifler insanların öğretmenidirler, nasıl ki bir sanat ve mesleğin ustası ve öğretmenleri varsa Allah’ı tanımanın da ustası ve öğretmenleri vardır ki, bunlar da Peygamberler ve velilerdir.⁷⁰⁹ Nasıl ki sudan ve çamurdan yaratılmış olan beden doktorları olduğu gibi can ve gönlün doktorları da Peygamberler ve velilerdir. Doktorlar nasıl ki beden sağlığı ve güçlü olmasının teminatı ise Peygamberler ve veliler de can ve gönlün mutluluğunun garantisidirler.⁷¹⁰ Hz. Peygamber’in “Allah Teâlâ’nın ahlakı ile ahlaklanınız” hadisi gereği Allah’ın ahlakıyla ahlaklanmış kemalata ermiş kimselerdir.⁷¹¹ Bir başka ifadeyle veliler / alimler anadan, babadan dahi yeğdirler. Çünkü ana baba kendi çocuklarını dünya sıkıntıları ve dünya ateşine karşı korurlarken, arifler ve veliler de Müslümanları ahiret bela ve sıkıntılarından korurlar.⁷¹² Bundan dolayıdır ki, Hacı Bektaş evliya ile söyleşi / sohbeti kulluğun en üstünü ve ibadetlerin en yararlısı olarak görmekte ve bir kimsenin kendi çalışmasıyla uzun süre elde edemeyeceği verimli sonucu, velinin bir saatlik konuşmasıyla elde edeceği düşüncesindedir. Çünkü bilgisi Allah’tan olan velilerin sözleri hakka ulaştırıcıdır.⁷¹³

Hacı Bektaş’ın zaman zaman Peygamber ve velileri yan yana zikretmesi, her

⁷⁰⁶ Rahman, 55/1-2-4.

⁷⁰⁷ Maide, 5/35.

⁷⁰⁸ Fevaid, s. 76.

⁷⁰⁹ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 57.

⁷¹⁰ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 74.

⁷¹¹ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 75; Makalat-ı Gaybiyye, s. 56; Hacı Bektaş’ın iki yerde iktibas ettiği bu hadis, Suhreverdî, (Suhreverdî, a.g.e. , s. 120); ve Necmüddin Kübra’da da (Usulü’l-Aşere, (Ter ve Şerh. Abdülğafur Lara, Tas. Necip Mayel Herevi), İntişarat-ı Mevla, Tahran s. 88) tasvufun ahlaki öğretisi için kullanılmıştır.

⁷¹² Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 106.

⁷¹³ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 75. Aynı düşünceleri, Makalat-ı Gaybiyyede (s. 60) de tekrar etmektedir. “Allah’ın evliyelerine hizmet edip onların sohbetinde bulunmanın en büyük itaat ve en yararlı ibadet olduğuna dair: uzun süre kendi çabıyla elde edemeyeceğinin daha fazlasını evliyanın ve kâmil şeyhin bir saatlik sohbetiyle elde edersin. Nitekim bir kimse kendi çabası ve bilgisiyle bir sanat öğrenmek isterse başaramaz. Zamanla kendi gayreti ile öğrenmiş olsa da eksik olur. Ama öğretmenin (evliyanın) yanında kendi çabasıyla yıllarca öğrenemeyeceğini bir anda öğrenir.”

ikisinin de bilgilerini ilahi kaynaktan almış olmaları ve toplumun ustaları olduğunu vurgulaması, tasavvufî düşüncedeki velâyetin, nübüvvetin bir uzantısı olduğu fikrini ortaya koyar. Ancak tasavvufî düşüncede olduğu gibi⁷¹⁴ velinin bilgisi, her ne kadar Peygamberler gibi vehbi olsa da ve onlar gibi bir takım tasarruflar da bulunsa da peygamberliğe ilişkin konularda çağın Peygamberine uyar ve gerçekte Peygamberlik makamına bağlıdır.⁷¹⁵

Hacı Bektaş velayetin önemi ve velilerin insanın manevî arınmadaki rollerinin yanında, velayetin makamları ve velilerin çeşitlerinden de bahsetmiştir. Tasavvufta yaygın bir inanç biçimi olan Ricalu'l-Gayb yani insanlar arasında gözlerden gaib olan, bilgilerini ve rızıklarını gaibden elde eden,⁷¹⁶ insanların çoğu tarafından bilinmeyen, tanınmayan⁷¹⁷ gizli hakikatlere, sırlara vâkıf olan, aşağıdan yukarıya doğru hiyerarşik bir düzen içinde nukabâ, nücebâ, abdal, ahyâr / evtad, umed / imameyn, gavs /kutup diye adlandırılan⁷¹⁸ ve âlemdeki manevî, ruhanî düzeni kurmakla görevli gayb adamları düşüncesi Hacı Bektaşta da devam etmektedir. O evliyanın hal ve makamlarından bahsederek genel olarak dörde ayırır;

Birincisi meczub-u sâlik: Bu halde olan cezbe halinde olup hakikî zatın güneşinin vücuduna ulaşır, kendine şebnem gibi çektiği ve cezbeden sonra süluk edip nihayete eren kişidir.

İkincisi sâlik-i meczub: Süluk edip cezbe bulduğunda kemale eren kimsedir.

Üçüncüsü sâlik olmayan meczub: Aracısız cezbeye eren, temizlik

⁷¹⁴ Velayetin tıpkı nübüvvet gibi vehbi olduğu, Nübüvvet makamına vekâlet ettiği, onun bir devamı olduğu, Şeraitte Peygambere uyduğu, kıyamete kadar insanları tezkiye işini devam ettireceği ve Peygamber ile Veli arasındaki ilişki ve farkları hususunda bkz. Hakim Tirmizî, Hatmü'l-Evliya, s. 346-347, 356-357, 487; İbn Arabî, Fususu'l-Hikem, I, s. 214-215, 225-226; A. Subhi Furat, İ.A. "Veli" md. , XIII, s. 288. Serrâc, el-Luma', s. 393-395; Ebu Bekr Muhammed b. İbrahim el-Buhari Kelâbâzî, a.g.e. , s. 104-107; Hucvurî, a.g.e. , s. 356; Ateş, İslam Tasavvufu, s. 145-147;

⁷¹⁵ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 44.

⁷¹⁶ Erol Güngör, İslam Tasavvufunun Meseleleri, Ötüken Nşr. İst. 1984, s. 102-103.

⁷¹⁷ Ahmed Şihâbuddîn İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1566), el-Fetâve'l-Hadîsiyye, 3. Bsk. Kahire, 1989, s. 322.

⁷¹⁸ Velilerin çeşitleri hal ve makamları hususunda bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, Kutu'l-Kulûb, I, 175; Süleyman Uludağ, D.İ.A. , "Abdal" md. , I. s. 59; Ignaz Goldziher (ö. 1921), İ.A. , "Ebdal" md. , M.E.B. , IV, 3-4. Gümüşhanevi, a.g.e. , s.7

denizinde gerçek sevgili hazretlerinde boğulan, fenâ fillah makamında baki kalan ve cümle yükümlülüklerden arınan kişidir.

Dördüncüsü meczub olmayan salik: Tam bir riyazet ve gayret ile kendini mürşidi kâmilin ellerine teslim eden, gerçek kulluk örneklerini sergileyen, kendine olan sevgisini yok eden, “Emrolunduğun gibi dosdoğru ol !”⁷¹⁹ ayetinin hükmüne uyan, “Bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yollarımıza eriştireceğiz.”⁷²⁰ ayetinin vadine mazhar olan, dünyadan tüm ilgi ve bağlarını keserek “De ki: Eğer Allah’ı seviyorsanız bana uyunuz ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın.”⁷²¹ ayetinin hükmüyle amel eden gönül gözünü başkalarını görmekten alıkoyup, gönül evini başka şeylerden temizleyen kişidir.⁷²² Benzeri tasnifler geçmişteki mutasavvıflarda da yer almaktadır. Mesela, Hacı Bektaş’ın çağdaşı olan Suhreverdi’de de (ö. 632 / 1234), Mücerred salik (cezbesiz suluk eden), Mücerred Meczûb (sadece cezbe halinde olan ve kalan), Salik-i meczûb (önce süluka başlayıp peşinden cezbeğe ulaşan), Meczub-u salik (bidayette cezbe halinde olup, ardından sülûke başlayan) şeklinde kısımlara ayırmıştır.⁷²³

Bütün manevî alemin kendisine bağlı olduğu kutuptan bahsetmesinin yanın da makam bakımından üstün olan ve sır sahibi büyük şeyhlerin, kendilerini aradığı gizli evliyalarından da (Ricalü’l-Gayb) bahseder. Tasavvufî düşüncedeki Ricalü’l-Gayb anlayışını devam ettiren Hacı Bektaş, hemen hemen her düşüncede olduğu gibi, bunu da Kur’an’dan Hz. Musa ve Hızır kıssasıyla⁷²⁴ ve “Velilerim kubbelerimin altındadır, onları benden başkası bilmez.”⁷²⁵ kudsî hadisiyle temellendirmektedir.⁷²⁶ Bu kıssada Hz. Musa kendisinden üstün ve gizli olan bir lidere nasıl ki tabi olmak istemiş ise veliler arasında da Hızır gibi gizli olanlar vardır. Ve açık olan veliler daima bu gizlilerden birini bulma arzusundadırlar. İşte hacı Bektaş’ın ayete dayandırdığı, bütün açık ve gizli velilerin kendisine bağlı olduğu bir veli vardır ki o da kutuptur.

⁷¹⁹ Hûd, 11/112.

⁷²⁰ Ankebut, 29/69.

⁷²¹ Ali-İmrân, 3/31.

⁷²² Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 61-63.

⁷²³ Suhreverdi, Avârif, s. 110-112.

⁷²⁴ Kehf, 60/82.

⁷²⁵ Bu konudaki hadis ve düşünceler için bkz. Câmî, Nefahatü’l Üns, s. 22; Gümüşhânevî, a.g.e. , s. 7; Eşrefoğlu Rûmî, a.g.e. , s. 309.

⁷²⁶ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 54-58 ve Fevaid, s. 40.

Ona göre evliyanın en mükemmel makamı “Kutup”tur. Kutup, evliyanın padişahıdır, (diğer) evliyanın devleti ve yaptıkları işler, her ne kadar büyük bir görkem taşısa da kutbun azametinin yanında az ve değersiz kalır. Onların görkemi kutbu etkilemez çünkü kutbun görkemi yüz bin kere büyüktür.⁷²⁷

Tasavvufi düşüncede var olan gizli veliler (Ricalü'l-Gayb), kutup, gavs düşüncesinin, Şia'daki beklenen mehdi inancıyla bağlantılandırılrsa da ve sufilerin Şia'yı taklit sonucu ortaya çıktığı söylene de⁷²⁸ gerçekte bunu söylemenin zor olduğunu çünkü ilk asırlarda bazı sufilerin bu tür kavramları kullandıklarını görüyoruz.⁷²⁹

Hacı Bektaş bütün bunların yanında velilerin kerametlerinden de bahsetmiştir. O'na göre Allah, Peygamberler ve veliler gibi kimi kullarda özgürce davranır ve onlar aracılığı ile bazı hizmet ve tasarruflarda bulunur. Öyle ki, veli bir yazarın elindeki kalem gibi Tanrı'nın kudret ellerinin araçlarıdır.⁷³⁰ Nasıl ki, Allah Peygamberler aracılığı ile mucizeler ortaya koymuş ise, veliler aracılığıyla da kerametler ortaya koymuştur. Hacı Bektaş, mucizelerde olduğu gibi kerametlerde de velinin bir fonksiyonu olmadığını belirtmiş ve kendi isteğiyle keramet gösterdiğini ileri sürenleri de “müddei” diye nitelemiştir.⁷³¹

Hacı Bektaş, kerametın niteliğinden de bahsederek kerametın olağanüstü bir niteliğe sahip olması gerektiğini, dolayısıyla bir velinin, müridine “Sen şunu yedin, böyle uyudun” demesinin keramet açısından ve müride faydası bakımından fazla bir değer taşımadığını belirterek, asıl kerametın gaibe ait sırlarla müridi aydınlatmak olduğunu ifade eder.⁷³² Dolayısıyla müritleri yönlendirmede diğer şeyhlere nispetle

⁷²⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 55-56.

⁷²⁸, Ebu Zeyd Velıyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun (ö. 808/1406), Mukaddime, (Çev: Zakir Kadir Ugan), Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, Ankara, 1986, c. II, s. 555; Fazlu'r-Rahman (ö.1409/1988), İslam, (Ter: Mehmet Dağ-Memet Aydın), Selçuk Yn. 1. Bsk. İst. 1981, s. 171; Erol Güngör, a.g.e. , s. 101-102,

⁷²⁹ Ahmet Yıldırım, a.g.e. , s. 158.

⁷³⁰ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 46- 73.

⁷³¹ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 30; Ayrıca Velilerin kerametlerinin Peygamberlerin mucizeleri ile karşılaştırılması ve kerametlerin nitelik bakımından mucizeye benzediğini ancak kerametın Veli'de, mucizenin ise Peygamberde gerçekleştiği hususunda bkz. Serrâc, a.g.e. , s. 393, Kelâbâzî, a.g.e. , s. 104 vd. 107; Kuşeyrî, Risale, (Haz. Mehmet Günyüzlü), s. 472.

⁷³² Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 54-55.

güneş mesabesinde olup, taş olan müridi yakuta çevirdiğine inanılan Hacı Bektaş gibi⁷³³ bir velinin kerametlerinin olmaması da düşünülemez. Bu nedenle Hacı Bektaş'a atfedilen Vilayetnâme, Hacı Bektaş'ın susam yaprağına seccade serip iki rekat namaz kılması,⁷³⁴ şahin şekline girip tekrar silkinip insan şekline girmesi,⁷³⁵ önüne çıkan aslan ve sırtlanların sırtlarını sıvazlayıp taş kesmesi, ırmaktaki balıkların selam vermesi,⁷³⁶ güvercin şekline girmesi, ilkbaharda kavunu erdirmesi,⁷³⁷ ekilmiş çavdarı buğdaya, buğdayı çavdara dönüştürmesi, yağın artmasını sağlaması,⁷³⁸ su üstünde yürümesi, pınarın suyunu kana dönüştürmesi,⁷³⁹ taşların tanıklık etmesi, kış mevsiminde ağaçta elma yeşertmesi,⁷⁴⁰ kayayı ayaklarıyla yoğurması, taşı hıyar gibi kesmesi, buğdayı mercimeği taş etmesi, erkeğe çocuk doğurtması ve bir avuç unu kırk gün pişirilen yemek haline getirmesi⁷⁴¹ gibi olağanüstü kerametleriyle doludur.

Velilerin kerametlerinin kaynağı Kur'an'dır. Hz. İsa'nın annesi Hz. Meryem'in peygamber olmadığı halde olağanüstü bir halde kendisine bir takım yiyeceklerin verilmesi ve Hz. Zekeriyya'nın onun bu haline şaşırması⁷⁴² ve inanmış erdemli gençler olan Ashab-ı Kehf'in, mağarada uzun yıllar uyutulduktan sonra tekrar hayata dönmeleri⁷⁴³ ve Hz. Süleyman'ın veziri ve kâtibi olup kitabın bilgisine sahip olan takva ehl-i Asaf'ın göz açıp kapayıncaya kadar Hz. Süleyman'a Belkıs'ın tahtını getirmesi,⁷⁴⁴ Allah dostu bazı insanların bu tür olağanüstü hallere sahip olduklarını gösterir. Ve Hz. Peygamber'in de geçmiş ümmetlerden üç kişinin mağaraya sığınması üzerine kocaman bir kaya ile mağaranın çıkışının kapanması ve bu kişilerin yalvarışlarıyla olağanüstü bir biçimde mağaranın kapısının açılması

⁷³³ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 72.

⁷³⁴ Hacı Bektaş Veli, Vilayetnâme, s. 8.

⁷³⁵ Hacı Bektaş Veli, Vilâyetnâme, s. 10.

⁷³⁶ Hacı Bektaş Veli, Vilâyetnâme, s. 17.

⁷³⁷ Hacı Bektaş Veli, Vilâyetnâme, s. 22.

⁷³⁸ Hacı Bektaş Veli, Vilâyetnâme, s. 24.

⁷³⁹ Hacı Bektaş Veli, Vilâyetnâme, s. 29-30.

⁷⁴⁰ Hacı Bektaş Veli, Vilâyetnâme, s. 32-33.

⁷⁴¹ Hacı Bektaş Veli, Vilâyetnâme, s. 34-35.

⁷⁴² Ali-İmran, 3/37.

⁷⁴³ Kehf, 18/9-12.

⁷⁴⁴ Neml, 27/38-40.

rivayeti⁷⁴⁵ kerametın hak olduğunu ortaya koyar.

Keramet bir olgu olarak hak olsa da, Vilâyetnâmede Hacı Bektaş'a atfedilen bu kerametlerin tarihîliği ve vakiîliği tartışılır. Çünkü eser sonradan müritleri tarafından ele alındığından gerçekte bu kerametler Hacı Bektaş'tan mı sadır olmuş yoksa onun adına üretilmiş midir belli değil. şu da bir gerçektir ki, bu kerametlerin tarihîlik tartışması bir yana, kerametlerin birçoğunun içeriği ve dizini Kur'an kaynaklıdır. Ancak İslam'ın temel kaynaklarından Kur'an'dan ve hadisten haberi olmayan bazı Alevî Bektaşî yazarları, Hacı Bektaş'a atfedilen bu kerametlerin kaynağını İslam öncesi din ve kültürlerde arayıp, Bektaşiliğin inanç sistemini bu medeniyetlere bađlasalar⁷⁴⁶ da formatı Kur'an ve hadislerdeki olağanüstü hallerle benzerlik arzeden bu kerametleri ve kaynağını bir başka kültüre bağlamak mümkün değildir.

Mesela, Hacı Bektaş'ın namaz kılıp dua ettikten sonra, kafir Bedahşan süvarilerine karşı mağaranın önünde yedi başlı bir ejderhayı keramet olarak ortaya koymasđ üzerine, bu inkarcđların hepsi dize gelip Hacı Bektaş'a yalvarırlar, İslam'a ve Hz. Muhammed'in dinine döneceklerine dair de söz verirler. Ancak daha sonra Hacı Bektaş'ı büyücülükle niteleyip İslam'dan tekrar dönmeleri üzerine, Hacı Bektaş' ta Allah'tan tekrar dua ve niyazla onların kıtlık müptelasına tutulmalarını temenni eder ve kıtlık olur. Bu inkârcđlar kıtlık belasının kaldırılması için tekrar Hacı Bektaş'a gelip yalvarırlar ve Hacı Bektaş kıtlığın ortadan kalkmasđ için Allah'a niyaz eder ve kıtlık ortadan kalkar. Ancak inkârcđlar tekrar Hacı Bektaş'ı büyücülükle niteleyerek küfre dönerler. Bunun üzerine Hacı Bektaş dua eder odları yanmaz,

⁷⁴⁵ şerafetin Gölçük- Süleyman Toprak, Kelâm, s. 359-360.

⁷⁴⁶ Mesela, Ahmet Yaşar Ocak, Hacı Bektaş'ta ve diğer menakıbnâmelerde yemeği çoğaltma, kalka felaket musallat etme, bereket getirme, körleri iyi etme, yerden su fişkırtma, ırmağı veya denizi geçme gibi kerametvari motiflere, İslam öncesi inanç ve kültürlerde temel arayarak Bektaşilikteki bu unsurları şamanizm, Budizm, Maniheizm, Hıristiyanlık ve Eski Anadolu din ve kültürlerin bir ürünü olarak görür. (A. Y. Ocak, Alevî Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri; Bektaşî Menâkibnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri, İletişim Yn. İst. 2000, s. 262-263; Ocak, Türk Sufiliğine Bakışlar, s. 196 vd. 216); İsmet Zeki Eyüboğlu da Bektaşilikteki pirlerin ölümlerle konuşması, körleri gördürmeleri, ölümleri diriltmeleri anlayışının Eski Anadolu dinlerinde de var olduğunu belirterek Bektaşiliğin eskilere varan bir inanç geleneği içerisinde olduğunu belirtir. Ve Kadıncık Ana'nın Hacı Bektaş'ın burun kanından meydana geldiği inancının İsa'dan (İ.Ö. 3000) ve Musa'dan çok daha öncelere vardđını belirtir. (Eyüboğlu, a.g.e. , s.116-169-170-225).

çayları ve ırmakları kurur, tekrar yalvarmaları üzerine bu belaların da kalkması için dua eder. Ve bunlar da ortadan kalkınca geriye kalan inanmayanları ejderhanın yutması için dua eder ve ejderha münkirlerin hepsini yutar.⁷⁴⁷

Bu kerametlerin dizin ve içeriğine iyice bakıldığında Kur'an'da Firavun ve ordusunun, Hz. Musa ile mücadelesinden ve Hz. Musa'nın kendisini inkar eden ve büyücülükle itham eden firavun halkına karşı gösterdiği mucizelerden mülhem olduğu görülür. Şöyle ki Bedahşan halkının başına gelen kötülüklerin Hacı Bektaş'tan bilinmesi, Firavun halkının başına gelenlerin Musa ve beraberindekilerden bilinmesinden, Hacı Bektaş'ın yağmuru yağdırmama ve ekini bitirmeme kerametinin, Hz. Musa'nın kuraklık ve kıtlık mucizesinden,⁷⁴⁸ Bedahşan halkının Hacı Bektaş'ı büyücü diye nitelermeleri, Firavun ve halkının Hz. Musa'yı büyücü ve gösterdiği mucizeleri de sihir diye nitelendirmelerinden,⁷⁴⁹ bu belaların defî için Bedahşan halkının gelip Hacı Bektaş'a yalvarmaları, firavun halkının bu belanın kalkması için Hz. Musa'ya gelip yalvarmasından⁷⁵⁰ pınarın suyunu kıpkızıl kana dönüştürmesi, Hz. Musa'nın Allah'tan bir mucize olarak firavun halkının bütün içeceklerini kana dönüştürmesinden⁷⁵¹ mülhemdir.

Yine Erzincan civarında Cengiz Han'ın oğlu Kâvus Han'ı ve erlerini İslam'a davet için ve taptıkları putları terk etmeleri için Hacı Bektaş'ın gönderdiği Karadonlu Can Baba'nın, büyük bir odun yığınının içine yakılmak için atılması ancak Allah'ın inayeti, Peygamber'in Mucizesi ve erlerin himmetiyle ona hiçbir şey olmaması,⁷⁵² Kur'an'da Hz. İbrahim'in Nemrut ve halkını putlara tapmaktan vazgeçirmesi ve bunun neticesinde yakılan büyük bir odun yığınının atılması ve Allah'ın emriyle yanmaması mucizesinden⁷⁵³ mülhemdir.

Yine Hacı Bektaş, Huy Ata adlı dervişi, Tatarları putperest kalıntılardan temizlesin ve onları İslam'a davet etsin diye gönderir. Günlerce yığıldığı odunların içine Tatarların saygı duydukları putları da atar ve kendisi de odunun içinde bağdaş

⁷⁴⁷ Hacı Bektaş Veli, Vilâyetnâme, s. 29-30.

⁷⁴⁸ A'raf, 7/130-131.

⁷⁴⁹ A'raf, 7/132

⁷⁵⁰ Hacı Bektaş Veli, Vilâyetnâme, s. 11-12-13.

⁷⁵¹ A'raf, 7/133; Hacı Bektaş Veli, Vilâyetnâme, s. 29-30.

⁷⁵² Hacı Bektaş Veli, Vilâyetnâme, s. 42.

⁷⁵³ Enbiya, 21/57 vd. 70.

kurup odun yığınına ateşe verir, ancak kendisine bir şey olmaz. Durumdan haberdar edilen Tatar Padişahı, nedir bu halin demesi üzerine o da Tanrı'yı, Peygamberi tanıdınız, erenlere muti oldunuz, yine de putları bırakmazsınız, putlardan bir fayda gelmez, putların ellerinde bir şey olsaydı kendilerini ateşten kurtarırlardı yahut bana bir zarar gelirdi. Din Muhammed dinidir, yaptığınız iş şeriat bakımından da, tarikat bakımından da doğru değildir, der.⁷⁵⁴

Hacı Bektaş'ın dervişi, Huy Ata'nın puta tapan bir kavmi putçuluk inancından menedip tek Tanrı inancına çağırması, Putları birer birer ateşe atması ve kendisinin de ateşte bağdaş kurup oturmasına rağmen bir şey olmaması ve putların insana ne bir zarar ne de bir fayda verme gücüne sahip olamadıklarını vurgulaması, Kur'an'daki Hz. İbrahim'in Nemrut ve ahalisini putlardan temizleme çabasını ifade eden kıssadan ve Hz. İbrahim'in ateşe atılıp da yanmama mucizesinden mülhemdir.⁷⁵⁵

Yine Hacı Bektaş'ın hata ile öldürülen bir çocuğu diriltmesi kerameti,⁷⁵⁶ Hz. İsa'nın ölüleri diriltme mucizesinden,⁷⁵⁷ Hızır (a.s) ın Hacı Bektaş ile Kardenizde batan bir gemiyi kurtarmaları kerameti⁷⁵⁸ de Kur'an'da Hızır ile Hz. Musa'nın gemiyi kurtarma kıssasından⁷⁵⁹ formatlanmıştır. Zaten Hacı Bektaş'ın sık sık Hızır'la görüşmeleri ve birlikte birtakım kerametler göstermeleri ona atfedilen olağanüstü olayların temelini ortaya koyuyor. Bu temel de Kur'an'da Peygamberlerin bir takım olağanüstü haller sergilemiş olmalarıdır.

Kısaca yukarıda analiz ettiğimiz gibi, İslam kültürü içerisinde yer alan Hacı Bektaş'ı kendi inanç kültürü içerisinde değerlendirmemiz gerekir. İslam'ın temel kaynaklarında Kur'an'da, Hadis'te yer alan Hacı Bektaş'a atfedilen olağanüstü halleri bir başka kültürde aramak veya bir başka inanç sisteminde de bulunduğundan hareketle o inanç ve kültüre indirgemek ya İslam geleneğini bilmemekten ya da Bektaşiliği Türk İslam kültüründen soyutlama ideolojisinden kaynaklanmaktadır. Biz örnek olması bakımından birkaç misalle yetinerek sözü fazla uzatmaya gerek

⁷⁵⁴ Hacı Bektaş Veli, Vilâyetnâme, s. 44-45.

⁷⁵⁵ En'am, 6/74- 81; Enbiya, 21/65- 69.

⁷⁵⁶ Hacı Bektaş Veli, Vilâyetnâme, s. 67.

⁷⁵⁷ Ali- İmran, 3/49.

⁷⁵⁸ Hacı Bektaş Veli, Vilâyetnâme, s. 77.

⁷⁵⁹ Kehf, 18/71-79.

duymadık. Şayet bu türden kerametler, İslam kültürüne hâkim bir kafayla incelendiği zaman, kaynağının Kur'an, Hadis ve Hz. Peygamber'in uygulamaları olduğu görülecektir.⁷⁶⁰

E) Kıyamet ve Ahiret

İman esaslarından biri de ahirete imandır. Ahiret inancı Kur'an'ın en fazla üzerinde durduğu inanç esaslarından biridir.

İşte Hacı Bektaş da bu inanç esaslarından birinin kıyamete (ahirete) inanmak olduğunu belirtir. Ancak diğer inanç esaslarında olduğu gibi bu inancında işlevsel olması gerektiğini, bunu da “Pes iy müminler kıyamete inanmak böyle değil kim siz inanırsınız zira kim her ne bulursanız haramdan ve helalden geyursuz ve donanursuz, haksız yere nimetler yiyip gönenursuz iş bu inanmak mıdır. Kim siz inanırsınız ?”⁷⁶¹ ifadeleriyle dile getirir.

Hacı Bektaş, ahirete inanç yanında kıyamet alametlerinden, kıyametin kopuşundan, tekrar dirilişten (ba's), insanların bir araya gelmesinden (haşr), müminlerin konağı olan cennetten de bahsetmiştir. Deccal, Dabbet'ül-Arz, Hz. İsa'nın inişi, insanları önüne katıp sürükleyen bir ateşin ortaya çıkması gibi İslam geleneğinde yer alan⁷⁶² kıyamet alametlerine ve hallerine temas etmiş, ancak bu alametleri zahiri gelenekte olduğu gibi değil, tasavvufi yöntemle yani işari ve Batını bir tarzda ele almıştır. Mesela, Deccalın ortaya çıkışını “nefsi emmârenin”⁷⁶³ (kötülüğü emreden nefisin), “nefsi mutmaine”⁷⁶⁴ye üstün gelmesi ile Hz. İsa'nın yere inişini, ruhun deccalı olarak nitelenen “nefsin” yok edilmesi ile “Dabbetü'l-Arz”⁷⁶⁵ın ortaya çıkışını, “Nefsi- Levvâme” nin⁷⁶⁶ (kötülüğü kınayan ve iyiliğe eğilimli nefis) ortaya çıkışı ile, ateşin meydana çıkışını “Nefsi Emmâre” nin ortaya çıkışı ile, göklerin ve yerlerin yıkılıp yok olmasını “ruh ve madde”nin gerçek varlıkta yok olması ile, İsrail'in “sûr”⁷⁶⁷ a üflemesini ruh ve hoş cisimlerin ortaya çıkışıyla,

⁷⁶⁰ Öztürk, a.g.e. , s. 40.

⁷⁶¹ Hacı Bektaş Veli, Makalat , s. 17.

⁷⁶² Hacı Bektaş'ın belirttiği bu alametler (Müslim, 52/Fiten, I (IV. 2207-2231), Tirmizi, Fiten, 55 (II. 74 vd. 78, h. no. 2399) yer almıştır.

⁷⁶³ Bu ifade Kur'an'da Yusuf, 12/53 te geçmektedir.

⁷⁶⁴ Bu ifade Kur'an'da Fecir, 89/27 de geçmektedir.

⁷⁶⁵ Bu kavram Kur'an'da Neml, 27/82 de geçmektedir.

⁷⁶⁶ Bu ifade Kur'an'da Kıyamet, 75/2 de geçmektedir.

“haşrı”⁷⁶⁸ (yaratıkların bir araya toplanmasını) sonsuzluk evrenin belirmesiyle, müminlerin yüzlerinin beyazlanmasını, onların kalplerinin ilahî nur ile aydınlanmasıyla, inkarcıların yüzlerinin kararmasını,⁷⁶⁹ ilahî nurdan yoksun kalmalarıyla, göklerin ve yerin değişmesini,⁷⁷⁰ nefislerin temellerinin kalp temellerine dönüşmesi, kalp temellerinin ruhunun ise gök yüzüne dönüşmesi yani Tanrı’dan başka her şeyin ölümlü ve yok olmasıyla sembolize etmiştir.⁷⁷¹

Hacı Bektaş, bu tür işari anlamların yanında kıyamet ve ahiret süreciyle ilgili zahiri tablolar da çizer ve bu tabloları da Kur’an ayetleriyle tasvir eder. Mesela, o, kıyametin kopuş sürecini üç safhaya ayırır. Birinci safhayı “Artık sûra bir defa üflendiği, yeryüzü ve dağlar kaldırılıp birbirine çarpılıp darma dağın edildiği zaman, işte o gün olacak olur.”⁷⁷² ayetiyle, Allah’ın diledikleri dışında yeryüzündeki bütün canlıların yüzü koyun düşüp öleceği ikinci safhayı, “Sûr’a üflenince Allah’ın diledikleri müstesna olmak üzere göklerde ve yerde ne varsa hepsi ölecektir.”⁷⁷³ ayetiyle, bütün yaratılmışların ayağı kalkıp yıldızların nasıl param parça olduklarını, dağların nasıl pamuk yığını gibi yürütüldüğünü, cehennemın nasıl kızdırıldığını, zebânîlerin inkarcılara nasıl üşüşüklerini, inkarcıların günahlarını nasıl karşılayacaklarını, terazilerin kurulup amellerin nasıl sonuçlanacağını, ana babanın oğul ve kızlarından nasıl yüz çevirdiklerini görecekleri şeklindeki üçüncü safhayı da “Sonra ona bir daha üflenince, bir de ne göresin, onlar ayağı kalkmış bakıyorlar!”⁷⁷⁴ ayetiyle ifade etmiştir.

İkinci sûr safhasında ayette geçen “Allah’ın diledikleri hariç...” ifadesini müfessirler dört büyük melek, hamele-i arş Rıdvan melekleri, Malik hûriler ve ya zebâniler şeklinde⁷⁷⁵ yorumlamalarına karşın Hacı Bektaş Muhammed erleri olarak ele almış ve bu kıyamet gününde Allah’ın onlara, Muhammed ümmetine ve onların

⁷⁶⁷ Sûr’a üflenmesiyle ilgili bkz. Zümer, 39/6; Kâf, 50/20; En’am, 6/73; Taha, 20/102; Neml, 27/87; Nebe’, 78/18.

⁷⁶⁸ Haşr olayı birçok ayette işlenmiştir. Bkz. Yunus, 10/28-45; Nisa, 4/172; En’am, 6/22-128; İsrâ, 17/97.

⁷⁶⁹ Bu ifadeler Ali- İmran, 3/106-107 geçmektedir.

⁷⁷⁰ İbrahim, 14/48.

⁷⁷¹ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 63-64.

⁷⁷² Hakka, 69/13.

⁷⁷³ Zümer, 39/68.

⁷⁷⁴ Zümer, 39/68. ayetin devamı.

asilerinin kurtuluşuna Bismelenin yani “Allah”, “Rahman” ve “Rahim” isimlerini dünyada anmalarına karşılık onlara özel bir statü tanınacağını ortaya koyar.⁷⁷⁶ Bu özel statü de Hacı Bektaş'ta Makam-ı mahmud (şefaath) makamıdır⁷⁷⁷ ki Muhammed Mustafa'nın yüzü suyu hürmetine asi müminlerin kıyamet günü bağışlanmasıdır.⁷⁷⁸

Hacı Bektaş, cennetten de bahsetmiş ve kin, hased, dedikodu, iki yüzlülük, hırs gibi Alevi-Bektaşî ahlak felsefesiyle bağdaşmayan unsurlardan kendini arındırmış, yaptığı kötülöklere pişmanlık duymuş, diline Allah'ın ismini (besmele), gönlüne O'nun sevgisini ve bedeniyle de O'na kul olan müminlere, Kur'an'ın tasvir ettiği Firdevs cennetini Allah'ın lütfedeceğini belirtir. Hacı Bektaş, bu cennetin her bir özelliğini Kur'an'dan ayetlerle tasvir etmeye çalışmıştır. Kulları cennete girmezden evvel mahşeri karanlıkta önlerini bir nurun aydınlatacağını “Mümin erkek ve mümin kadınları, önlerinden ve sağlarından (amellerinin) nurları aydınlatıp giderken gördüğün günde...”⁷⁷⁹ ayetiyle, cennetin kapısına yaklaştıklarında cennet kapıcısıyla hürilerin bu müminleri karşılamasını “...Oraya varıp da kapıları açıldığında bekçileri onlara: Selam size! Tertemiz geldiniz. Artık ebedi kalmak üzere girin buraya, derler.”⁷⁸⁰ ayetiyle, ve cennete girdikten sonra kendilerine sunulan bu ikram sofrasını, “Orada (cennette) devamlı akan bir pınar, orada yükseltilmiş tahtlar...”⁷⁸¹ ayetleriyle, bu bağış tahtlarında oturanların hallerini “Cevherlerle işlenmiş tahtlar üzerindedir. Karşılıklı olarak oturup yaslanırlar.”⁷⁸² ayetleriyle, giyim kuşamlarını “Üzerlerinde yeşil ipekten ince ve kalın elbiseler vardır. Gümüş bilezikler takınmışlardır.”⁷⁸³ ayetiyle, ceylan gözlü hürilerden “Otağlar içinde sahiplerine tahsis edilmiş hüriler vardır.”⁷⁸⁴ ayetiyle, bu ikram sofrasında yetmiş bin çeşit renk ve kokuda yiyeceklerin olduğunu, “Onlara altın tepsiler ve kadehler

⁷⁷⁵ Bkz. Kuran-ı Kerim ve Türkçe Açıklmalı Meâli, (Haz. Komisyon) Suud Bask. 1412, Zümer, 39/68. ayetin dipnotu.

⁷⁷⁶ Hacı Bektaş Veli, Besmele Tefsiri, s. 22-23-24.

⁷⁷⁷ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 47-48.

⁷⁷⁸ Hacı Bektaş Veli, Besmele Tefsiri, s. 48.

⁷⁷⁹ Hadîd, 57/12.

⁷⁸⁰ Zümer, 39/73.

⁷⁸¹ Ğaşıye, 88/12-16.

⁷⁸² Vâkia, 56/15-16.

⁷⁸³ İnsan, 76/21.

⁷⁸⁴ Rahman, 55/72.

dolaştırılır. Orada canlarının istediği, gözlerinin hoşlandığı her şey vardır.”⁷⁸⁵ ayetiyle, ve yine bu ikram sofrasının içeceklerinden ve cennet şarabından “Rableri onlara tertemiz bir içki içirir.”,⁷⁸⁶ “Orada karşılıklı kadeh tokuştururlar, ama burada (içki yüzünden) ne saçmalama vardır ne de günaha girme.”⁷⁸⁷ ayetleriyle, bu konukları melekelerin karşılayacağını “Melekler kendilerini şöyle karşılar: İşte bu size vadedilmiş (mutlu) gününüzdür.”⁷⁸⁸ ayetiyle, bu sakinlerin Rablerinin huzuruna konuk olacaklarını “Takva sahiplerini heyet halinde çok merhametli olan Allah’ın huzurunda topladığımız gün...”⁷⁸⁹ ayetiyle, ve köşklerde cennete en yüce makam olan Allah’ın hürmet ve selamıyla karşılaşacaklarını “İşte onlara, sabretmelerine karşılık cennetin en yüksek makamı verilecek orada hürmet ve selamla karşılaşacaklar.”⁷⁹⁰ ayetleriyle ahiret, cennet ve cennetteki müminlerin halini Kur’an’ın farklı sûrelerine serpiştirilmiş ayetlerle tasvir etmiştir.⁷⁹¹

Görüldüğü gibi Hacı Bektaş İslam düşüncesinde yer alan ahiret, diriliş ve mukafat inancını ortaya koymuş, bu düşünceyle de Alevilik- Bektaşilikte “tenasüh” inancı olduğunu ileri sürenlerin iddialarını boşa çıkarmaktadır. Ayrıca kıyamet ve ahiret halleriyle ilgili manevi yorumlarının yanında cennetin maddi nimetlerinden de bahsetmesi, tasavvufî düşüncede yaygın olan cennet ve cehennem yalnız ruhanî değil hem ruhanî hem de cismanî olduğu, ancak asıl olanın surî amelin karşılığı olan cennet değil, onun ötesinde ruhanî maârif ve müşahede cenneti olduğu fikrini⁷⁹² sergilemektedir. Çünkü tasavvufî düşüncede olduğu gibi Hacı Bektaşta da asıl hedef “Hakikat”tir, “Fenâ Fillah”dır, masivayı terk edib Allah’a teveccühtür. İbadet ve taatler yaratılmış olan cennet için değil, Hakkı müşahede ve O’nun rızası için yapılır. Cennetteki abidler ve zahidlerin yetindiği zahiri nimetler onlar için yeterli değildir, onların en büyük cenneti, cennette Tanrı’yı müşahede temek O’nun cemalini seyretmektir. İşte bu nedenledir ki, Sünni ulema ve mutasavvıflar tarafından da

⁷⁸⁵ Zuhruf, 43/71.

⁷⁸⁶ İnsan, 76/21.

⁷⁸⁷ Tûr, 52/23.

⁷⁸⁸ Enbiyâ, 21/103.

⁷⁸⁹ Meryem, 19/35.

⁷⁹⁰ Furkan, 25/75.

⁷⁹¹ Hacı Bektaş Veli, Besmele Tefsiri, s. 42 v.d 45.

⁷⁹² Ateş, İşârî Tefsir Okulu, s. 305

cennette Allah'ın cemalinin görüleceğine dair delil getirilen⁷⁹³ “Güzel davrananlara daha güzel karşılık bir de fazlası vardır.”⁷⁹⁴ bu ayet, Hacı Bektaş tarafından da iktibas edilmiştir.⁷⁹⁵

Ayrıca Hacı Bektaş'ın bir konuda Kur'an'ın farklı yerlerine serpiştirilmiş durumda olan ayetleri bir meseleye iktibas etmesi, onun ne derece Kur'an'a hâkim olduğunu göstermenin yanında cennet üzerinde bu kadar durması sevgiye dair dini öğretinin, Rahman, Rahîm ve aşk ilahî anlayışının da bir ifadesidir.

F) Kaza ve Kader

İslam'ın altı inanç esaslarından biri de kaza ve kadere hayra ve şerre olan inançtır. Kaza; ezeldeki hüküm, bütün mahlûkatın levh-i Mahfuzda bulunuş halidir. Kader ise; bu ezeldeki hükmün şartlar vuku bulduğunda birer birer ortaya çıkmasıdır.⁷⁹⁶ Maturidîler ise Eşarîlerin verdiği bu manaların tersini vermişlerdir.⁷⁹⁷

Kaza ve kader meselesi İslam düşüncesinde en fazla tartışmalara neden olmuş, bu tartışmalar da beraberinde insanın irade ve fiillerinde özgür olup olmadığı meselesini gündeme getirmiş ve bu hususta çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Mu'tezile, kulun kendi fiilinin yaratıcısı olduğunu, hayrın da şerrinde kaynağının insan olduğunu ileri sürerken, Cebriye de kulun yaptığı işlerde hiçbir rolünün olmadığını, rüzgâra kapılan bir yaprak gibi, Tanrı iradesinin estiği yöne savrulduğu inancını benimsemiştir. Ehli Sünnet ise Allah'ın ezelde her şeyi bildiği, dilediği ve yarattığı, kulun kendi iradesiyle seçeceği fiili önceden bilip takdir ettiğini ancak kul, fiili irade ettiğinden, sorumlu olacağı fikrini benimsemişlerdir.⁷⁹⁸

Ehli Sünnet gurubu içinde olan mutasavvıflar da Allah sevgisi, Fenâ fillah duygusu nedeniyle kader hususunda Cebriye'ye yakın bir noktada bulunmaktadır.⁷⁹⁹ İşte altı inanç esasların biri olarak Hacı Bektaş'ın zikrettiği kader, hayır ve şer inancı da⁸⁰⁰ tasavvufî kader inancı çizgisindedir. Çünkü Hacı

⁷⁹³ es-Sülemi, a.g.e. , I, s. 300; el-Kuşeyri, a.g.e. , II, 13.

⁷⁹⁴ Yunus, 10/26.

⁷⁹⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 54.

⁷⁹⁶ Cürcani, a.g.e. , s.116.

⁷⁹⁷ Sa'duddin Mes'ud b. Ömer, Taftazânî, Şerhu'l Mekâsîd, İst. 1277, II, (1-2 bir) s. 105.

⁷⁹⁸ Bkz. Şerafeddin Gölcük –Süleyman Toprak, a.g.e. , s. 263 vd. 267; Topaloğlu, a.g.e. , s. 285-287; Ateş, İşari Tefsir Okulu, s. 197.

⁷⁹⁹ Ateş, İşari Tefsir Okulu , s. 297.

⁸⁰⁰ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 14.

Bektaş'ın da iktibas ettiği “Yaş ve kuru her ne varsa apaçık bir kitaptadır”⁸⁰¹ ayetinde olduğu gibi her şey Tanrı'sal bir belirlenim / bilgi dâhilinde cereyan etmektedir. Her şey tanrısal irade sonucu gerçekleştiği ve varlıkta Allah'tan başka gerçek fail (la faile fi'l-mevcûdi illelah) olmadığı inancından dolayı her şeye sevinç ve hüzne, sağlık ve hastalığa, bolluk ve darlığa “rıza” ve “teslimiyet” tavrı sergilenmiştir. Hatta bunların haktan tezahür etmesi nedeniyle bunları canı gönülden kabullenmeli ve bunlarla sevinip gülünmeli düşüncesi ileri sürülmüştür.⁸⁰²

İnsanın başına gelen olaylarda olduğu gibi imanı ve küfrü tercihte hayra ve şerre olan eğilimde de Hacı Bektaşta ezeldeki belirlenimin rolü önemlidir. Bunu da “Elest bezmi” ile ilgili ayete getirmiş olduğu izaha görüyoruz:

“Tanrı Te'ala bütün canları (ruhları) huzuruna arz eyledi. Müminlerin canlarını sağ yana kâfirlerin canlarını sol yana koydu. Ve Allah Teâlâ, “Elestü birabbiküm”⁸⁰³ (ben sizin Rabbiniz değil miyim?) dedi. Hakka layık olanlar kulaksız işitip dilsiz cevap verdiler. Bu ruhların bir kısmı “bela” bir kısmı “lâ” bir kısmı da hiç tınmadı.

İkinci kez Allah, “Elestü birabbiküm” dedi. Birinci kez “belâ” diyenlerin bir kısmı “lâ” dediler ve bir kısmı tınmadı, bir kısmı da yine “belâ” dediler.

Ve yine birinci kez “lâ” diyenlerin bir kısmı “belâ” dediler, bir kısmı hiç tınmadı bir kısmı da yine “lâ” dediler.

Ve birinci kez tınmayanların bir kısmı “belâ” dediler, bir kısmı “lâ” dedi, bir kısmı da yine tınmadı.

Şimdi azizim! Her kim ki, iki kez “belâ” dedi, Müslüman doğdu, Müslüman dirildi ve Müslüman öldü.

Ve her kim ki iki kez “lâ” dedi, kâfir doğdu, kâfir dirildi ve kâfir öldü.

Ve her kim ki birinci kez “lâ” dedi, sonra “belâ” dedi, kâfir doğdu, kâfir dirildi ve Müslüman öldü.

Ve her kim ki birinci kez “belâ” dedi, sonra “lâ” dedi Müslüman doğdu, Müslüman dirildi ve kâfir öldü. Ve her kim iki kez tınmadı ne'ûzu billâh hayvanlardan dahi kötü ve azgındır, “ke'l-en'am” dedikleri onlardır.”⁸⁰⁴

⁸⁰¹ En'am, 6/59. Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 3.

⁸⁰² Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 12-13.

⁸⁰³ A'raf, 7/172.

⁸⁰⁴ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 94-95.

Yine insanın yaratılışı babında dokuz günlükken meleklerin gelip insanın ecelini, saîd mi şaki mi olacağını, rızkını ve başına gelecek olayları yazması şeklindeki düşünceye vurgu yapması⁸⁰⁵ onun ezeldeki Tanrısal takdir gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu ayetle ilgili insan henüz cisim halinde yaratılmazdan evvel kudret halindeyken Tanrı'nın varlığına tanıklık ettiği hususunda es-Sülemi de, Ebu'l-Huseyin b. Bennan ve Ali b. Abdurrahim'den nakillerde bulunmuştur.⁸⁰⁶

Bu yorumdan anlaşılan şu ki, Hacı Bektaşta insanın bu dünyada mümin veya kâfir oluşu iyi veya kötü oluşu, insanın henüz kudret halindeyken Tanrı'nın "Elestü bi-Rabbiküm" arzına gösterilen tavrın bir devamıdır. Bir başka ifade ile insan fiilleri Hakkın kudretinin tecellisinden,⁸⁰⁷ insanın bu dünyada amel ve inanç bakımından farklılığı ezelde ruhların farklı istidatlarda olmalarından⁸⁰⁸ ve kuldand zuhur eden bütün fiilleri Allah'ın kulun ayn-i sabitesine takdir etmesinden ileri gelmektedir.⁸⁰⁹ Bu istidatlarda ilim, irade, kudret, idrak şeklinde tezahür etmiştir. İşte bu kabiliyetlerden dolayı insan sorumludur. Tasavvufî düşüncede olan insanın bütün eylemlerinin Allah tarafından takdir edildiği şeklindeki bir kaza ve kader inancı, onları şehvi arzularına mesnet yapmamış aksine bu kötü fiiller insan doğasındaki kötü nefisten geldiği düşünülerek ayıplanması, kınanması öngörülmüştür.

Tasavvufî düşüncede kaza ve kader, yani her şeyi Allah'ın takdir ettiği inancıyla hedeflenen şey de yine insanın mutluluğudur. İnsanın yaptığı iyi fiillerle insanın gurura ve kibire kapılma, başına gelen felâketlerden dolayı da üzüntüye, rûhî bunalımlara düşme riski ortadan kaldırılmaya ve insanın mutluluğu hedeflenmeye çalışılmıştır.

Şunu da belirtmek gerekir ki, gerek Cebriye gerek Ehli Sünnet gerekse de Hacı Bektaş gibi tasavvuf önderleri, teoride bu tür bir kader anlayışını ileri sürseler de pratikte insanın sorumluluk sahibi bir varlık olduğu ve yapıp ettiklerinden bir gün hesaba çekileceği gerçeğini de vurgulamayı ihmal etmemişlerdir.

⁸⁰⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 100.

⁸⁰⁶ es-Sülemi, a.g.e. , I, s. 249-250.

⁸⁰⁷ Mesleku't-Ta'rif bi Tahkiki't-Teklîf alâ Meşrabi Ehli'l-Keşf va'ş-Şuhûd al-Kailîne bi Vahdeti'l-Vücûd, Hamidiye, No, 1440, varak 3b. (Süleyman Ateş, İşari Tefsir Okulu, , s. 298.)

⁸⁰⁸ Kâşânî, kaza ve kader hakkında bir risale, Ayasofya, No. 4875, varak 96b-103a (Ateş, a.g.e. , s. 298.

⁸⁰⁹ Risaletü'l-Kadai va'l-Kader, Dâru'l-Mesnevî, No. 55/2; Vasitî, Hakâik, Varak 148a. (Ateş, a.g.e. , s. 299-300)

Kısaca genel olarak Alevi-Bektaşilerin akâid sistemleriyle ilgili açık, insicamlı bir akâid silsilesine sahip olmadıkları, inanç sistemlerine kesin çizgiler çizmenin zor olduğu⁸¹⁰ ve Alevi teolojisinin işlenmiş, kitabî, sistematik bir teoloji olmadığı, Orta Asya'dan Balkanlar'a X. yüzyıldan zamanımıza kadar uzanan çok geniş bir zaman ve mekân boyutunda, bütün bu mekânların inanç ve kültürlerinden izler taşıyan senkretik/şeşni, mitolojik ve şifahî bir teoloji olduğu ileri sürülse de⁸¹¹ yukarıda gördüğümüz gibi Hacı Bektaş'a ve Bektaşiliğe atfedilen bu eserlerde bu düşünceleri doğrulayacak bir bulgu söz konusu değildir. Çünkü Hacı Bektaşta, genel olarak Alev-Bektaşî inancı için ileri sürülen Bâtınlık, Huruffilik, Vucûdiyye, Dehriyye, Tenâsüh, Hulûl, İbâhiyye ve İştirak gibi itikatlar halîtası olduğu düşüncesini⁸¹² doğrulayacak bir inanç sistemi göremiyoruz. Tam aksine Allah, melek Kitap, Peygamber, ahiret ve kaza ve kader inancı ile genel İslamî inanç sistemi içerisinde yer alan ve inanç sistemlerini Kur'an ve Sünnet'le temellendiren, Bektaşî inancını kitabîleştirip sistematize eden bir Bektaşî düşüncesi görüyoruz.

II - İBADET VE MUAMELATLA İLE İLGİLİ KONULAR

İslam dininin, Allah, Peygamber, melek, kitap, ahiret, kaza ve kader inanç esasları yanında bir de namaz, oruç, hac, zekât gibi ibadet formları, helale ve harama taalluk eden toplumsal meselelerle ilgili muamelata dair bir takım teklifleri de vardır. Biz burada Hacı Bektaş'ın namaz, oruç, hac ve zekât gibi İslam dininin temel ibadet formlarına ve içki gibi dinin bir takım yasaklarına yaklaşımını ve yorum yöntemini ele alacağız. Ancak Hacı Bektaş'ın dinin şekli esaslarına yaklaşımını el almadan önce çeşitli ekollerin bu dini formları nasıl algıladıklarını ele alacağız.

A) Şekil ve İçerik Açısından İbadetler

Hacı Bektaş, düşünce çizgisi Sünnî tasavvufi gelenekte yer aldığından onun ibadet telakkisine geçmeden önce sûfizmin nassları yorum anlayışını ve şekli ibadetlere yaklaşımını ele almamız gerekir. Kur'an ve Sünnette emredilen bu ibadetlerin yapılması hususunda İslam bilginleri müttefiktirler. Ancak bu ibadetlerle asıl hedeflenen şeyin, ibadetin şekli mi, yoksa ibadetin özü / ruhu mu olduğu

⁸¹⁰ Yörükan, a.g.e. , s. 243 ve 116-117.

⁸¹¹ Ocak, T.A.B.N, "a.g.m." , s. 394.

⁸¹² Yörükan, a.g.e. , s. 465; Köprülü, a.g.e. , s. 349; Gölpinarlı, Hurûfilik Metinleri Katoloğu, s. 26-27.

hususunda geçmişte olduğu gibi bugün de tartışma devam etmektedir. Bu tartışmanın aslı da dini metinde ilahî muradın ne olduğu, lafız (zahir) mı, yoksa lafzın ötesinde gerçekleştirilmek istenen şey (batın / makasid) mi, olduğu şeklinde ilahî metinleri yorumlama yönteminden kaynaklanmaktadır. Dini nassların zahiri mi yoksa batını (makasid) mı esastır, şeklindeki tartışmaların kaynağını, Hz Ömer'in müellefe-i kulûb uygulamasına ve hatta Hz. Peygamber'in "Kur'an'ın bir zahiri bir de batını vardır." hadislerine dayandırılrsa da bunun bir akım olarak dinin şeklinin esas olduğunu ileri süren fakihlerle, dini, kalbin halleri ve derunî ruhî bir hayat felsefesi olarak algılayan mutasavvıflar arasında H. II. asırda ortaya çıktığını görüyoruz. Zaten kalbin halleriyle uğraşan, ruhî tecrübe ve müşahedeyi esas alan tasavvuf, (ilm-i batın), dini ilimleri organların zahirine indirgeyen fıkıh ilmine (ilm-i zahir) bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.⁸¹³ Öyle ki, şer-i ilimlerin ahkâmıyla uğraşan fetva ilmi ile Allah'a yaklaşma yolu marifet ilmi ile uğraşan sufiler arasında dinin anlaşılmasına yönelik düşünce farklılığından dolayı H. II. asırda Basra'da, Küfe'de, Mısır'da, Irak'ta ve Şam'da çekişmeler ortaya çıkmıştır.⁸¹⁴ Bu tartışmanın kilit noktası ise "şeriat" "hakikat" kavramlarında odaklanmaktadır. Sûfilere göre hakikat; "Şeriatın örtüsüyle gizlenmiş Batını mana" yı ifade ederken, şeriat; "Uzuvlar üzerine cârî, zahirî davranışları içeren kural ve hükümleri ihtiva eder."⁸¹⁵ Dolayısıyla Rûveym el-Bağdâdî' (ö. 303) nin "Bütün insanlar şekillere sûfiler ise hakikatlere bağlanmışlardır. İnsanlar şeriatın zahiriyle kendilerini kurtarmak isterlerken sûfiler verânın hakikatiyle ve sıdka devamla bunu elde etmek isterler."⁸¹⁶ ifadelerinde olduğu gibi, sûfî düşüncede dinin şeklinden ziyade hakikatinin, özünün esas olduğunu görüyoruz. Nevar ki özün esas olduğu düşüncesi kalplerinde zaaf bulunan bazı kimseleri gaye gerçekleştiğinde vesilelerin ortadan kalkacağı, teklifin kaldırılacağı şeklinde "ibâhiliğe" sürüklemiş olsa da sûfilerin ekserisi şeriaten sapmamış, aksine ibâhiliğe kaçanları kınamışlardır.⁸¹⁷ Dolayısıyla özün, ruhun ve kalbin esas olması şeklin gereksizliğini değil sadece şekilde kalmayıp derunî ruhî tecrübe ve zevke ulaşmayı ifade eder.

⁸¹³ Affî, a.g.e. , s. 83-84.

⁸¹⁴ Affî, a.g.e. , s. 104-105.

⁸¹⁵ Affî, a.g.e. , s. 109.

⁸¹⁶ el-Kuşeyrî, Risale, (Haz. Mehmet Günyüzlü), s. 21.

⁸¹⁷ Affî, a.g.e. , s. 113.

İşte bugün sözde, dinin biçimsel yönü ve ahkâmıyla temayüz eden Sünnî anlayış ile dinin daha çok batın ve esrarına önem veren Alevî-Bektaşîler arasındaki görünürdeki ihtilafın nedeni de budur. Bu nedenle bu gün bu iki farklı yaklaşımı Alevi/Bektaşî-Sünnî çatışmasını siyasal ve ideolojik nedenlerle izah etme yerine geçmişte olduğu gibi zahirî din anlayışı ile Batnî / kalbî din anlayışı arasında cereyan eden bir yorum farklılığı olarak nitelendirmeliyiz. Nasıl ki Hicri II. ve III. asırlarda mutasavvıflar ile fakihlerin kavgası dinî nassları anlama yöntemine dayanıyor ise bu gün Alevi/Bektaşî-Sünnî farklılaşmasının kaynağı da aynı şeye dayanıyor. Geçmişte sûflerle fakihler arasında cereyan eden zahir-batın, şeriat-hakikat, dinin gerçek hamisi ve koruyucularının kimler olduğu tartışması ve fakihlerin, sûfleri bidatçilik ve ibâhiyecilikle, sûflerin ise fakihleri dini şekil, cansız kaide ve kurallar haline getirmekle suçlamaları, bu gün Alevi/Bektaşîlerle-Sünnîler arasında aynen cereyan etmektedir.⁸¹⁸ İşte geçmişte sûflerin dini asıl ruhunu temsil ettikleri, fakihlerinse dini donuk kurallar haline getirdikleri ve sûfleri ibâhiyecilik ve şeriatî iskat ile suçlama şeklinde ortaya çıkan tartışmaların bu gün Alevi-Bektaşî ve Sünnîler arasında da cereyan etmesi, tarihsel şuurun pek de değişmediğini gösterir. Şimdi bu tasavvufî düşünce çizgisinde yer alan Hacı Bektaş'ın namaz, oruç, hac ve zekât gibi dinin ibadet formlarına yaklaşımını ele alacağız.

1) Namaz

Namaz, Kurân ve Sünnetle sabit olup İslam bilginleri tarafından da farziyyeti

⁸¹⁸ Geçmişte dinin gerçek hamilerini kimler olduğu, gerçek din anlayışının ne olduğu hususundaki mutasavvıflar ve fakihler arasındaki tartışma ve suçlamalar hususunda (bkz. Afifi, a.g.e. , s. 115 vd. 119); Günümüzde Alevi -Bektaşîlerin kendilerini İslam'a hakiki yönüyle uyan insanlar olduğu ve Sünnîleri de şekilcilikle özden uzaklaşmış olmakla nitelendirmeleri, (bkz. Noyan a.g.e. , s. 4); Kur'an'ın gerçek anlamına (batına) uydukları, (bkz. Zelyut, a.g.e. , s. 53, 36-38) Alevîlerin gerçek Müslüman ve Alevîliğin ise dinin en doğru yorumu olduğu, Sünnîliğin ise Emevîler tarafından üretilen sapıtılmış bir İslam dini olduğu hususunda Şinasi Koç, Musa Ateş, Kamber Kutlu ve Murtaza Dinçer'den naklen (bkz. İsmail Engin, T. A. B. N. , "a.g.m" , s. 279-280;) Sünnîlerin ise, İslamiyetin gerçek temsilcilerinin kendilerinin olduğunu, Alevîliğin birtakım inançlarının Peygamber sonrası dönemde Yahudiler tarafından ortaya konulduğunu, (bkz. Tarık Mümtaz Sözenkil, Tarih Boyunca Alevîlik, Çözüm Yn. 1. Bsk. İst. 1991, s. 9, 13); Mehmed Kırkinci, Alevîlik Nedir, Cihan Yn., İst. 1987, s. 88, 97,103.), Sünnîleştirilmesi gerekli olan İslam'ın sapık bir kolu olduğunu, ehlileştirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. (bkz. Necib Fazıl Kısa Kürek, Doğru Yolun Sapık Kolları: Arınma Çağında İslam, Büyük Doğu Yn. 4. Bsk. İst. 1990, s. 75-77;

ittifakla kabul edilen dinin en temel ibadet formlarından biridir. Namazın varlığı ve vucûbiyeti üzerinde ittifak olursa da namazın neliği, mahiyeti üzerinde, gerçek namazın bir takım hareketler mi, yoksa hareketlerin arka planında amaçlanan öz mü, ruh mu olduğu hususunda geçmişte ve günümüzde farklı yaklaşımlar sergilenmiştir. Mesela, mutasavvıflar gerçek taati, ibadetin içeriğine, özüne ihlâsa, samimiyete ve kalbin Allah'tan başkasından yüz çevirmesine indirirken, fakihler de daha çok donuk kaideler ve içerikten yoksun şekiller olarak telakki etmişlerdir.⁸¹⁹

İşte bu mutasavvıflarda olduğu gibi Hacı Bektaşta da öz ve şekil ikilemi vardır. Ancak bu ikilem birbirine zıt olan ve bir arada bulunmaları imkânsız olan şeyler değildir. Öz esas olmakla birlikte, “Namazı tam kılın zekâtı, hakkıyla verin...”⁸²⁰, “Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz.”⁸²¹, “Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.”⁸²² ayetlerle ifade ettiği gibi namaz, zekât oruç ve hac gibi şekli ibadetler de yok sayılmaz, bırakın yok sayılmasını namazın cemaatle kılınması gerektiğini ifade etmesi⁸²³ ve Vilâyetnâme'de belirtildiğine göre sık sık kendini ibadete, riyazata vermesi,⁸²⁴ ve yine sık sık namaz kıldığının ifade edilmesi, Bedahşan halkına Kur'an okumayı ve namaz kılmayı öğretmesi⁸²⁵ ve insanın hayat evrelerini beş vakit namaza benzetmekle vaktinde kılınan namaza önem göstermesi⁸²⁶ şekilsel ibadetlerin Bektaşîlikteki gerçek yüzünü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Ahmet Eflakî'nin, Mevlana'nın müridi ve Mevleviliğin hizipçisi olan Emir Nureddin'in ağzından Hacı Bektaş'ın dış görünüşe önem vermediğini, şeriata uymayıp namaz kılmadığını iletmesi⁸²⁷ bu gün olduğu gibi geçmişteki tarikat karalama saldırılarından başka bir şey değildir. Ancak bu ibadetler ideal insan ve ideal din mertebesinin en alt tabakasını oluşturur. Bu nedenle bu şekli

⁸¹⁹ Bkz. Affî, a.g.e. , s. 112-114.

⁸²⁰ Bakara, 2/43.

⁸²¹ Bakara, 2/183. Denizli nushasında bu ayet geçmektedir. Hacı Bektaş Veli, Makalat, dipnot; 4, s. 19.

⁸²² Ali-İmran, 3/97.

⁸²³ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 90.

⁸²⁴ Hacı Bektaş Veli, Vilâyetnâme, s. 13, 25

⁸²⁵ Hacı Bektaş Veli, Vilâyetnâme, s. 11-12-13, 16, 30.

⁸²⁶ Bardakçı, U. B.V.A.S. -I- , “a.g.m.”, s. 57.

⁸²⁷ Eflakî, a.g.e. , s. 481.

formları, Allah'a yakınlık ve insanı kâmil olma makamlarını ifade eden dört kapının en alt tabakasına (şeriat) yani abidler makamına yerleştirmiştir.⁸²⁸

İşte Hacı Bektaşta da tıpkı tasavvufî ibadet anlayışında olduğu gibi şekilsel namazın yanında aslolanın ibadetin özü olduğu, bu özün de masiva'yı terk, Allah'ın zat ve muhabbetini taleptir. Dolayısıyla "Namaz, müminin miracıdır." bu miraçla dünyadan el yumalı, ahiretten el etek çekmeli, nefsini kurban etmeli, bekaya ulaşmak için, yokluk denizinde (fenâ) boğulması gerektiği belirtilir. Öyle ki, bu derûnî namaz anlayışından dolayı namazın şekilsel formlarından biri olan "tekbir-i tahrîm" eyi bile masiva'yı kendine haram kılmak şeklinde yorumluyor.⁸²⁹ Yani ibadeti, "Aslından kopmuş olan kulun, bütün benliğinden sıyrılarak tekrar ona (zatına) ulaşması"⁸³⁰ şeklinde telakki ediyor.

a) Daimi Namaz

Hacı Bektaşta gerçek ibadet, sadece belli zaman dilimlerinde yapılan değil, bütün hayatta ve bütün zaman dilimlerinde Allah'la birlikte olma şeklinde ortaya çıkan bir bilinç halidir. Hacı Bektaş, ibadet'in sadece belli vakitlerde değil, bütün zaman dilimlerinde hayatı kuşatan bir bilinç hali olma düşüncesini de "(Bu adam) Allah'ın, (yaptıklarını) gördüğünü bilmez mi!"⁸³¹ ayetine ve tasavvufî hayatın önemli dayanak ve hareket noktalarından biri olan Hz. Peygamber'in "Allah'a O'nu görüyormuş gibi ibadet et, sen O'nu görmeden bile O seni görür."⁸³² hadisi şerîfiyle temellendirdiğini görüyoruz. Onun asıl ibadet ve namaz anlayışını yani bütün zaman ve mekânlarda insanın, Allah ile olması düşüncesini "Onlar namazlarında devamlıdır."⁸³³ ayetine getirmiş olduğu yorum ve benzetmede görmekteyiz. Hacı Bektaş, nasıl ki, bir anne çocuğun sütten kesip, daimi yiyeceklere alışması için küçük küçük yemekleri parmağıyla tattırdığı gibi Allah Teâlâ da beş vakit namazı, kulları daimi namaza, daimi kulluğa alışsınlar diye emir buyurduğunu belirtir. Dolayısıyla "Beş vakit namaz insanın yavaş yavaş alışması ve namazı sürekli kılması içindir.

⁸²⁸ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 19.

⁸²⁹ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 17-18.

⁸³⁰ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 18.

⁸³¹ Alak, 96/14.

⁸³² Buhârî, 2/imân, 37 (I, 18); Müslim, I/imân, I (I, 36-38); Tirmizi, 36/imân, 4 (II. 665, h. no:2815); İbn Mâce, Sünen, İslam, 9 (I, 24-25; h. no; 63-64).

⁸³³ Meâric, 70/23.

Onlar, “Salât edip salâtlarında devamlı olanlar”⁸³⁴ topluluğuna katılırlar. Oturup kalkmaları ve yaşamları bu sofradan olanlar, Allah ile vardırırlar, hiçbir zaman ölmezler. Bu sofradan nasibini alamayanlar ise daimi namazın zevkini alamazlar. O yemekten güç alma istidadını gösteremezler. Onlar dünyanın sütüyle yaşamaktadırlar ve sonunda ölüp fani olacaklardır.”⁸³⁵ ifadelerinde olduğu gibi beş vakit namaz, insanın oturmasını, kalkmasını, bütün yaşamını kuşatan ve Kur’an’da da “Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah’ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler.”⁸³⁶ ayetiyle temellenen asıl ideal namaza bir hazırlık safhasıdır.

Hacı Bektaş’taki bu düşünceler şekilsel ibadetlerin gereksizliğini değil, insanın bütün hayatı boyunca gecesinde ve gündüzünde oturmasında, kalkmasında yatmasında Allah ile beraber olma, O’nun bilinciyle daima yaşamanın gerekliliğini vurgulamak ve ibadetlerin sadece şekle indirgenmesine engel olmak içindir. Fuat Köprülü’nün ifade ettiği gibi mutasavvıflarda namaz ve ibadetlerle ilgili lakayt ifadeler, onların lüzumsuzluğunu değil, ilahî aşkın her şeyden önce gelmesini ifade etmesinden kaynaklanmaktadır.⁸³⁷ Yoksa bu gün bazılarının, Alevilik-Bektaşilikte namazın bu günkü haliyle algılanan namaz olmadığı⁸³⁸ namaz, oruç ve hac gibi ibadetlerin kabul edilmediği⁸³⁹ Sünnilerin camide şeriat namazına karşılık Bektaşilerin, tarikat ve marifet namazı kıldıkları şeklinde genel olarak ileri sürülen farklı namaz düşüncelerinin⁸⁴⁰ Hacı Bektaş’ta oturtulacak bir zemini yoktur.

İşte Hacı Bektaş’taki bu ibadet anlayışı, sufizmdeki asıl olanın amaçlanan ruhî /batını mana olduğu, aksi takdirde zahirin (şeklin) kendi başına bir kıymeti olmadığı

⁸³⁴ Mearic, 70723.

⁸³⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 52-53.

⁸³⁶ Ali- İmran, 3/191.

⁸³⁷ Köprülü, a.g.e. , s. 31, dibnot. 34.

⁸³⁸ Zelyut, a.g.e. , s. 72-75.

⁸³⁹ Ocak, U.B.V.A.S. , -1- “a.g.m.”, s. 32; Irene Melikoff’dan (Sur les Traces du Soufisme Turk, İst. 1992, s. 21) naklen Butrus Abu Manneh, T.A.B. N. , “1826’da Nakşi Bendî Müceddidî ve Bektaşî Tarikatları”, İsav. İst. 2004, 2. Bsk s. 114.

⁸⁴⁰ Şakir Keçeli, U.B.V.A.S. -1- “Bektaşîlik Alevîlik Arasındaki Farklar- Meydan Evi”, Tübitak, 1. Bsk. İsparta, 2005, s. 328-29; Dursun Gümüşoğlu, U.B.V.A.S. , -1- “Bektaşîliğe Göre İnsan ve Mürid Anlayışı”, s. 114.

şeklindeki ibadet anlayışından başka bir şey değildir.⁸⁴¹ Dolayısıyla o “İnsanın helaki iki şeydedir: Biri yararsız ve zorunlu olmayan işlerle (nafileler) uğraşıp, farz olan şeylerin kaybı diğeri de namazı bedensel organlara indirgeyip, kalbin Tanrı önünden aymazlığıdır.”⁸⁴² ifadelerinde olduğu gibi bir yandan farz olan ibadetlerin vazgeçilmezliğini ifade ederken, diğer yandan da bu ibadetlerin, kalbin Allah ile birlikte olma ruhundan soyutlanarak sadece kuru bir şekilselciliğe indirgenmesini dile getirir. Ve ayrıca ibadetleri salt şekle indirgeyenlere hitaben yamalı hırka ile ve seccade ile arif olunamayacağı, arif olmak için insanın gönlünün Tanrı’yı sürekli bilmesi, düşünmesi ve gönlünü Tanrı’dan başka varlıklardan kesmesi gerektiğini belirtir. Onun için “Başboş bir durumda yaşayıp fakat o durumda Tanrı’yı arayan kimsenin tutumu, Kur’an okuyan fakat gönlü Tanrı’da olmayan kimseden hayırlıdır, yeğdir.”⁸⁴³ ifadelerinde olduğu gibi özü Tanrı ile olan insanın, şeklen Tanrı ile olup da özde gönlü Tanrı’dan gafil olan insandan daha hayırlı olduğunu ifade etmiştir.

Hacı Bektaş Allah’a ibadeti geniş perspektiften ele alarak Tanrı’yı düşünme (tefekkür) ve O’nu anmayı (tezekkür) ibadetlere yeğlediğini görüyoruz. Öyle ki, o “Yetmiş yıllık kal-u kıl’in bir saat ibadete, yetmiş yıllık ibadetin bir saat tefekküre ve yetmiş yıllık tefekkürün bir saat münacat ile beraber geldiğini” belirterek zahidin, ibadet ile arifin tefekkür ile muhibbin ise munâcât ile Halik’a muamelede bulduklarını ifade eder. İşte Hacı Bektaş, sadece belli vakitlerde değil daimi tefekkür ve tedebbür ile bütün hayatı ibadete ve kulluk şuuruna dönüştürme ve tefekkürün ibadetten evla olduğu düşüncesini de “Unuttuğun takdirde Allah’ı an.”⁸⁴⁴ ayeti ve Hz. Peygamber’in “Bir saatlik tefekkür yetmiş senelik ibadetten hayırlıdır.”⁸⁴⁵ hadisiyle temellendirdiğini görüyoruz.⁸⁴⁶ Diğer sûfi ve bazı düşünürlerde de belli bir zaman ve mekânla kayıtlı olan kalıpsal ibadetlerle, zaman ve mekânla kayıtlı olmayan, başı ve sonu olmayan Allah’ı anma (zikir) ve tefekkür ibadeti arasında ayırım gözetilmiştir. Öyle ki tıpkı Hacı Bektaş’ta olduğu gibi Allah’ı

⁸⁴¹ Affî, a.g.e. , s. 114.

⁸⁴² Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 50.

⁸⁴³ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 39.

⁸⁴⁴ Kehf, 18/24.

⁸⁴⁵ Mevsua, el-Ehadisü ve'l-Asaru'z-Zaife ve'l-Mevzua, (Haz. Ali Hasan Ali el-Halebi), Mektebetü'l-Mearif, 1. Bsk. Riyad, 1999, c. 3, s. 570 (h. no. 8268 vd. 8276).

⁸⁴⁶ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 33 ve Makalat, s. 54-55.

anmanın (zikrin), farz namazdan dahi üstün olduğunu ayet ve hadislerle delillendirmeye çalışmışlardır.⁸⁴⁷ Gerek Hacı Bektaşta gerekse de diğer sûfilerde Allah'ı zikretmenin, zahiri namazdan üstün olması, Hacı Bektaş'ın ayeti "Ey inananlar! Allah'ı çokça zikredin. Ve O'nu sabah akşam tespih edin"⁸⁴⁸ bağlamında ifade ettiği gibi Allah'ın nazargahı olan gönlün zikridir, yoksa namazda olduğu gibi belli kalıp ve vakitlerle sınırlanmış belli tarikat ayinlerinde yapılan sesli dil zikri değildir. Çünkü dil zikri daimi olamaz.⁸⁴⁹ Ayrıca bu anışı, zahiri ibadetlerden üstün tutan bir başka unsur, zakirin sadece belli vakitlerde değil, bütün zaman dilimlerinde Allah'ın dışındaki varlıkları (masivayı) anmaması, onları Allah'ın karargâhı olan kalbe sokmamasıdır.⁸⁵⁰ Ancak daimi tefekkür ve zikrin bu ibadetlerden hayırlı olması, bu farzların yerini tutabileceği anlamında değil, bilakis dinin ruhu açısından bu ibadetlerden daha faziletli olması bakımındadır.⁸⁵¹

Görüldüğü gibi Hacı Bektaş Allah'a yakınlık bakımından insanları abid, zahid, arif ve muhib gibi sınıflara ayırdığı gibi bu guruplardan her birine tekabül eden ibadet, tefekkür, münacat şeklinde ortaya çıkan kulluk görüntülerini de

⁸⁴⁷ Namazın özü ve ruhu olan zikri (anma), beden namazına üstün tutan sûfiler, "Resulüm sana vahyedilen kitabı oku ve namazı kıl. Muhakkak ki namaz hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah'ı anmak elbette İbadetlerin en büyüğüdür." (Ankebut, 29/45) ayeti ve Hz. Peygamber'in "Bir saatlik tefekkür, bir yıllık İbadetten daha üstündür." hadisiyle ve ilgili daha birçok ayetle temellendirmeye çalışmışlardır. İbn Sînâ, zahirî namazı avamın namazı, bedenî ibadeti, sahte namaz diye nitelerken gerçek namazı ise hakikati kavramaya yarayan düşünme melekesi olarak ele almıştır. (Namazın Mahiyeti Risalesinden naklen Affî, a.g.e. , s. 228); İbn Arabî ise zahirî namazda zikrin, en büyük ibadet olduğunu belirtmiştir. (Fususul-Hikem, c. IV. s. 374-375.) Mevlâna, ise namazın suretten ibaret olmadığını, zahirî namazın başı sonu belli olduğunu bundan dolayı da kalıbsal bir ibadet olduğunu, şeklen kılınan namazın geçici olduğu, asıl namazın ise içte ruhta olan, başı sonu olmayan bu kalıbın rûhu olan kendinden geçiş olarak ele almıştır. (Mevlâna, Fihî Mâfih, (Çev. Meliha Ülker Anbaroğlu), Maarif Basımevi, İst. 1969, s. XXII; Ayrıca Yunus Emre'nin marifetullah ve muhabbetullahın, namaz, oruç Hac, Ka'be vb. zahiri amellerden üstün olduğunu, (Gölpınarlı, Yunus Emre Ve Tsavvuf, Remzi Kitabevi, İst. 1961, s. 176-179); yine Ebu Talib el-Mekki'nin kalbi muamelenin, marifet ilminin, namaz oruç gibi zahiri ibadetlerden üstün olduğunu (bkz. Ebu Talib el-Mekki, Kutü'l-Kulüb, s. 37.) ifade etmeleri Hacı Bektaş'ın da içinde olduğu tasavvufi düşüncenin ortak bir karakteri olduğunu gösterir.

⁸⁴⁸ Ahzâb, 33/41-42.

⁸⁴⁹ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 8.

⁸⁵⁰ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye. , s. 8-9.

⁸⁵¹ Affî, a.g.e. , s. 230.

sergilemiş bulunmaktadır.

b) Namaz ve Diğer İbadetlerin Yapılış Gayesi

Hacı Bektaş ibadetlerin hangi niyet ve amaçla yapıldığı hususuna da değinerek üç amaçla ibadet yapıldığını belirtir: Birincisi, cennet sarayları, huri gılmanları, ve cennet nimetleri için yapılan ibadet (ibadet), ikincisi, Allah'a yaklaşmak ve uhrevi dereceleri elde etmek için (ubûdiyet), üçüncüsü, Allah'ın zat ve sevgisini elde etmek için yapılan ibadet (ubûdet)⁸⁵² şeklinde üç kısma ayrıldığını belirterek vacip olan (ideal) ibadetin, Allah'ın zatı ve sevgisi için yapılan ibadet olduğunu belirtir.⁸⁵³ Dolayısıyla sevap ve bahşış umuduyla ibadet edip erdemlik göstermenin esnafkarlık, cennet için ibadet etmenin nefse tapıcılık ve cenneti aramanın münkirlik olduğunu belirtir.⁸⁵⁴ Ve bu konuyla ilgili “Benim kullarımdan en sevmediğim şu kimsedir ki, cehennemden korktuğu ve cenneti umduğu için bana tapar.”⁸⁵⁵ şeklinde bir kudsi hadis de nakletmesi, tasavvufî düşüncede ve Hacı Bektaş'taki bu ideal ibadet telakkisinin dini temelini ortaya koyar. İşte Hacı Bektaş'ta ve Bektaşilikte bu düşünce de, Hicri III. asırda tasavvufî alanda ilahî sevgi temelli ortaya çıkan, Allah'ın zat-ı ilahî ve muhabbetullah için yapılan ibadetin, Allah'ın fiil ve yaratmasının bir eseri olan cennet için yapılan ibadetle eşit olmadığı şeklinde⁸⁵⁶ yaygın anlayışının bir devamı niteliğindedir.

Hacı Bektaşta ibadetler pratik yaşamda insanı kötülüklerden arındırdıkça anlamlıdır. Bunu da Hoca Ahmet Yesevî' ile Herat hükümdarının diyalogunda, herat hükümdarının, Ahmed Yesevî'ye üstündeki giysiyle (libas-ı fahire) namaz kılmanın caiz olup olmadığını sorması üzerine, Ahmed Yesevî'nin güldüğünü, hükümdarın niçin gülüyorsunuz sorusuna karşılık, Ahmed Yesevî'nin “Senin cahilliğine akılsızlığına gülüyorum! Senin karnın haram ile dolu iken ve ezilen halkın günahı boynunda iken sen giysiden bahsediyorsun ve bununla namaz kılınıp kılınmayacağından bahsediyorsun” şeklinde verdiği cevapta görüyoruz. İşte Yesevî

⁸⁵² Hacı Bektaş'ın “ibâdet”, “ubûtiyet”, “ubûdet” şeklinde yapmış olduğu bu tasnifin aynısı Kuşeyri'de de vardır. Bkz. Risale, (Haz. Mehmet Günyüzlü), s. 274-275.

⁸⁵³ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 18.

⁸⁵⁴ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 80-81.

⁸⁵⁵ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 86.

⁸⁵⁶ Süleyman ed-Darani ve Rabiâtü'l-Adeviyye'nin sadece ilahi rızayı talep ve O'ndan başkasını talep etmemeleri, cennete nazar etmemeleri hususunda bkz. el-Kuşeyri, Risale, (Haz. Mehmet Günyüzlü), s. 272-350.

geleneğin bir uzantısı olan Hacı Bektaş'ın bu namaz ve ibadet anlayışı, Kur'an'da ifade edilen "Muhakkak ki namaz hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar."⁸⁵⁷ ayetinin bir açılımı olduğu gibi insan, eylemini haram ve gûnahtan çekmedikçe şekilsel dini formların bir şey ifade etmediği gerçeğini ortaya koyan Alevi-Bektaşî geleneğinin temel felsefesini de yansıtır.

c) Günümüzde Namaz Anlayışı

On altıncı yüzyıl öncesi dönemde şekli ibadetler olduğu gibi sonrası dönemdeki Alevi-Bektaşî temel eserlerinde de bu ibadetler vardır. Mesela, Buyrukta evliyaya dost olmak için namaz ve niyazın gerekliliğinin ifade edilmesi ve "İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar."⁸⁵⁸ ayetinin salât ve zekât ehl-i olmayanları kapsadığının ifade edilmesi⁸⁵⁹ şer-î formların varlığının açık göstergesidir.⁸⁶⁰ Ancak tasavvuftaki çok az bir gurubun görüşü olan tarikat, marifet, hakikat makamında olan insanlardan şeriat makamı ibadeti namazın düştüğü⁸⁶¹ veya bu namazın, Emeviler ve Abbasiler döneminde düzenlenmiş olduğu⁸⁶² yahut namazın niçin kılınmadığına ve camiye gidilmediğine dair bir takım dinî, tarihî, sosyal ve felsefî nedenler⁸⁶³ günümüzde bazı Aleviler tarafından ileri sürülse de gelenekte bu

⁸⁵⁷ Ankebut, 29/45.

⁸⁵⁸ Araf, 7/179.

⁸⁵⁹ Erdebili Şeyh Safi ve Buyruğu, (Haz. Mehmet Yaman), Ufuk Matbaası, İst. 1994. s. 49.

⁸⁶⁰ Cenksu Üçer, U.B.V.A.S. , -1- "Geleneksel Alevîlikte İbadet Telakkileri", Tübitak, 1. Bsk. İsparta, 2005, s. 302.

⁸⁶¹ Alevîlerin niçin namaz kılmadıkları hususundaki görüşler için bkz. Haydar Kaya, a.g.e. , s. 120-123.

⁸⁶² Halil Öztoprak, a.g.e. , s. 7; Cemal Şener, Alevilik Nedir Şaha Doğru Giden Kervan, Ant Yn. İst. 2000, s. 98.

⁸⁶³ Alevi Bektaşîlerin camiye gitmemeleri ve namaz kılmamalarıyla ilgili çeşitli nedenler ileri sürülmüştür. a) Tarihî neden: Emeviler döneminde camilerde hutbelerde Ali ve taraftarlarına septedilmesi, camilerde yönetici kesimin kendi siyasi çıkarları uğrunda Alevilere saldırı ve hakaretlerde bulunulması, b) Ekonomik neden: Alevilerin yoksul kimseler olmaları, göçebe olmaları dolayısıyla da çok çalışmak zorunda kalmaları nedeniyle beş vakit namaza devam edememeleri, c) Felsefî neden: Alevî felsefesinde ibadetlerde şekil biçimden ziyade içtenlik öz önemlidir, şekil özden uzaklaştırıcı bir oyalanmadır. d) Dinsel neden: Alevîlerde dindarlık namazla sınırlı değildir. Namaz reddedilmez. Alevîlerde namaz Kur'an 'da bu günkü haliyle dile getirildiği kabul edilmez. Kur'an'da namazın biçimi olmadığı gibi beş vakitte belli değildir. Namaz (salat) Tanrı'yı içten anmaktır. Bkz. Rıza Zelyut, a. g. e. , s. 67-68-69, 71-72, 74-75; Bunların yanında, Peygamber döneminde namazın gece olduğu, (Yunus/87; Nur/36) ayetlerinden hareketle evlerde kılmanın farz olduğu, camilerin

namazın kılındığı, çoğu zaman Cuma, Cenaze ve Bayram namazlarının kılındığı ve namazlarını kılmamalarının hata olduğu⁸⁶⁴ ve Alevi-Bektaşiler'in abdest alıp namaz kıldıkları, oruç tutup hacca gittikleri yönünde fikirler⁸⁶⁵ de ileri sürülmüştür. Normalde teorikte dinî ritüelleri kabul eden Aleviler (ki Aleviliğin dört kapıdan birincisi bu esasları içerir) vakiada ibadetleri yapmamaları veya farklı şekillerde (halka ve tarikat namazı) telakki etmeleri, Sünnilere uygulanan teberrâ psikolojisinden ve başlangıçtaki siyasal kökenli kopuştan kaynaklanmaktadır.⁸⁶⁶ Daha da önemlisi H. II. asırda tasavvufî düşünceyle başlayan ve Hacı Bektaş geleneğiyle devam eden dinin, zahir ve batın yorumunun çatallaşmasından kaynaklanmaktadır. Tasavvufî düşüncede, Hacı Bektaş ve sonrası dönem klasiklerinde⁸⁶⁷ dinsel şekillerin batınî yorumunun da yapılmış olması, bu günün kimi Alevilerinin, ibadetlerin formlarını dışlayıp salt “batına” sarılmalarına zemin hazırlarken, kimilerinin de “zahiri” inkâr etmemekle birlikte batını esas almalarına tarihî zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla görünürde şekli namaz kılmamaları tarihteki siyasi olaylarla izah edilse de kanımızca tasavvufî hareketle başlayan dini metinlerin mistik/Batını yorumuyla ilgilidir. Alevi daisi Öztoprak'ın ileri sürdüğü gibi, Alevi

sonradan çıkan bir bidat olduğu, bundan dolayı da sözde Allah'a bağlı olanların inşa ettikleri mescidin Allah tarafından yıktırıldığı, dolayısıyla da asıl mescidin yeryüzü olduğu da ifade edilmiştir.(bkz. Halil Öztoprak, a.g.e. , s. 22-26)

⁸⁶⁴ Bazı Alevi- Bektaşî dede, talib ve çeşitli makamlardaki müntesiplerinin namazın tarihte kılındığına ve kılınması gerektiğine dair söylemleri için bkz. Cenksu Üçer, U.B.V.A.S. , -I- “a.g.m.”, s. 302, dibnot; 43-44-45; Ayrıca Bektaşî Dedebabası Bedri Noyan, Alevî-Bektaşîlerin usul-u dinini saydıktan sonra namaz, oruç, hac, zekat, cihad, emir nehiy gibi dinin furuatının da varolduğunu belirterek Alevî-Bektaşîlerin namaz, niyaz bilmedikleri söylentilerinin yanlış olduğunu, bunların ibadetlerini yalnız başına kendi evlerinde yaptıklarını belirtir. (Alevîlik-Bektaşîlik Nedir, s. 53.)

⁸⁶⁵ Hasan Basrî Erk, Tarih Boyunca Alevîlik, s. 204.

⁸⁶⁶ Cenksu Üçer, U.B.V.A.S. , -I- “a.g.m.”, s. 300. Ekrem Sarıncıoğlu, Uluslararası Bektaşîlik ve Alevîlik Sempozyumu -I- , (Açılış konuşması), s. 5

⁸⁶⁷ Hacı Bektaş Veli'de olduğu gibi sonrası dönem Alevî-Bektaşî klasiklerinde de namazın batını yorumu yapılmıştır. Mesela, Şeyh Safî Beynamazı şöyle izah etmektedir: “Beynamaz şunlardır ki; Hakk sevgisini, Peygamber mihrini ve erenlerin muhabbetini gönülden çıkara ve bunların yerine dünya tamahı, kin kibir, kıskançlık ve kötü düşünceler doldura ve gönünde büyüklük taslaya, Hakk'a baş eğmeye ve hakk sözüne karşı gelip, baş indirmeye.” (Bkz. Erdebilli Şeyh Safî ve Buyruğu, (Haz. Mehmet Yaman), s. 48; Benzer yorumlar için İmam Cafer-i Sadık Buyruğu, (Haz. Adil Ali Atalay), s. 28, 119.)

Bektaşilerin iddia edildiği gibi namaz kılmadıkları düşüncesinin delalete saptırıcı bir iddia olduğu, Kur'an ve sünnete istinad edip emirlerine uydukları, itaat ve taatlerini ona göre yerine getirdikleri, namaz, oruç, hac, kible, kabe anlayış farklarının tamamen Kur'an ve hadisi yorum tarzından kaynaklanmaktadır.⁸⁶⁸

d) Abdest

Alevi-Bektaşilikte tartışmaya konu olan meselelerden biri de gusül ve boy abdestinin mahiyeti meselesidir. Hacı Bektaş şariat kapısının namaz kılmak, zekat vermek, oruç tutmak, hacca gitmek ve gaza yapmak şeklinde belirttikten sonra cünüplükten temizlenilmesi gerektiğini bunu da denizli nüshasında yer alan “Eğer cünüp oldunuz ise boy abdesti alın.”⁸⁶⁹ ayetiyle temellendirdiğini görüyoruz.⁸⁷⁰ Ayrıca Vilâyetnâmede Hacı Bektaş'ın namaz kılmak için abdest alması,⁸⁷¹ Bektaşilik için söylenen abdestsiz-namazsızlar düşüncesinin en azından Hacı Bektaş'ın eserlerinde bilimsel bir temelinin olmadığını ortaya koymaktadır. Dinin şekli boyutunun vazgeçilmez olduğunu ancak Hacı Bektaş'ta her şeyin bir zahiri, bir de batınının var olduğu düşüncesi, onu diğer dinî sembollerde olduğu gibi abdestin de Batınî yorumunu yapmaya sevk etmiştir. Dolayısıyla arifler makamını anlatırken şeriatta insanın su ile arındığını ancak arifler makamında insan, kendi iç dünyasını şeytan işi pisliklerden arındırmadıkça insanın su ve abdest ile temizlenemeyeceğini “Şariat katında (kavline göre) dona ve tene arısız değse su ile yıkanacak olsa hem don arıdır hem ten arıdır ve hem cenabeti giderir ve andan sonra abdest reva olur. Ancak arifler katında su ile ne don arı olur ne ten arı olur ve ne de cenabet gider ve ne abdest reva olur. Zira insan kendini arıtmadıkça su ile yuymakla arınmaz.”⁸⁷² şeklinde belirttikten sonra bunu bir benzetme ile şöyle izah eder:

Bir kaba süci (şarap) koyup ağzını iyice kapatsan denize bıraksan ve o kabın dışını günde bin kez yuysan ve denizde on yıl kalsa yine murdardır, der. Yine bir başka örnekle bir kuyuya bir damla süci damlatılsa o kuyunun suyunu çıkarıp yabana dökseler ve o suyun döküldüğü yerden ot bitip o ottan bir koyun yese takva ehline göre o koyunun eti haramdır. Çünkü haramlığı ve murdarlığı şeytan işi fiili olduğu

⁸⁶⁸ Halil Öztoprak, a.g.e. , s. 6-7

⁸⁶⁹ Mâide, 5/6

⁸⁷⁰ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 19-20, dibnot. 9.

⁸⁷¹ Hacı Bektaş Veli, Vilâyetnâme, s. 6, 30.

⁸⁷² Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 8.

içindir. Hacı Bektaş takva ehlinin bu zahiri yaklaşımına kıyasla Bektaşilikte iç temizliğin gaye ve esas olduğu hususunu, “Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir, bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz.”⁸⁷³ ayeti bağlamında şöyle izah eder; “Pes vay sana her kim kibir, haset, cimrilik, düşmanlık, tama, öfke, gıybet, kahkaha ve maskaralık içinde; bunlardan başka daha nice türlü şeytan fiili olsa su ile yıkanıp ne kadar arınsa da şöyle bil ki gerçekte arınamaz.”⁸⁷⁴

16. yüz yıl sonrası Alevî-Bektaşî klasiklerinde talibin ilk yapması gereken şeyin boy abdesti almak olduğu, yol ehli olanların her sabah temizce yıkanıp abdest almaları gerektiği tavsiye edilmesi,⁸⁷⁵ musahip olacak talibin musahiplik cemi için önceden abdest alması⁸⁷⁶ ve bu gün Alevi-Bektaşî gençlerinin öteki Müslümanlar gibi boy abdesti aldıklarının belirtilmesi⁸⁷⁷ onların namazsız ve abdestsiz oldukları söylentilerinin bir karalama politikasından ileri geldiğini göstermektedir. Fakat Aleviler bu şeriat cünüplüğü (ihtilam) yanında, tarikat cünüplüğü (pirsiz yola çıkmak), marifet cünüplüğü (nefsini bilmemek) ve hakikat cünüplüğü (kendi ayıbını örtüp başkasınınkini aşikâr kılmak) şeklinde Batınî/tasavvufî bir cünüplük anlayışı, şeriat abdesti yanında, “Cemde görgü sırasında toplum huzurunda kimseye elinden, dilinden ve belinden bir zarar gelmeyeceğine dair söz vermek” şeklinde kabul edilen “gönül abdesti” ya da “ruh abdesti/tarikat abdesti” adı altında batını bir abdest telakkisi geliştirdiklerini görüyoruz.⁸⁷⁸ Bir başka ifadeyle Tanrı’dan bir an uzaklaşmak, O’ndan bir an gafil olmak cünüplük halini doğurur, bu cünüplükten kurtulmak yani bu cünüplüğün guslü ise dünya gösterisinin elin tersiyle itilmesi, ikiyüzlülük ve şüpheden arınmakla gerçekleşir.⁸⁷⁹

⁸⁷³ Mâide, 5/90.

⁸⁷⁴ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 9-10.

⁸⁷⁵ Erdebili Şeyh Safî ve Buyruğu, (Haz: Mehmet Yaman), s. 50, 129.

⁸⁷⁶ Esat Korkmaz, Anadolu Alevîliği, Berfin Yn. İst. 2000. s. 342-343. Hüseyin Özcan, U.B.V.A.S. , -I- “Alevî Bektaşî Şiirinde Âdab ve Erkân”, s. 145.

⁸⁷⁷ Şakir Keçeli, U.B.V.A.S. , -I- “a.g.m.”, s. 333. Ayrıca Alevi-Bektaşilerde cem esnasında alınan normal abdeste her bir organ yıkanırken maddi arınmanın ötesinde manevî arınma yorumları (tarikât abdesti) için aynı eser (s. 335-336).

⁸⁷⁸ Cenksu Üçer, U.B.A.S. , “a.g.m.”, s. 301.

⁸⁷⁹ Şakir Keçeli, U.B.A.S. , “a.g.m.”, s. 333. Ayrıca şeriat abdesti yanında Bektaşîlik ve Alevilikte asıl guslün Pir nazarında içini temizlemek olduğu (Bedri Noyan, a.g.e. , s. 71), ve zahiri abdeste getirilen

2) Oruç

İslam dininin en temel ibadetlerinden biri de yılda bir ay boyunca farz olarak tutulan Ramazan ayı orucu ve bunun dışında Pazartesi Perşembe ve Muharrem ayında nafîle olarak tutulan oruçlardır.

Hacı Bektaş şeriat kapısının makamlarını sayarken bunlardan birinin de oruç tutmak olduğunu, bunu da denizli nüshasında yer alan “Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz.”⁸⁸⁰ ayetiyle ifade ettiğini görüyoruz.⁸⁸¹ Fakat Hacı Bektaş, sadece karnı ve cinsel organları korumaktan ibaret olan zahirî şeriat orucunu aşarak namaz ve abdeste olduğu gibi oruca da tasavvufî/Batınî anlamlar yüklemesi, Bektaşiliğin asıl ideal kulluk felsefesini ortaya koymaktadır. Mesela, o halkı “avam” “havas” ve “havassü'l-havas” şeklinde üç guruba ayırarak avamın orucunun; karnı ve cinsel organları orucu bozan şeylerden korumak, havasın orucunun; gözü namahreme bakmaktan, kulağı uygun olmayan sözleri duymaktan ve dili haksız konuşmaktan korumak, havassü'l-havasın orucunun ise (ki peygamber ve evliyaya mahsus oruç) gönlü haktan gayri her şeyden korumak olduğunu belirtir.⁸⁸² Dolayısıyla sadece yemekten içmekten ve cinsel ilişkiden kendini alıkoymakla gerçekleşen oruç, ibadet olmakla birlikte hedeflenen ideal bir ibadet değildir. Bektaşî tasavvufunda asıl oruç, tıpkı daimi namaz ve tarikat abdesti yorumunda olduğu gibi Hz Ali'nin “Dünya bir gündür ve orada bizim için oruç vardır.” sözüyle temellendirdiği gönlü haktan gayri her şeyden korumak şeklinde telakki ettiği, bütün hayatı kuşatan daimi oruçtur. Bu nedenle namaz, oruç ve hac gibi ibadetlerin sonu yoktur. Salâtın sonu, ilahî olgunluk, zekâtın sonu gönlü Haktan gayrisinden temizlemek ve samimiyet ile Hakk'ın sevgisine yer vermek ve orucun sonu ise Hak'ta zenginleşerek yaratılış unsurlarında (maddi şeylerden) uzak durmaktır, der ve bu nedenle de kudsî hadiste Allah

tasavvufî yorumlar için bkz. Erdebili Şeyh Safi Buyruğu, (Haz. Mehmet Yaman), s. 50, 108, 129, ve İmam Cafer-i Sadık Buyruğu, (Haz. Adil Ali Atalay), s. 167-184.

⁸⁸⁰ Bakara, 2/183.

⁸⁸¹ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 19.

⁸⁸² Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 41.

Teâlâ'nın "Oruç benim içindir ve ben onu mükâfatlandırırım"⁸⁸³ dediğini belirtir.⁸⁸⁴

Görüldüğü gibi oruç, sadece ağız ve cinsel organları korumakla değil, hakikatini Hz. Peygamber'in "Kim yalan ve onunla iş yapmayı terk etmezse Allah'ın onun yemesini içmesini terk etmesine ihtiyacı yoktur"⁸⁸⁵ şeklindeki hadisinde bulan, bütün organları, daha da önemlisi Alevi-Bektaşî felsefesinde önemli bir yere sahip gönlü, daima kibir, hased, cimrilik, düşmanlık, tama, öfke gibi şeytan işi fiillerden ve Haktan gayrısından korumakla gerçekleşen, "Ey iman edenler! Oruç...korunasınız diye size de farz kılındı" ayetinde ifade edilen orucun, farziyyet amacına da uygun düşen ideal bir ibadet profili olarak ele alınmıştır. Orucun insanın kendisini arındırmanın bir vesilesi olduğu düşüncesi sadece Hacı Bektaşta değil, onun çağdaşı Mevlana'da da vardır.⁸⁸⁶

Günümüzde ise Hacı Bektaş'ın şekil ve muhtevasını Kur'an ve hadislerle belirlediği bu oruç ibadeti sonradan kurumsallaşan Alevi-Bektaşî tarikat kalıpları çerçevesinde Muharrem (12 gün), Hızır (3-7gün), 48 Perşembe, adak oruçları ve farklı sayılarda tutulan Ramazan orucu (3-9-30 gün) şeklinde ortaya çıkmıştır.⁸⁸⁷ Kimi Alevi-Bektaşîler otuz günlük orucu kabul etseler de içlerinden çok nadir de olsa kimileri de beş vakit namazda olduğu gibi Kur'an'da otuz günlük oruçtan bahsedilmediği, bunun Emevi Abbasi Yezidi düşünce tarafından baskı sonucu uygulanan bir gelenek olduğu, asıl orucun on günlük muharrem orucu olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁸⁸⁸ Ancak bu, Hacı Bektaş anlayışına uygun düşmez.

3) Hac

Hac da İslam dininin en temel esaslarından biridir. Ve tarihte dinin zahiri ve Batını algılanışı açısından en fazla tartışmaya neden olan farzlardan biridir. Fakihler merkezinde oluşan zahiri anlayış, haccı, zahiri yorumla ruhtan yoksun kuru katı

⁸⁸³ Sahih-i Buhari, Savm, I (1- 2 bir, 229); Sahih-i Müslim, 13/Oruc, 30 (II, s. 807. h.no. 161); bu hadis aynı yorumla Necmüddin Kübra'da yer almıştır. Risale ile'l-Haimi'l-Haif Min Levmeti Laim (Tas ve Tavzih. Tefvîk Suphani Sazman), İntişarat Kihan, Tahran, 1364, s. 20)

⁸⁸⁴ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 41-42.

⁸⁸⁵ İbn Hacer, Fethu'l-Bari, c. IV. , s. 139, 142.

⁸⁸⁶ Mevlana, Fihi Mafih, s. XXII.

⁸⁸⁷ Bkz. Cenksu Üçer, U.B.V.A.S. -I-, "a.g.m", s. 303. Ayrıca oruç ibadetinin şeklinin yanında asıl sembolik yorum ve gayeleri için bkz. Amiran Kurtkan Bilgiseven, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, "Türkiye'de Sosyal Çözülme Tehlikesi Olarak Alevi-Sünni Ayrılığı", İst. 1994, s. 41-42.

⁸⁸⁸ Halil Öztoprak, a.g.e. , s.159, 163, 169.

kurallar haline indirgemişken, mutasavvıflar, haccın şekilsel unsurları yanında bir takım sembolik manaların hedeflendiğini de ileri sürmüşlerdir.

Süfîler ilk zamanlardan itibaren, haccı bu tarz te'vile tabi tutmuşlardır. Adeta, Beytullah'ı ziyaret ve menâsikini ifâda zâhirî açıdan yeterli bir kutsiyet ve rûhâniyet görmemişler de, zâhirî şekillerin ötesinde, rûhi anlamlar aramaya girişerek genellikle "Beytullah'a seferi", remiz kabul ederek "Allah'a sefer", bedenî seferi de "ruhî bir sefer" olarak telakki etmişlerdir.⁸⁸⁹

Mesela, Hacı Bektaş'tan yaklaşık üç asır önce yaşamış olan Ebû Nasr Serrâc (ö. 378/988) hacıların Mîkata ulaştıklarında bedenlerini su ile yıkamalarını, kalpleri tevbe ile yıkamakla, ihramdan çıkmayı, kalplerinden kını, hasedi, dünya sevgisini ve hevâyı çıkarmakla, "lebbeyk ve lâşerîke leke" telbiyesini nefsin, şeytanın ve hevânın çağrılarına kulak vermemekle, Hacerü'l-Esved'i İstilâm edip onu öpmeleri ve elleriyle Allah'a biat etmelerini, artık ellerini arzu ve şehvetlere uzatmamakla, Safa ile Merve arasında süratli koşmalarını, nefis şeytan ve hevâdan kaçmakla, Minâ'ya gitmelerini, umduklarına kavuşmakla (lika), Arafat'a çıkmalarını, hakkın bilgisine ulaşmakla, taş kırmalarını, arzu ve şehvetlerini kırmakla, taş atmalarını amellere güvenmeyi ve nefsin onları görmesini terk ile Kâbe'nin örtüsüne sarılmalarını, masivayı bırakıp yalnız Allah'a bağlanmakla sembolize etmiştir.⁸⁹⁰ Serrâc diğer namaz ve oruç gibi ibadetlerin de bu tür yorumlarını yapmıştır.

İşte sûfî düşünüş dairesinde yer alan Hacı Bektaş da namaz, abdest ve oruç da olduğu gibi Hac ibadetinin şekilselliğinin yanında Serrâc ve diğer sûfîler de olduğu gibi bu şekilsellikte kalmayıp kalbî, batınî manaların da varlığını ortaya koymuştur. O şariat kapısının üçüncü makamında "Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır."⁸⁹¹ ayetiyle temellendirdiği ibadetlerden birinin de hacca varmak olduğunu belirtir.⁸⁹² Nevar ki diğer ibadetlerde olduğu gibi haccı da dört kapıdan biri olan marifet kapısının makamlarını izahta kalbî/tasavvufî yorumlarla ele almış ve gönül Kâbe'sinin zahir Kâbe'den evla olduğunu şöyle ortaya koymuştur:

"Beytu'l-Ma'mur var, Ka'be var fakat gönül o ikisinden dahi yeğdir. Zira

⁸⁸⁹ Afîfî, a.g.e. , s. 115.

⁸⁹⁰ Serrâc, a.g.e. , s. 171.

⁸⁹¹ Ali-İmran, 3/97.

⁸⁹² Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 19.

Beytu'l-Ma'mur göktedir, karubiler (melekler) tavaf ederler ancak gönül, padişah-ı 'âlem Tanrı'nın nazargâhıdır," der. Ve ibn Abbas'ın, Hz. Peygamber'den "Çalab ile cümle nesne arasında (hicab) perde vardır, fakat gönül ile Çalab Tanrı arasında perde yoktur." şeklinde yapmış olduğu rivayetten sonra zahir Ka'be ile gönül Ka'besi arasındaki benzetme ve ilişkiye devam eder.

"Müminin gönlü Kâbe'ye benzer; Kâbe'ye varmak (tavaf etmek) isteyen ayak ile yürür ancak gönlü isteyen, yüz üzere (hizmet ile) varır. Onun için âşıklar yüzlerini yere sürerler. Ve Kâbe'ye gitmek isteyen kılavuz gerekir, Kur'an kılavuzdur, yoldaştır, ancak gönle Çalab Tanrı yoldaştır. Ve devam ederek hakkı batıldan ayırmayı, ihram giymeye, yoldan taş atmaya Kâbe'de Batını Urana'da taş atmaya, kendi nefsinin hevâsından geçmeyi Kâbe'de Kurban kesmeye, geçmiş ömrü Safa'ya, kalan ömrü Merve'ye, kalan ömrü Hak Ta'âlâ'nın kulluğunda geçirmeyi Safa ile Merve arasında yürümeye, işe istiğfar ile yürümeyi Kâbe'yi tavaf etmeye, sekînet ile yürümeyi Arafat'a varmaya benzetir. Ve Kâbe'ye varan dört yerde tavaf yapar; birincisi, Hacer-i Esved ikincisi, Makam-ı Mültezem, üçüncüsü, Bab-ı Kâbe dördüncüsü, Rükni Yemen'dir. Ve gönülde de dört yerde nuranî tavaf vardır; birincisi, sağında havf nuru tavafı ikincisi, solunda racâ nûru tavafı, önünde muhabbet nuru tavafı ve ardında şevk nuru tavafı ve ihramdır. Ve Kâbe'ye varanın ihramı var, müminlerin de ihramı vardır; kendi canı, ailesi ve hısımlarıdır."⁸⁹³

Ayrıca Fevaid'de de Hacı Bektaş'ın Hoca Abdullah el-Ensârî'den naklen "Hacca gitmek dünyayı gezmektir, fakat bir gönül ele geçir ki, iş odur."⁸⁹⁴ demesi Bektaşîlikte dinî sembollerin zahir ve batın düalizmi ile ele alındığı gerçeğini bir kere daha ortaya koymaktadır. Ancak eşyaya ve özellikle de dini metin ve şekillere zahir ve batın şeklinde düalist bir yaklaşım, sadece Alevi-Bektaşî geleneğinin değil bütün tasavvufî hareketlerin ve mutasavvıfların ortak karakteristiğidir. Mesela, Mevlana'nın da mevcut Kâbe'nin zahir ehline göre ziyaretgâh yeri, âşıklara göre de Tanrı'ya ulaşma yeri olduğunu, asıl Kâbe'nin veli ve nebilerin gönülleri olduğunu ifade edip, zahir Kâbe'nin asıl Kâbe'den fer'i olduğunu belirtmesi⁸⁹⁵ bu gerçeği ortaya koymaktadır.

Alevi-Bektaşîliğin pir-i olan Hacı Bektaş'ın bu duruşu, 16. yüzyıl sonrası

⁸⁹³ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 75-76.

⁸⁹⁴ Hacı Bektaş Veli, Fevaid, s. 79.

⁸⁹⁵ Mevlana, Fihi Mafih, s. XXII.

Alevi kaynaklarında da devam etmektedir. Mesela, Şeyh Safi Haccın şekilselliğinin gerekliliği yanında, bir de dört kapının her birine tekabül eden tasavvufi/Batını yorumlarla haccı ele almıştır.⁸⁹⁶ Hariçteki Kâbe'ye karşılık insandaki gönül Kâbe' sine şöyle vurgu yapmaktadır: "Tarikat içinde hacca gitmek mürebbînin gönlüne girmektir. Zahren Kâbe'ye giden ayağı ile yürür gider. Amma, gönül Kâbe' sine yüzü üzerine yürür gider. Dünya padişahları da Kâbe'ye karşı başlarını koyup, yüzlerini toprağa sürerler. Yani namaz kılarlar. Hakk'a niyaz ederler. Amma arif olan kişi Hakk'ı bilir, kendisine secde kılar. Hakkı bilmeyen sonuna dek müşkil içinde kalır. Hemen cehdedip bir gönül ele getirmeye gayret et ki, Kâbe'ye varasın Hakk'ı kendi evinde göresin.

Hatâyi hal çağında

Hakk gönül alçağında

Yüz bin Kâbe yapmaktır.

Bir gönül al-çağında.⁸⁹⁷

İşte temelde dini nasslardan kaynaklanan her ayetin bir zahir bir batın anlamının varolduğu düşüncesi nasslara yorum zenginliği katmanın ve İslam'ı derunî, ruhî hayattan yoksun donuk kaidelerden kurtarmanın yanında, geçmişte bazı mutasavvıflarda olduğu gibi salt batına yönelip zahiri ihmal/iskat gibi tehlikeli noktalara da varabilir.⁸⁹⁸ Dolayısıyla Hacı Bektaş sonrası dönemde ve özellikle de günümüzde bazı Alevi Bektaşiler, Haceri Esved'e yönelmenin, Kâbe'yi tavafın putperestlerden kalma cahiliye geleneği olduğu, belli bir yön ve noktaya yönelmenin putperestlik olduğu, her tarafın kible olduğu, Ka'be'den maksadın Müslümanların

⁸⁹⁶ Erdebili Şeyh Safi ve Buyruğu, (Haz. Mehmet Yaman), s. 52.

⁸⁹⁷ Erdebili Şeyh Safi ve Buyruğu, (Haz. Mehmet Yaman), s. 53; Benzer düşünceler için bkz. (İmam Cafer-i Sadık Buyruğu, (Haz. Adil Ali Atalay) s. 118, 125, 183.); Ayrıca, Ka'be'nin ve diğer menâsikin sembolik yorumları için bkz. Amiran Kurtkan Bilgiseven, D.E.A.D. , "a.g.m.", s. 42-43.

⁸⁹⁸ Bu hususta Affî, bedenî amellere zahir ve batın açısından bakış dinin hudutlarında ve remiz ile mermuzu bir arada tuttuğu zaman derin bir dinî bakış olduğu hususunda şüphe yoktur, der. Ancak yine de bâtinî veya ruhanî kabul edilen şer'i tekliflerin te'vilinde aşırılığa kaçma vardır. Bu aşırılık, teklifleri iskat derecesine varabileceği gibi -himmet haccını, Beytullah'ı haccetme veya zikri, namazın yerine koyma gibi- ruhanî teklifleri, şer'i teklifin yerine geçirme derecesine de varabilir. Hüseyin b. Mansur ve talebesi Ahmed b. Sehl, özellikle hac hakkında böyle bir aşırılığa yönelmişlerdir. (Affî, a.g.e. , s. 116.)

birliği olduđu⁸⁹⁹ gönül haccını yani insanlarla görüşüp, onlarla geçinmenin, onları kırmamanın ve onların gönüllerini hoş tutmanın bir hac olacağı şeklinde Batını bir düşünceyi esas alarak Kâbe'yi ziyaret etmeyi hac için şart koşmadıkları gibi hacı olmak için de çoğunlukla da Mekke'ye gitmeyi gerekli görmezler, daha da ileri giderek tarikat anlayışları çerçevesinde Kâbe haccının yerine hacı olmak için Hacı Bektaş'ı ziyaret ederler.⁹⁰⁰

Bütün bu düşünceler yanında Bektaşiliğin piri Hacı Bektaş'ta remiz ile mermuz, zahir ile batın bir arada ele alınmış hatta asıl hedeflenen Bâtınî anlam olmasına rağmen zahirinde vazgeçilmezliğini “Onların yaptığı her bir işi el alırsız, onu saçılmış zerrelere haline getiririz (değersiz kılarız).”⁹⁰¹ ayeti cihetinde şöyle ifade etmiştir: “Bir kimse diliyle iman getirirse gönlüyle iman etmemiş ise veyahut öşrünü zekatını tam vermezse, hacca varıp da yoldan geri dönerse ve yahut Tanrı Teâlâ'nın hükümlerinden birini batıl sayarsa, veyahut Muhammed Mustafa'ya inkarla baksa veyahut Muhammed'in sahabelerinden birini nâhak bilse bütün işlediği amelleri boşa gider.”⁹⁰² Ayrıca Vilâyetnamede Hacı Bektaş'ın hacca niyetlenerek Mekke, Medine'ye gittiğinin belirtilmesi⁹⁰³ ve keramet üslubuyla da olsa Lokman-ı Perende'nin Hacı Bektaş ile hacda buluşmaları, bundan dolayı da “Hacı” lakabını aldığıının ifade edilmesi⁹⁰⁴ bedensel amellerin marifet ve hakikat makamı gereği batını esas alınsa da şekli boyutunun da ihmal edilmediğini göstermektedir. Çünkü “Ma'lum ola ki bu kırk makamdan biri eksik olursa hakikat tamam olmaz”⁹⁰⁵ ifadelerinde olduğu gibi ideal kulluk makamı “hakikatin” gerçekleşmesi için, onun çeşitli vesilelerle kırk makam içinde saymış olduğu bütün bu ilkelerin yerine getirilmesi gerekir.

⁸⁹⁹ Halil Öztoprak, a.g.e. , s. 28-30, 32-35.

⁹⁰⁰ Bkz. Ali Gökveloğlu, Haydar Çelebi, Eyüp Yıldırım, Hüseyin Yıldız, Haydar Baykal, İbrahim Günay, Süleyman İş, Dursun Şahin, Ahmet Şahin gibi Alevî-Bektaşî meşrebli insanlardan naklen (Cenkso Üçer, U.B.V.A.S. -I- , “a.g.m.”, s. 315).

⁹⁰¹ Furkan, 25/23.

⁹⁰² Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 31-32.

⁹⁰³ Hacı Bektaş Veli, Velayetnâme, s. 17

⁹⁰⁴ Hacı Bektaş Veli, Vilayetname, s. 6. Ayrıca Hacı Bektaş'ın hacca kesin gittiği hususunda, Hacı Bektaş Veli, Makalat, (İncelemeler böl.), s. XXVI.

⁹⁰⁵ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 31.

4) Zekât

Zekât da İslam dini esaslarından biridir. Ancak diğer esaslarda olduğu gibi bu ibadetin de Batınî/tasavvufî yorumları yapılmıştır. Hacı Bektaş şeriat makamında malî olarak bu ibadetin yapılmasını, “Namazı tam kılın, Zekâtı hakkıyla verin”⁹⁰⁶ ayeti ile temellendirip zekâtın verilmesi gerektiğini ortaya koyarken, bu şekli ibadetin içsel ruhî hedefini ise tıpkı namaz, oruç, hac ibadetleri yorumunda olduğu gibi, daimi olarak “Zekâtın sonu (nihai hedefi) gönlü Hak’tan gayrısından temizlemektir, samimiyetle Hakkın sevgisine yer vermektir.”⁹⁰⁷ şeklinde ele almıştır. Ve Hacı Bektaş’ın namaz, abdest, oruç, hac ve zekâta getirmiş olduğu bu içsel yorumlara baktığımızda insanın özünü ve fiillerini her türlü kötülükten korumak ve gönülden masivayı atmakta odaklandığını görürüz.

Yukarıda görüldüğü gibi Hacı Bektaş, Kur’an’daki bu ayetlere ve Hz. Peygamber’in Kur’an’ın hem zahiri hem de Batınî manalarının varlığını ifade eden nasrlara dayandığını düşündüğümüz bu yaklaşım, tarihte ve günümüzde olduğu gibi ne salt ibadetin özünü esas alıp şekli dışlayan, ne de ruhtan yoksun sadece kalıpta kalan bir ibadet anlayışı sergilememektedir, tam aksine şekil ve özü birleştiren, şekilsel olanda kalmayıp gönül Müslümanlığını esas alan, ibadetlerin konuluş esprisini yakalayan bir dindarlık anlayışıdır. E. Ruhî Fığlalı’nın ifadesiyle “İç ve dış eğilimlerde ahenkli dindarlıktır...ki, bu seviyeye ulaşanlar gerçek manada Müslüman olanlardır.”⁹⁰⁸

B) Bazı Haram ve Helaller

Hacı Bektaş, ibadet meseleleri yanında, dinin muamelat boyutuyla ilgili olan cihad, helal kazanç ve haramdan uzak durma, nikâh, hayız ve nifaslı kadınla cinsel ilişkinin haramlığı, temiz ve helal olan yiyeceklerden yiyip içmek ve Alevi-Bektaşî geleneğinde haram olup olmadığı çokça tartışılan içki gibi konuları da ele almıştır.

Her konuda olduğu gibi bu konularda da o meseleye bakış açısını ifade eden bir ayet iktibas ettiğini görüyoruz. Mesela, o düşmana karşı cihadın gerekliliği hususunda denizli nüshasında yer alan “Allah uğrunda hakkını vererek cihad edin”⁹⁰⁹ ayetini, ribanın haramlığı, alışverişin helal olduğu hususunda “Allah alım-satımı

⁹⁰⁶ Bakara, 2/43.

⁹⁰⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat-ı Gaybiyye, s. 42.

⁹⁰⁸ Fığlalı- Aydın, a.g.e. , s. 28.

⁹⁰⁹ Hac, 22/78.

helal, faizi haram kılmıştır.”⁹¹⁰ ayetini, nikâhın gerekliliği hususunda Arapça asli nüshada yer alan “Kadınlardan sizin için iyi ve uygun olanını nikahlayınız.”⁹¹¹ ayetini, hayız ve nifas esnasında kadınla cinsel ilişki kurmanın haramlığı hususunda denizli nüshasında yer alan “ Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın”⁹¹² ayetini ve temiz ve helal yiyeceklerden yemek ve temiz giyinmek hususunda da “Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızkların temiz olanlarından yeyin”⁹¹³, “Elbiseni tertemiz tut.”⁹¹⁴ ayetlerini iktibas etmiştir.

İçki meselesine gelince içkinin haramlığı konusunda son hükmü getiren “Ey iman edenler! Şarap, kumar ve dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliliktir. Bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz.”⁹¹⁵ ayetini iktibas etmiştir. Ve ayetteki içkinin şeytan işi olduğunu ifade için “Bir kuyuya bir damla süci (şarap) damlasa, bu kuyunun suyunu çıkarıp yabana dökseler ve döküldüğü yerden ot bitse ve bu otu bir koyun yese takva ehli kavlinde o koyunun eti haramdır. Niçin? Şarabın haramlığı ve murdarlığı şeytan işi fiili olduğu için”⁹¹⁶ şeklinde takva ehlinden (fakihler) yapmış olduğu bu nakille içkinin haramlığı konusunda Kur’an nassının kesin tavrını sergilemiş bulunmaktadır.

Nevar ki namaz, oruç, hac, zekât abdest de olduğu gibi bunu da insanın kendindeki bir takım şeytan işi fiillerden kurtulması şeklinde Batınî/içsel bir yorumla ele almıştır. Dolayısıyla takva ehline göre kuyuya düşen bir damla şaraptan dolayı nasıl ki o kuyunun bütün suyunu arıtmak gerekse ki arıtmazsa kuyu temizlenmiş olmaz, işte Hacı Bektaş’a göre de insan kendi içinde bulunan kibir, hased, cimrilik, düşmanlık, tama, öfke, gıybet, kahkaha ve maskaralık gibi şeytan işi fiilleri temizlemedikçe arınmış sayılmaz.⁹¹⁷

⁹¹⁰ Bakara, 2/275. Bu ayet denizli nüshasında geçmektedir. Bkz. Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 20. dipnot; 8.

⁹¹¹ Nisa, 4/3. kısmında yine nikâh ve evlilikle ilgili olan “Eğer bir eşi bırakıp da yerine başka bir eş almak isterseniz, onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın...” (Nisa, 4/30), ayeti iktibas edilmiş olsa da bir önceki ayet daha uygun düşmektedir.

⁹¹² Bakara, 2/222. Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 21, dipnot, 14.

⁹¹³ Bakara, 2/172.

⁹¹⁴ Müddessir, 74/4.

⁹¹⁵ Maide, 5/90.

⁹¹⁶ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 9.

⁹¹⁷ Hacı Bektaş Veli, Makalat, s. 9-10.

Hacı Bektaşta haramlığı ayet ve ulemanın yaklaşımıyla ispat edilen içki, zamanla mubah hale getirilerek Alevi-Bektaşilerin bazı toplantılarının vazgeçilmez bir uygulaması, farızası haline dönüşmüştür.⁹¹⁸ Bu da tasavvuf ta ve Alevi-Bektaşî literatüründe tevhid ilmini, ilm-i ledün, fena ve ilahî aşkı ve bu aşkın vermiş olduğu sarhoşluğunu sembolize eden kavramların Balım Sultandan itibaren alkollü içki olarak algılanır olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla ilahi aşk badesi (içki) nin sonradan “alkollü içki” olarak anlaşılır hale geldiğini gören Malatyalı Niyazi Mısri (ö. 1106/1694), “Şerbetimiz tükenmedi içenleri usanmadı” ifadelerinde olduğu gibi “İçki” kelimesi yerine “şerbet” kelimesini kullanırken bir Alevi muvahhidi olan İstanbullu Hilmi Dede (ö. 1329/1913), de aşağıdaki mısralarıyla alkollü içkinin Alevilikle hiçbir ilgisinin olmadığını ortaya koyar.⁹¹⁹

Müptelayı müskiratız sanma ey zahit bizi

(Ey zahit bizi alkollü içki bağımlısı zannetme)

Bade-i aşk-ı ilâhî ile dolu peymânemiz.

(Kadeh olan gönüllerimiz Allah aşkı içkisiyle doludur.)

Görüldüğü gibi asli yapısıyla Bektaşilikten uzaklaşıldıkça inanç, ibadet ve dinin diğer ilkelerinde farklı Alevi-Bektaşî anlayışlarının ortaya çıktığı görülmektedir. Ve bugünkü Alevilik-Bektaşilik asıl yapısını anlamanın yolunun da Hacı Bektaş’ı anlamaktan geçmektedir. Çünkü Hacı Bektaş Kur’an’a rağmen yeni bir şey söylememiştir.

⁹¹⁸ Alevilerde İçkinin helalsayıldığı ve dinî merasimlerin bir parçası sayıldığı hususunda bkz. Yörükân, a.g.e. , s. 211; Hasan Basri Erk, a.g.e. , s. 206.

⁹¹⁹ Amiran Kurktan Bilgiseven, D.E.A.D. “Türkiyede Sosyal Çözülme Tehlikesi Olarak Alevi-Sünni ayrılığı” , s. 45.

SONUÇ

İslam Tasavvuf akımının bir uzantısı olarak ortaya çıkan Alevilik-Bektaşilik, kısa zamanda Horasanda, Anadolu'da ve Balkanlarda Türk toplumunu dini ve kültürel yönden derin bir şekilde etkilemeye başlamıştır. Özellikle de Horasan'da Ahmet Yesevi ile başlayan bu hareket, Hacı Bektaş aracılığıyla Anadolu'da devam etmiştir. Türk Toplumunun rengini alan bu hareket Anadolu'nun Türkleşmesinde rol oynadığı gibi, İslamlaşmasında da en büyük etkiye sahiptir. Özellikle de Bektaşî geleneğe göre Hacı Bektaş'ın Anadolu'yu Türkleştirme ve irşad vazifesiyle Anadolu'ya gönderildiği düşüncesi de bu gerçeği ortaya koymaktadır. Hacı Bektaş'ın medrese ve ulemanın ulaşamadığı kitleleri İslam'la tanıştırmayı, kısa sürede onun namının Anadolu'da ve Balkanlarda yayılmaya başlamasına neden olmuştur. Öyle ki, onun bu şöhreti, Osmanlı devleti ve yeniçerilerle olan ilişkisine kadar götürülmüştür.

Başlangıçta Tamamen Kur'an ve Sünnet merkezli olan bu hareket, zamanla özellikle de 16. yüzyıl siyasi dalgalanmaları neticesinde Batını, Hurufi, Şii dailerin Anadolu'da Bektaşî tekkelerine girmeleri ve diğer harici tesirler gibi nedenlerle bozulmaya başlamıştır. Bu çözümlenin en fazla görüldüğü alan ise, dini nassların Batını ve Hurufî anlayışla yorumlanması olmuştur. Bunun doğal sonucu olarak gerek özünü koruyan Bektaşîler, gerekse de Sünni ulema, dinin özüne yöneldiklerini söyleyen, dini sembol ve şekilleri terk eden ve dinden uzaklaşmaya başlayan bu insanları, dini teklifleri terk ve yasaklara karşı hafif meşreplikle suçlamışlardır. Kur'an'ın asıl ruhunu temsil ettiklerini ileri süren Alevi-Bektaşîler ise Sünni ulemayı özden uzaklaşmış olmakla, kuru şekilcilikle suçlamışlardır. Nassları anlama ve uygulamadaki bu tartışma ve zıtlasma kıyımlara kadar vardırılabilmektedir.

Geçmişte derin izler bırakan bu tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. Çağdaş Alevi-Bektaşîler kendilerini gerçek/öz İslam'ın temsilcileri olarak görürlerken, karşı tarafı ise zahircilikle, dinin özünden uzaklaşmakla suçlamaktalar. Sertleşen bu ithamlarda Alevi-Bektaşîler Sünnileri Emevi ve Abbasiler döneminde üretilen Arap Emevi-Abbasi dinine tabi olmakla itham ederlerken, Sünniler de Alevilik-Bektaşîliğin kökenini yabancı unsurlara dayandırma ithamlarında bulunmuşlardır. Dini nassları anlama ve yorumlama yöntemine dayanan bu

zıtlasmalar görünürde Sünni Alevi-Bektaşî faklılaşması olsa da, gerçekte hicri II. Ve III. asırlarda mutasavvıfların ortaya koyduğu marifet ve muhabbet merkezli din telakkisiyle, fakihlerin biçimci din anlayışının bir uzantısıdır.

Alevi-Bektaşî dini ve kültürel kimliğinin tartışıldığı bu bağlamda kimileri de Hıristiyanlık, Budizm, Zerdüştlük, Mazdeizm, Manihaizm, Yunan ve Eski Anadolu din ve kültür öğelerinde kök aramaya başlamışlardır.

İşte biz Alevilik-Bektaşîliğe yakıştırılmaya çalışılan bu giydirmeleri bir tarafa bırakarak bir akımı tanımlamanın asıl pir ve kurucu babasının fikirlerini ve kaynaklarını ele almakta olduğunu düşünerek, Hacı Bektaş'ın beş temel eserinde Kur'an ve bu bağlamda dini anlama ve yorumlama yöntemini ortaya koymaya çalıştık.

Konuyu işlerken şöyle bir yöntem izledik. Hacı Bektaş'ın hayatı, çağdaşlarıyla olan ilişkileri ve Eserlerini birinci bölümde, Kur'an anlayışı, rivayet, dirayet ve işaret yöntemini ikinci bölümde, inanç, ibadet, muamelat ve bazı helal ve haramlarla ilgili konuları da üçüncü bölümde ele aldık.

Birinci bölümde daha çok geçmişte yazılan tarihi bibliyografi kitaplardan ve günümüzde Hacı Bektaş ile ilgili yazılmış eserlerden faydalanmaya çalıştık.

Kur'an'ı yorumlama yöntemi bakımından Hacı Bektaş tasavvufi gelenekte yer alması nedeniyle bu ikinci bölümde de ayetlere getirdiği yorumları diğer bazı dirayet ve rivayet tefsirlerinin yanında temelde kendi kaynakları arasında da yer alan es-Sülem'inin "Hakaiku't-Tefsir"inden ve el-Kuşeyri'nin "Letaifu'l-İşarat"ından aynı veya benzeri yorumlarla karşılaştırmaya çalıştık.

Üçüncü bölümde ise Hacı Bektaş'ın inanç, ibadet ve muamelatla ilgili benzeri veya zıt yorumları 16. yüzyıl sonrası eserleri olan buyruklardan ve nümüzde Alevi-Bektaşîlikle ilgili yazılmış kitap ve makalelerden ve geçmişte ve günümüzde yazılmış meşhur ve tasavvufi eserlerden ünlü mutasavvıflardan vermeye çalıştık.

İşte biz, geçmişte ve günümüzde Alevi-Bektaşîlerin İslam'ı ve Kur'an'ı anlama yöntemlerinin tartışıldığı, dini kimlik ve köken bulma çalışmalarının yapıldığı Hacı Bektaş'ın eserlerinde vardığımız sonuç şudur: Onun tamamen Sünni İslam tasavvuf geleneğinde yer alan, dini nassların zahirini dışlamamakla birlikte, Batini/işari yorumunu önceleyen, şeri ilimlerde âlim, ilmi ile amil, tarikatta arif bir Anadolu Türk sufisi olmasıdır.

Geçmişteki olumsuzluklar ve bugün Alevi-Bektaşiliğe yeni bir köken ve kimlik arama çalışmaları bir tarafa bırakılıp, Alevi-Bektaşi klasiklerindeki düşünceler köklü İslam literatürüyle karşılaştırıldığı zaman, Alevi-Bektaşiliğin merkezinde Kur'an ve Sünnet olan, Türk duygu ve töresiyle yoğrulmuş tasavvufi bir İslam düşüncesi olduğu ortaya çıkacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed (ö. 1162/1652), Keşfu'l-Hafâ ve Müzilü'l-İlbas am-meştehera mine'l-Ehadisi ala Elsineti'n-Nas, Beyrut, 1351.
- Afîfî, Ebu'l-Alâ, (ö. 1966), Tasavvuf, İslam'da Manevî Hayat, İz Yn. 3. Bsk. İst. 2004.
- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani (ö. 241/855), Müsned, (Tah. Muhammed Derviş),. Daru'l-Fikr, 1. Bsk. y.y. 1991.
- Aliyyu'l-Kârî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed (ö. 1014/1606), Mevzuat, Dersaade, y.y. , thz.
- Aliyyü'l-Kârî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed (ö. 1014/1606), El-Esraru'l-Merfu'a Fi'l-Ahbari'l Mevzua, (Tah. Muhammed b. Lütfi Sabbağ) Daru'l-Emane, Beyrut, 1971.
- Aşıkpaşazade, Ahmed, (ö. 889/1484), Aşıkpaşaoğlu Tarihi, (Haz. A. Nihal Atsız), M.E. B. Ankara, 1970.
- Atalay, Besim, (ö. 1385/1965), Bektaşilik, Matbaayı Amire, İst.1340.
- Ateş, Süleyman, İslam Tasavvufu, Pars Matbaası, Ankara, 1972.
- Ateş, Süleyman, İşârî Tefsir Ekolü, Yeni Ufuk Neşriyat, 2. Bsk. İst. 1998.
- Aydemir, Abdullah, (ö. 1411/1991), Tefsirde İsrailiyyat, Diyanet İşleri Başkanlığı Yn. , Ankara, 1979.
- Aydın, Ayhan, Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu, -I- "Müzakere" Tübitak, I. Bsk. İsparta, 2005.
- Aynî, M. Ali, (ö. 1364/1945), İslam Tasvvuf Tarihi, (Sad. Hüseyin Rahmi Yananlı), Akabe Yn. İst. 1985.
- Bardakçı, M. Necmeddin, Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu,-1- "Bir Tasavvufî Mektap Olarak Bektaşilik" Tübitak, I. Bsk. İsparta, 2005.
- Bayram, Mikail Bacıyan-ı Rum, Gümüş Matbaası, Konya, 1987.
- Bender, Cemşit, 12 İmam ve Alevilik, Berfin Yn. 1. Bsk. İst. 1993.
- Bender, Cemşit, Kürt Uygarlığında Alevilik, Kaynak Yn. 1. Bsk. İst. 1991.
- Beyhaki, Ahmet b. Hüseyin b. Ali b. Musa Ebu Bekr, (ö. 458/1066),

Sünenu'l-Beyhaki el-Kübra, (Haz. Muhammed Abdulkadir Ata) Mektebetü Dari'l-Ba'z, Mekke, 1994.

- Beyhaki, Ahmed b. Huseyin b. Ali b. Ebu Bekr (ö. 458/1066), el-Esmâ ve's-Sıfat, (Tah. İmaduddin Ahmed Haydar), Daru'l-Kitabi'l-Arabiyyi, Beyrut, 1985.
- Bilgiseven, Amiran Kurktan, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, "Türkiye'de Sosyal Çözülme Tehlikesi Olarak Alevi-Sünni Ayrılığı", Say. 1, İst. 1994.
- Birdoğan, Nejat, Anadolu Aleviliğinde Yol Ayrımı, Mozaik Yn. İst. 1996.
- Birdoğan, Nejat, Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik, Berfin Yn. 2. Bsk. İst. 1994.
- Birge, Jhon Kingsley "The Bektaşhi Order Of Dervishes", Bektaşilik Tarihi, (Çev. Reha Çamuroğlu), Ant Yn. 1. Bsk. İst. 1991.
- Bolay, Süleyman Hayri, Türkiye'de Aleviler Bektaşiler Nusayriler, "Müzakere" İsav, Ensar Nşr. 2. Bsk. İst. 2004.
- Buhari, Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. El- Muğire b. el-Cu'fiyyi (ö.259/870), Sahih-i Buhari, Mektebetu ve Matbaatü Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır, 1372/1933.
- Butrus Abu Manneh, Türkiye'de Aleviler Bektaşiler Nusayriler, "1826'da Nakşi Bendî Müceddidî ve Bektaşî Tarikatları" İsav. Ensar Nşr. , 2. Bsk. İst. 2004.
- Camîî, Abdurrahman, Nefahâtü'l-Üns Min Hazarati'l-Kuds, (Çev: Lamîî Çelebi), Matbaayı Amire, y.y. 1270.
- Cemaleddin Efendi, Çelebi Ahmet, (ö. 1917), Mudafaa, Dersaadet, 1338.
- Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Usulü, Türkiye Diyanet Vakfı Yn. 8. Bsk. Ankara, 1991.
- Cilî, Abdu'l-Kerim b İbrahim (ö. 805/ 1420), el-İnsanu'l-Kamil, 1. Bsk. , Mısır, 1316.
- Cürcani, Seyyid Şerif (ö. 816/1413), Ta'rifat, Matbaayı Ahmet Kamil, İst. 1327.
- Çamuroğlu, Reha, Günümüz Aleviliğinin Sorunları, Ant Yn. İst. 1992.
- Çaviş, Abdül-Aziz, (ö. 1345/1929), Tefsirü Esrari'l-Kur'an, Matbaatü'l-

Hidaye, İst. 1912.

- Dağistânî, Ömer Ziyâuddin (ö. 1921), Tasavvuf ve Tarikatlerle İlgili Fetvalar, (Ter. İ. Gündüz- Y. Çiçek), Ankara, Seha Nşr. İst. 1986.
- Demirci, Mehmet, “Nur-ı Muhammedî” , D.E.U.İ.F.D. , c. I, İzmir, 1983.
- Demirci, Muhsin, Tefsir Tarihi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yn. İst. 2003.
- Derviş Muhammed el-Hût, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Derviş eL-Beyrut (ö. 1276/1856), Esne’l-Matâlib fi Ehâdîse Muhtelifeti’l-Merâtib, Daru’l-Fikr, 1. Bsk. y.y. ,1991.
- Deylemi, Ebu Şuc’a Şireveyh b. Şhredar b. Şireveyh (ö. 509/1115), el-Firdevs bi Me’sur el-Hitab, el-Firdevsü’l-Ahbar, (Tah. Said b. Besyuni Zaglu), Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1986.
- Doğan, Gürani, Alevilikte Ön Bilgiler ve Cem, Zakirlik, Can Yn, İst. 1998.
- Ebu Davud, Süleyman b. Eş’as (ö. 275/888), Sünen-i Ebi Davud, (Haz. Kemal Yusuf el-Hut), Fihrist, Beyrut, 1988.
- Eflâki, Ahmet, (ö. 762/1360), Ariflerin Menkıbeleri, (Çev. Tahsin Yazıcı), M.E. B. , 2. Bask. Ankara, 1954.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, Silsiletü’l-Ehâdîsi’d-Da’ife ve’l-Mevzûa ve Eseruha’s-Seyyiu Fi’l-Umme, Mektebetü’l-İslami, 4. Bsk. Beyrut, 1988.
- Elvan Çelebi, Menakıbu’l-Kudsiyye Fi Menasıbu’l-Ünsiyye, (Haz. İsmail E. Erünsal-Ahmet Yaşar Ocak), Türk Tarih Kurumu, İst. 1995.
- Engin, İsmail, Türkiye’de Aleviler Bektaşiler Nusayriler, “Alevilerin Kendi Görüntüsünü Algılayışı ve Alevî İmajına Yönelik Bakış Açıkları”, İsav. Ensar Nşr. 2. Bsk. İst. 2004.
- Erdebilli Şeyh Safî ve Buyruğu, (Haz. Mehmet Yaman), Ufuk Matbaası, İst. 1994.
- Erk, Hasan Basri, Tarih Boyunca Alevilik, Varol Matbaası, İst. 1954.
- Eröz, Mehmet, Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik-Bektaşilik; Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 3. Bsk. İst. 1992.
- Erseven, İlhan Cem, Alisiz Alevilik Olur mu? (Komisyon; Ali Aktaş-Hüseyin Bal Nasuh Barın-İlhan Cem Erseven-Sadık Göksu-Burhan Kocadağ-Murat Küçük-İsmail Onarlı-Baki Öz-Cemal Şener-Ali Yaman-

Rıza Zelyut), Ant Yn. İst. 1998.

- Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780), Marifetnâme, (Sad. Turgut Ulusoy), İbrahim Hakkı Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği, Hasankale, thz.
- Eşrefoğlu Rumî, (ö. 874/1469), Müzekkin –Nufus, İst. 1977.
- Et-Tüsteri, Sehl B. Abdullah (ö. 293/905), Tefsiru'l-Kur'an'il-Azîm, Mısır, 1329.
- Evliya Çelebi, (ö. 1033/1682), Seyahatname, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yn. Ankara, 1984.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki, Bütün Yönleriyle Bektaşilik, Der Yn. İst.1993.
- Fazlu'r-Rahman (ö.1409/1988), İslam, (Ter: Mehmet Dağ-Memet Aydın), Selçuk Yn. 1. Bsk İst. 1981.
- Fırlalı- Aydın, Ethem Ruhi-Mehmet, Milli Bütünlüğümüz ve Hacı Bektaş Veli, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yn. Ankara, 1997.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, Türkiye'de Alevilik Bektaşilik, Selçuk Yn. İst.1991.
- Furat, A. Subhi, , İslam Ansiklopedisi, “Veli” md. , M.E. B. , c. XIII, 1997.
- Gazali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), el-Münkiz Min-ad-Dalâl, (Çev. Hilmi Güngör), M.E.B. İst. 1990.
- Gazali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), İhyâu Ulûmi'd-Din, (Terc: Ahmed Serdaroğlu), İst. 1974.
- Gelibolulu Mustafa Ali Efendi, (ö. 1008/1600), Kitabu't-Tarihi'l-Kühü'l-Ahbar, (Haz. Komisyon), I, Kısım, I, Kayseri, 1997.
- Goldziher, Ignaz, (ö. 1921), İslam Ansiklopedisi, “Ebdal” md. , M.E. B. , c. IV, 1997.
- Gölcük-Toprak, Şerafettin-Süleyman, Kelâm, Tekin Kitabevi, 3. Bsk. Konya, 1996.
- Gölpınarlı, Abdalbaki, (ö. 1042/1982), Hurufilik Metinleri Katoloğu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1973.
- Gölpınarlı, Abdalbaki, (ö. 1042/1982), Türk Ansiklopedisi, “Bektaş” md. M.E. B. , 2. Bsk. c. VI. İst. 1968.
- Gölpınarlı, Abdalbaki, (ö. 1042/1982), Yunus Emre ve Tasavvuf, Remzi

Kitabevi, İst. 1961.

- Gümşanevî, Ahmed Ziyaeddin Nakşibendi (ö. 1311/1893), Camiu'l-Usul Fi Evliyai ve Envaihim ve Evsafihim, y.y. , thz.
- Gümüşoğlu, Dursun, Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu, -1- “Bektaşîliğe Göre İnsan ve Mürid Anlayışı”, Tübitak, 1. Bsk. İsparta, 2005.
- Güngör, Erol, (ö. 1404/1984), İslam Tasavvufunun Meseleleri, Ötüken Nşr. İst. 1984.
- Güzel, Abdurrahman, Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri, “Yunus Emre ve Hacı Bektaş Veli’de Meratıb-ı Erbaa Kavramı”, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yn. Ankara, 1995.
- Hacı Bektaş Veli, (ö. 669/1270–71), Besmele Tefsiri, (Haz. Rüştü Şardağ), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.
- Hacı Bektaş Veli, (ö. 669/1270–71), Fevaid, (Haz. Baki ÖZ), Can Yn. 1. Bsk. İst. 1996.
- Hacı Bektaş Veli, (ö. 669/1270–71), Makalat, (Haz. Esad Coşan) Seha, Nşr. Ankara, thz.
- Hacı Bektaş Veli, (ö. 669/1270–71), Makalat’ı Gaybiyye ve Kelimat-ı Ayniye, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Merkezi Yn. Ankara, 2004.
- Hacı Bektaş Veli, (ö. 669/1270–71), Vilayetname (Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli), Haz. Abdülbaki Gölpınarlı, İnkılâb Kitabevi, Nurgök Matbaası, İst. 1958.
- Hâkim Nisaburi, Ebu Abdullah İbnu'l-Beyyi Muhammed (ö. 405/1014), Müstedrek, (Haz. Komisyon), Alemü'l-Kütüp, Beyrut, 1406/1986.
- Hakîm Tirmizî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali b. Hasan (ö. 320/932), Navâdiru'l- Usul Fi Ma'rifeti Ehadisi'r-Resul, (Tah. Mustafa Abdulkadir Atâ), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.
- Hâkim Tirmizi, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali b. Hasan, (ö. 320/932), Kitabu Hatmi'l- Evliya, (Tah. Osman İsmail Yahya), Ma'hadü'l-Adabı's-Şarkiyye Beyrut, 1965.
- Heysemî, Ebu'l- Hasan Nureddin Ali b. Ebi Bekr b. Süleyman (ö.

807/1405), Mecmau'l-Bahreyn fi Zevaidi'l-Mu'cemeyn, Mektebetu'r-Rüşd, 2. Bsk. Riyad, 1415/1995.

- Heytemî, Ahmed Şihâbuddîn İbn Hacer (ö. 974/1566), el-Fetâve'l-Hadîsiyye, 3. Bsk. Kahire, 1989.
- Hucvuri, Ebu'l-Hasan Gencbahş Ali b. Osman Ali Hucvuri Data (ö. 470/1077), Hakikat Bilgisi, (Haz. S. Uludağ) Dergah Yn. İst. 1982
- İbn Arabi, Ebu Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Ali (ö. 638/1240), Futuhat, (Ter. Nihat Keklik), Kültür Bakanlığı Yn. Ankara, 1990.
- İbn Arabi, Ebu Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Ali (ö. 638/1240), Fususu'l-Hikem, (Ter. ve Şerh. A. Avni Konuk, Haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, İFAV. Yn. İst. 2002.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şehabeddin Ahmed el-Askalani (ö. 852/1449), Fethu'l-Bari bi Şerhi Sahih'l-Buhari, (Tas. Muhammed Fuad Abdulbaki-Muhibuddin el-Hatib), Daru'l-Ma'rife, Beyrut, thz.
- İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406), Mukaddime, (Çev. Zakir Kadir Ugan), Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, Ankara, 1986.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm el-Bustî (ö. 354/965), Kitabu'l - Mecruhîn, (Tah. Mahmud İbrahim Zâyed,), Daru'l-Vahy, 1. Bsk. Haleb, 1396/1976.
- İbn Huzeyme, Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemi, (ö. 313/923) Kitabu't-Tevhîd ve İsbâtu Sıfâti'r-Rabbi Azze ve Celle (Tah. Abdulazîz b. İbrahim eş-Şehvân), Daru'r-Reşid, Riyad, 1993.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, (ö. 774/1373), Tefsiru'l-Kur'an'ni'l-Azim, Daru'l-Fikr, 1. Bsk. Mektebetü'r-Riyad, Riyad, 1400/1980.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, (ö. 774/1373), El-Bidâye ve'n-Nihâye, Matbaayı Saade, y.y. 1352/1932.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed ed-Dinever (ö. 276/889), Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis, Hadis Mudâfaası, (Ter. M. Hayri Kırbaşoğlu), İst. 1988.
- İbn Mace, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid El-Kazvini (ö. 273/887), Sünen-i İbn Mace, İhyau't-Turasi'l-Arabiyyi, (Tah. Muhammed Fuad Abdulbaki), y.y. , 1395/1975.

- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takiyyüddin Ahmed b. Abdulhalim (ö. 728/1328), Tefsir Usulü, (Çev. Cemal Güzel), Tevhid Yn. 1. Bsk. İst.1999.
- İhsan İlahi Zahir, Şia'nın Kuran, İmamet ve Takiyye Anlayışı, (Ter. Sabri Hizmetli-Hasan Onat), Afşaroğlu Matbaası, Ankara, 1984.
- İmam Ca'fer Buyruğu, (Haz. Esat Korkmaz), İst. 1997.
- İmam Cafer-i Sadık Buyruğu, (Haz. Adil Ali Atalay), Can Yn. İst. 1998.
- İmam Cafer-i Sadık Buyruğu, (Haz. Sefer Aytekin), Emek Yn. Ankara, thz.
- İmam Rabbani, Ahmed b. Abdulahad b. Zeynelabidin Serhandi (ö. 1034/1625), Mektubat, Matbaayı Miriye, 1. Bsk. Mekke, 1316.
- İnanç, Muharrem, Türkiye'de Aleviler Bektaşiler Nusayriler, "Müzakere", İsav, Ensar Nşr. 2. Bsk. İst. 2004.
- İncil, Kutsal Kitap (Tevrat-İncil).
- İzmirli, İsmail Hakkı (ö. 1366/1946), Siyer-i Celile-i Nebeviyye, (Mukaddimat), Esra Yn. İst.1996.
- İzmirli, İsmail Hakkı (ö. 1366/1946), Yeni İلمي Kelâm, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, İst. 1339/1341.
- Kaleli, Lütfi, Alevilik Aklidir Ahlaki ve İnsanidir, Can Yn.1. Bsk. İst. 2004.
- Kaleli, Lütfi, Binbir Çiçek Mozaigi Alevilik, Can Yn. 3. Bsk. İst. 1995.
- Kallek, Cengiz, Diyanet İslam Ansiklopedisi, "Kaffal" md. c. 24, İst. 2000.
- Kaya, Haydar, Alevî Bektaşî Erkânı, Evrâdı Ve Edebiyatı, Engin Yn, İst. 1996.
- Kaygusuz, İsamail, Görmediğim Tanrı'ya Tapmam, Alev Yn. 1. Bsk. İst. 1996.
- Keçeli, Şakir, Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu -1- "Bektaşîlik Alevîlik Arasındaki Farklar- Meydan Evi", Tübitak, 1. Bsk. İsparta, 2005.
- Kelâbâzi, Ebu Bekir Muhammed b. İshak (ö. 308/990), Ta'arruf, Doğuş Devrinde Tasavvuf, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yn. İst.1979.
- Kırkinci, Mehmet, Alevîlik Nedir, Cihan Yn. , İst. 1987.
- Kısakürek, Necib Fazıl, (ö. 1983), Doğru Yolun Sapık Kolları: Arınma Çağında İslam, Büyük Doğu Yn. 4. Bsk. İst. 1990.

- Korkmaz, Esat, Anadolu Alevîliği, Berfin Yn. İst. 2000.
- Köprülü, M. Fuat, (ö. 1386/1966), İslam Ansiklopedisi, “Bektaş” md. M.E. B. c. 2, 1997.
- Köprülü, M. Fuat, (ö. 1386/1966), Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, (Haz. İlave Notlarla Orhan Köprülü), Diyanet İşleri Başkanlığı Yn. Özkan Matbaacılık, 6. Bask. Ankara, thz.
- Köprülü, M. Fuat, (ö. 1386/1966), Türk Yurdu, “Bektaşiliğin menşeleri”, c: 2, Sayı. 8; Mayıs 1341, Ankara, 1927.
- Köprülü, Orhan Fuat, Diyanet İslam Ansiklopedisi, “Firdevsi Rumi” md. c. 13, İst. 1996.
- Kuran-ı Kerim ve Türkçe Açıklmalı Meâli, (Haz. Ali Özek, Hayrettin Karaman, Ali Turgut, Mustafa Çağrıncı, İbrahim Kafi Dönmez, Sadreddin Gümüş) Suud Bsk. 1412.
- Kurtubi, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensar (ö. 671/1273), el-Cami’ li-Ahkami’l-Kur’an, Daru İhyait-Turasi’l-Arabiyyi, 2. Bsk. Beyrut, 1965.
- Kuşeyri, Ebu’l-Kasım Abdu’l-Kerim b. Hevazin b. Abdi’l-Melik (ö. 465/1072), Risale, (Tah. Abdulhalim Mahmud Muhammed b. Şerif), Matbaayı Hassan, Kahire, thz.
- Kuşeyri, Ebu’l-Kasım Abdu’l-Kerim b. Hevazin b. Abdi’l-Melik (ö. 465/1072), Letaifu’l-İşarat, (Haşiye ve Ta’lik. Abdullatif Hasan Abdurrahman), Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, I. Bsk. Beyrut, 2000.
- Kuşeyri, Ebu’l-Kasım Abdu’l-Kerim b. Hevazin b. Abdi’l-Melik (ö. 465/1072), Risale, (Ter. Şeyhu’l-İslam, Hoca Sadettin Efendi, Haz. Mehmet Günyüzlü), Yasin Yn. 1. Bsk. İst. 2003.
- M. Seligsohn, İslam Ansiklopedisi, “Âdem” md. , M.E. B. , c. 1, 1997.
- Mahir, İz, (ö. 1394/1974), Tasavvuf; Mahiyeti, Büyükleri ve Tarikatlar, Kitabevi Yn. 5. Bsk. İst. 1990.
- Mekkî, Ebû Talib (ö. 386 / 996), İlmu’l-Kulub, (Tah. Abdulkadir Ahmed Ata), Mektebetü’l-Kahire, Kahire thz.
- Mekkî, Ebû Talib (ö. 386/996), Kutü’l-Kulüb, Kalplerin Azığı, (Çev.

Muharrem Tan), İz Yn. İst. 1999.

- Melikoff, İren'e, Türkiye'de Aleviler Bektaşiler Nusayriler, "Müzakereler", İsav. Ensar Nşr. 2. Bsk. İst. 2004.
- Melikoff, Irene, Türkiye'de Aleviler Bektaşiler Nusayriler, "Alevi Bektaşiliğin Tarihi Kökenleri Bektaşî-Kızıllıbaş (Alevi) Bölünmesi ve Neticeleri", İsav. Ensar Nşr. 2. Bsk. İst. 2004.
- Mevlâna, Celaleddin Rumî, (ö. 672/1273), Fihî Mâfih, (Çev. Meliha Ülker Anbaroğlu), Maarif Basımevi, İst. 1969.
- Mevsua, el-Ehadisü ve'l-Asaru'z-Zaife ve'l-Mevzua, (Haz. Ali Hasan Ali el-Halebî), Mektebetü'l-Mearif, 1. Bsk. Riyad, 1999.
- Murat Sertoğlu, Evliyalar Evliyası Hünkâr Hacı Bektaş Veli, Şadırvan Turizm Yayın Müessesesi, İst. 1966.
- Münci Baba, Şeyh Baba Mehmed Süreyya, Tarikat-ı Aliyye-i Bektaşîyye, (Sad. A. Gürtaş) Türkiye Diyanet Vakfı Yn. Ankara, 1995.
- Müslim, Ebu'l-Huseyin b. Haccac el-Kuşeyri en-Nisaburi (ö. 261/875), Sahih-i Müslim, (Tah. Muhammed Fuad Abdalbaki), Mektebetü'l-İslamiyyi, 1. Bsk İst. Türkiye, 1374/1955.
- Nebhânî, Yusuf b. İsmail (ö. 1350/1931), el-Fezailü'l-Muhammediyye, Daru'l-Kalem, Haleb, 1. Bsk. 1994.
- Necmüddin Kübra, Ebu'l-Cenab Ahmed b. Muhammed Ömer b. Muhammed, (ö. 618/1221), Usulü'l-Aşere, (Ter ve Şerh. Abdulğafur Lara, Tas. Necip Mayel Herevi), İntişarat-ı Mevla, Tahran, thz.
- Necmüddin Kübra, Ebu'l-Cenab Ahmed b. Muhammed Ömer b. Muhammed, (ö. 618/1221), Risale ile'l-Haimi'l-Haif Min Levmeti Laim (Tas. ve Tavzih. Tefvik Suphani Sazman, İntişarat Kihan, Tahran, 1364.
- Nesefî, Ebu'l-Berekat Abdullah b. Ali b. Mahmud, (ö. 710/1310), Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil, Daru İbn Kesir, 2. Bsk. Beyrut, 1420/1999.
- Neşri, Mehmet, (ö. 927/1520), Cihannuma, (Haz. Mehmet Altay Köymen), 1. Bsk. Ankara, 1983.
- Noyan, Bedri, Bektaşilik Alevilik Nedir? Doğuş Matbaacılık, Ankara, 1985.
- Ocak, A. Yaşar, Alevî Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri; Bektaşî

- Menâkibnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri, İletişim Yn. İst. 2000.
- Ocak, A. Yaşar, Babailer İsyanı; XIII. yüzyılda Baba Resul (Babailer) İsyanı ve Anadolu'nun İslamlaşması Tarihindeki Yeri, Dergâh Yn. 1.Bsk. İst.1980.
 - Ocak, A. Yaşar, Diyanet İslam Ansiklopedisi, "Hacı Bektaş Veli", md. c. 14, 1996.
 - Ocak, A. Yaşar, Türk Sufiliğine Bakışlar, İletişim Yn. İst. 1996.
 - Ocak, A.Yaşar, Türkiye'de Aleviler Bektaşiler Nusayriler, "Aleviliğin Tarihsel, Sosyal Tabanı İle Teolojisi Arasındaki ilişki Problemine Dair", İsav, Ensar Nşr. 2. Bsk. İst. 2004.
 - Ocak, Ahmet Yaşar, Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu, -1- "Alevilik Tarihinin Temel Bir Problemi: Alevîlik ve Nizari İsmailiği" , Tübitak, 1. Bsk. İsparta, 2005.
 - Oytan, M. Tevfik, Bektaşiliğin İç Yüzü (Dibi -Köşesi-Yüzü ve Astarı Nedir? , Maarif Ktp. ve Matbaası, 2. Bsk. İst. thz.
 - Öktem, Niyazi, Türkiye'de Aleviler Bektaşiler Nusayriler, "Anadolu Aleviliğinin Senkretik Yapısı", İsav. Ensar Nşr. 2. Bsk. 2004.
 - Özcan, Hüseyin, Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu, -I- "Alevî Bektaşî Şiirinde Âdab ve Erkân" , Tübitak, 1. Bsk. İsparta, 2005.
 - Özkırmılı, Atilla, Toplumsal Bir Başkaldırı'nın İdeolojisi Alevilik-Bektaşilk, Cem Yn. İst. 1990.
 - Özmen, İsmail, Alevî Bektaşî Şiirleri Antolojisi, Saypa Yn. Dağıtım ve Kitabevi,1. Bsk. Ankara, 1995.
 - Öztoprak, Halil, Kur'an'da Hikmet Tarihte Hakikat Kur'an'da Hikmet İncil'de Hakikat, Can Yn. 4. Bsk. İst. 1990
 - Öztürk, Mustafa, İslâmiyât, "Alevilerin Kur'an Tasavvuru Üzerine", c. 6; sayı 3; Temmuz-Eylül, 2003.
 - Öztürk, Yaşar Nuri, Gazi Üniv. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Dergisi, "Hacı Bektaş'ın Düşünce Dünyası, Birlik, Dirlik", 1 Haziran, Ankara, 1994.
 - Öztürk, Yaşar Nuri, Hallac Mansur ve Eseri; Kitabu't-Tavasın, Yeni Boyut,

2. Bsk. İst.1996.
- Öztürk, Yaşar Nuri, Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf, (İslamda Rûhî Hayat), Marmara Üniversitesi İ.F.AV. Yn. 3. Bsk. İst.1989.
 - Öztürk, Yaşar Nuri, Tarihi Boyunca Bektaşilik, Yeni Boyut, 3. Bask, İst. 1995,
 - Pakalın, M. Zeki, (ö. 1392/1972), Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İst. 1993.
 - Rıfkı Bey, Ahmet, Bektaşi Sırrı, Dersaade, Asır Matbaası, y.y. 1328.
 - Sağâni, Hasan b. Muhammed (ö. 650/1252), Meşariku'l-Envar, Matbaayı Amire, y.y. 1328.
 - Sahih Ahmet Dede, (ö. 1813) Mecmuatü't-Tevarihî'l-Mevleviyye, Mevlevilerin Tarihi, (Çev. Cem Zorlu), İnsan Yn. İst. 2003.
 - Said Bey, Baha, Bektaşiler, Türk Yurdu, c: 5, Sayı; 28, yıl;1, Nisan, Ankara, 1928.
 - Said Bey, Baha, Bektaşiler, Türk Yurdu, , c. 5, Sayı: 26, Şubat, Ankara, 1927.
 - Salmanpakoğlu, Ali Rıza, Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu, -1- "Müzakere", Tübitak, 1. Bsk. İsparta, 2005.
 - Sami, Şemseddin, (ö. 1323/1904), Kamus-i Âlem, Mihran Matbaası, İst. 1316/1899.
 - Sarıkçıoğlu, Ekrem, Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu, -I- , "Açılış konuşması" , Tübitak, 1. Bsk. İsparta, 2005.
 - Selvi, Dilaver, Mürşidi Kamil İntisab ve Cemaat, Umran Yn. 1. Bsk. İst. 1995.
 - Serinsu, Ahmet Nedim, Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzul'ün Rolü, Şule Yn. İst. 1994.
 - Serrac, Ebu Nasr Abdullah b. Ali, et-Tusi (ö. 378/988), el-Lum'a, (Tah. Taha Abdulkaki Surur-Abdulhalim Mahmud), Daru'l-Kütübi'l-Hadise, Mısır, 1960.
 - Sezgin, Abdulkadir, Hacı Bektaş Veli ve Bektaşilik, Kültür Bakanlığı Yn. Ankara, 1990.
 - Sözenkil, Tarık Mümtaz, Tarihi Boyunca Alevîlik, Çözüm Yn. 1. Bsk. İst.

1991.

- Suhreverdi, Ömer b. Muhammed (ö. 632/1234), “Avârîfü’l-Maarif, (Ter. Hasan Kamil Yılmaz-İrfan Gündüz.), Vefa Yn. İst. 1990.
- Sunar, Cavit, Melamilik Bektaşilik, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Vakfı Yn. Ankara, 1975.
- Sunar, Cavit, Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe, Ankara, 1974.
- Suyuti, Ebu’l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (ö. 911/1505), el-İtkan Fi ulumi’l-Kur’an, (Ter. Sakıp Yıldız- Hüseyin Avni Çelik), Hikmet Nşr. İst. 1987.
- Suyutî, Ebu’l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (ö. 911/1505), el-Câmius-Sağîr, Muhtasarı Tercüme ve Şerhi, (Haz. İsmail Mutlu -Şaban Düğen-Abdulaziz Hatib), Yeni Asya, İst. 1996.
- Sülemi, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Huseyin b. Musa el-Ezdi, (ö. 412/1021), Hakaiku’t-Tefsir, (Tah. Seyyid Amran), Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Bsk. Beyrut, 2001.
- Şahin, Teoman, Alevilere Söylenen Yalanlar/ Bektaşilik Soruşturması, Armağan Kitap ve Yn, Ankara, 1995.
- Şener, Cemal, Alevilik Nedir Şaha Doğru Giden Kervan, Ant Yn. İst. 2000.
- Şener, Cemal, Alisiz Alevi olur mu? Ant Yn. 1. Bsk. İst.1998.
- Şevkanî, Muhammed b. Ali (ö. 1250/1834), el- Fevidu’l-Mecmû’a Fi’l-Ehâdîsi- Mevdûa, (Tah. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî), Beyrut, 1987.
- Şimşek, M. Said, Günümüz, Tefsir Problemleri, Kitap Dünyası Yn. 8. Bsk. Konya, 2004.
- Taberani, Süleyman b. Ahmed b. Eyyub Ebu’l-Kasım, (ö. 360/971), Mu’cemü’l-Kebir, (Haz. Hamdi b. Abdulmecid), Mektebetü’l-Ulum ve’l-Hikem, 2. Bsk. Musul, 1983.
- Taberi, Ebu Cafer b. Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid (ö. 310/923), Camiu’l-Beyan Fi Tefsiri’l-Kur’an, Daru’l-Ma’rufe, 2. Bsk. Beyrut, 1392/1972.
- Taberî, Ebu Cafer b. Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid (ö. 310/923), Tarih-i Taberi, Matbaayı Amire, İst. 1307.

- Taftazânî, Sa'duddin Mes'ud b. Ömer, (ö. 792/1390), Şerhu'l Mekâsîd, İst. 1277.
- Taşköprüzade, Ebu'l-Hayr İsamuddin Ahmet Efendi (ö. 968/1561), "Eş-Şekaiku'n-Numaniyye Fi Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye" (Nşr. Ahmet Suphi Furat), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yn. İst.1405.
- Tehanevî, Muhammed A'la b. Ali (ö. 1172/1758), Kitâbu Keşşâfi Istılâhâtî'l-Fünûn, Daru Sadır, Beyrut thz.
- Tirmizi, Muhammed b. İsa b. Sevre Es-Sülemi (ö. 279/892), Sünen-i Tirmizi, Cemiyetü'l-Meknezi'l İslamiyyi, Vaduz; Thesaurus Islamicus Foundation, 1421/2000.
- Topaloğlu, Bekir, Kalam ilmi Giriş, Damla Yn. 5. Bsk. İst. 1996.
- Tuğcu, Hüseyin, Günümüzde Alevilik Bektaşilik (Sempozyumu), "Aleviler Bektaşiler İslam Düşmanı Değildir" Türkiye Diyanet Vakfı Yn. Ankara, 1995.
- Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Vakfı Yn. Ankara, 1988.
- Uludağ, Süleyman, Diyanet İslam Ansikopedisi, "Abdal", md. c.1, İst. 1988.
- Uludağ, Süleyman, Tsavvuf Terimleri Sözlüğü, Marifet Yn. İst. 1996.
- Ulusoy, Celaleddin, Hünkâr Hacı Bektaş Veli ve Alevî-Bektaşî Yolu, Hacı Bektaş, 1986.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, (ö. 1398/1977), Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapukulu Ocakları, Türk Tarih Kurumu Yn. 5. Bsk. Ankara, 1988.
- Üçer, Cenksu, Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu, -1- "Geleneksel Alevîlikte İbadet Telakkileri" , Tübitak, 1. Bsk. İsparta, 2005.
- Ülken, Hilmi Ziya, (ö. 1394/1974), Anadolu'da Ruhîyat Müşahedeleri; Hacı Bektaş Veli, Mihrab Mecmuası, Yıl;1, Sayı; 15-16, Temmuz İst.1340/1924.
- Vahidi, İmam Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed, (ö. 468/1076), Esbab-ı Nüzul, (Ter. Necati Tetik ve Necdet Çağıl), İhtar Yn. Erzurum, 1994.
- Yaşar, Hüseyin, Kur'an'da Anlamı Kapalı Ayetler, Beyan Yn. İst. 1997.
- Yavuz, M. Hakan, Türkiye'de Aleviler Bektaşiler Nusayriler, "Müzakere" , İsav. Ensar Nşr. 2. Bsk. İst. 2004.

- Yazıcı Tahsin- Uludağ Süleyman, Diyanet İslam Ansiklopedisi, “Herevi, Hace Abdullah”, md. M.E. B. c. 17, İst. 1998.
- Yazır, M. Hamdi, (ö. 1361/1942), Hak Dini Kur’an Dili, (Sad. Komisyon), Azim Dağıtım, İstanbul, thz.
- Yemînî, Hz. Ali’nin Faziletnâmesi, (Çev. A. Altıntaş), 6. Bsk İst. 1994.
- Yesevi, Ahmet, (ö. 1093/1166), Divan-ı Hikmet, (Haz. Hayati Bice), Türkiye Diyanet Vakfı. Yn. Ankara, 1993.
- Yıldırım, Ahmet, İslâmiyât, “Alevi-Bektaşî Edebiyatında Kullanılan Hadisler ve Değerlendirilmesi”, c. 6; sayı 3; Temmuz Eylül 2003.
- Yıldırım, Ahmet, Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları, Türkiye Diyanet Vakfı Yn. Ankara, 2000.
- Yıldırım, Ahmet, Uluslar arası Bektaşîlik ve Alevilik Sempozyumu, -1- “Alevi ve Bektaşîlerin Dinin Temel Kaynaklarından Kur’an ve Sünnet’e Bakışı” Tübitak, 1. Bsk. İsparta, 2005.
- Yıldız, Harun, Ma’rife (Ehl-i Beyt Sayısı) “Ehli Beyt İnanışının Anadolu Alevileri Üzerindeki İzdüşümleri” , 3 yıl: 4 sayı: 3 kış 2004.
- Yılmaz, H. Kamil, Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, Ensar Nşr. 2. Bsk. İst. 1997.
- Yörükân, Yusuf Ziya, Anadolu’da Alevîler ve Tahtacılar, (Haz. Turhan Yörükân), Kültür Bakanlığı Yn. Ankara, 1998.
- Zehebi, Muhammed Hüseyin, et-Tefsir ve’l-Müfessirun, İhyau’t-Turasi’l-Arabiyyi, Beyrut, thz.
- Zelyut, Rıza, Öz Kaynaklarına Göre Alevilik, Anadolu Kültür Yn. İst. 1990.
- Zerkeşi, Ebu Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah (ö. 794/1292), et-Tezkire fi’l-Ehadisi’l-Müştehere, (Tah. Mustafa Abdulkadir Ata), Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1986.

